

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 29, Αρ. 1 (2007)

29

Ιούνιος
2007

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Δημόσιες πολιτικές ~ Ισότητα των φύλων
~ Εξευρωπαϊσμός της περιβαλλοντικής
πολιτικής ~ Κόμματα εξουσίας και μετα-
κινήσεις ψηφοφόρων ~ Διεθνές Δίκαιο και
μετανάστευση

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρης

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράββαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηνίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβνη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσοούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασαόκη - Ελισάβετ Τοιδεμιάδου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Στέφανος Δασκαλάκης, *Πορτραίτο της Ανδρέα* – με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 29, Ιούνιος 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μ. Παντελίδου-Μαλούτα	Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισοότητα και κοινωνικές αντιλήψεις	5
Στ. Λαδής	Εξευρωπαϊσμός και αλλαγές δημόσιων πολιτικών: η περίπτωση της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής	40
Γ. Καραγιάννης	«Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα	61
Θ. Χατζηπαντελής - Ι. Ανδρεάδης	Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964	90
Κ. Δ. Μαγκλιβέρας	Η σημασία των πολυμερών συμβατικών κειμένων για την προστασία της διεθνούς μετανάστευσης	112
ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ		
Ν. Φωκάς - Ο. Φωκάς	Δημιουργία εντυπώσεων. Διαδικασίες διάδοσης στα Media	131
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Γ. Μιχαήλ	Α.-Ι. Μεταξάς, <i>Η ρητορική των ερειπίων</i>	145
Γ. Σιακαντάρης	Αντώνης Μακρυδημήτρης, <i>Το κράτος των πολιτών. Προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού</i>	147
Χ. Μαγουλάς	Δημήτρης Παπαδής, <i>Αριστοτέλης Πολιτικά Ι, ΙΙ</i>	151
Α. Χουλιάρης	John M. Hobson, <i>Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού</i>	158
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΕΠΕ		161

Αρχή

Προβλ
Καταστατικό

Who is Who

Πολιτική
Επιστήμη

Συνεδρία και
Επιστημονικές
Δραστηριότητες

Ανακινώσιμες
Δελτία Τύπου

Υπηρεσίες

Εκδόσεις

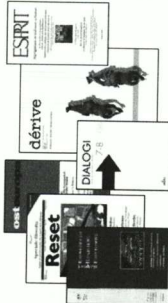
Συνδεδείχτες

e-mail

Αφιέρωματα

EUROZINE Review A mask for a faceless power

Η Επιθεώρηση στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine, το μεγαλύτερο του είδους του στην Ευρώπη www.eurozine.com. Το Eurozine περιλαμβάνει 60 και πλέον περιοδικά και επιθεωρήσεις από 33 χώρες, καλύπτοντας ευρύ θεματικό φάσμα από το χώρο του πολιτισμού, της αισθητικής και κριτικής θεωρίας και των κοινωνικών επιστημών.

Ηλεκτρονικό περιοδικό με ύλη άρθρα που συνεισφέρουν οι (δια-)δικτυακοί του εταίροι στην γλώσσα της αρχικής δημοσίευσης (και, όταν αυτό είναι δυνατόν, στα αγγλικά), το Eurozine απολαμβάνει υψηλή επισκεπτικότητα (άνω των 150.000 σελ. μηνιαία βάση) διαμορφωνοντας ένα διεθνή χώρο επαφής και επικοινωνίας. Με στόχο μια γνήσια πανευρωπαϊκή θέσση κριτικών όψεων της σύγχρονης πραγματικότητας (και λυδία λίθο τη γλωσσική πολυμορφία) το δίκτυο αναδεικνύει την ποικιλομορφία του ευρωπαϊκού χώρου δημοκρατικών προοπτικές για τη διάρρηξη στεγανών ανάμεσα σε γνωστικές πεδiorχές, γεωγραφικές περιφέρειες και μέσα επικοινωνίας

Αρχής γενομένης από το πλέον πρόσφατο τχ. 27 και για κάθε εφεξής τεύχος της Επιθεώρησης, στο Eurozine θα δημοσιεύονται online Τα πλήρη περιεχόμενα (www.eurozine.com/journals/eurozine/2006-10-09.html) Περιλήψεις όλων των άρθρων στα ελληνικά (www.eurozine.com/articles/2006-10-09-griobsciaabstr-el.html)

Θεματικό ευρετήριο άρθρων του περιοδικού ΕΙΣΟΔΟΣ

: Διεθνή Διάκριση και Τοπική Αυτοδιοίκηση · Δημόσια Πολιτική · Διεθνείς Σχέσεις · Εθνολογική Συμπεριφορά · Ελληνική Πολιτική · Ευρωπαϊκές Σπουδές · Ιστορία Πολιτικών Ιδεών · Πολιτικά Και Κοινωνικά Κινήματα · Πολιτικά Κόμματα · Πολιτική Ανθρωπολογία · Πολιτική Επικοινωνία · Πολιτική Θεωρία · Πολιτική Ιστορία · Πολιτική Κοινωνιολογία · Πολιτική Κουλτούρα · Πολιτική Μεθόδολογία.

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης είναι επιστημονικό περιοδικό που εκδίδεται δύο φορές το χρόνο από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης. Διευθύνεται από γραμματέα συντάξης στην οποία συμμετέχουν πολιτικοί επιστήμονες από έξι διαφορετικά πανεπιστημιακά τμήματα, και επιτηρείται από συντακτική ΕΥΧΕΙΑ

Contentious Politics & Social Movements in the 21st Century

An International Conference

Emergent supranational -- multi-level -- governance structures, dense

Εκδόσεις

Τόμοι - Εκδόσεις

Συνδεδείχτες

Συλλογή από συνδέσεις με πολιτικές πηγές πληροφοριών και με τόπους μελέτης της πολιτικής επιστήμης διεθνώς.

hellenista.gr
Δημιού Ερευνης
της
Ευλογητής
Δράσης
και των Κοινωνικών
Κινήσεων

Χορηγίες

Πολιτικά Κόμματα

ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα*

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται ο συνδυασμός μιας εμπειρικής διερεύνησης της εξέλιξης των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα στο διάστημα της τελευταίας εικοσαετίας, με μια θεωρητική αντιμετώπιση των επιπτώσεων του κρατικού φεμινισμού στο επίπεδο της διαμόρφωσης πολιτικών και της ιδεολογικής νομιμοποίησης ενός συγκεκριμένου προτύπου «ισότητας των φύλων». Ως προς το πρώτο, τα στοιχεία εμπειρικών ερευνών του 1988 (ΕΚΚΕ) και του 2005 (Π.Α.) καταδεικνύουν εντυπωσιακή μεταβολή στις σχετικές αντιλήψεις η οποία συνδυάζεται, βέβαια, με γενικότερες μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα το ίδιο διάστημα. Παράλληλα, προκύπτει η έντονη επίδραση της γενιάς, όπου φαίνεται πως σήμερα, σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1980, παρατηρείται μια εικόνα ριζοσπαστικών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στη μέση και όχι στη νεότερη κατηγορία ηλικιών. Στο δεύτερο σκέλος, υπάρχει αναφορά στις ευρωπαϊκές στρατηγικές για την έμφυλη ισότητα και την εφαρμογή τους στο ελληνικό πλαίσιο, στο είδος της ανάλυσης/διάγνωσης του προβλήματος που διαφαίνεται σε αυτές χωρίς να διατυπώνεται ρητά, δομώντας έτσι το πρόβλημα κατά συγκεκριμένο περιοριστικό τρόπο, και γίνεται απόπειρα αιτιακής σύνδεσης της ανάπτυξης και της κυριαρχίας του κρατικού φεμινισμού στην Ελλάδα με την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο του ερευνητικού-χρηματοδοτικού προγράμματος Πυθαγόρας II του Πανεπιστημίου Αθηνών προτείναμε, και πετύχαμε στο τέλος του 2005, τη χρηματοδότηση έρευνας με τίτλο *Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικοπολι-*

* Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα είναι Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

τικές συνθήκες.¹ Ένας από τους πολλούς στόχους της έρευνας ήταν η σύγκριση με αντίστοιχα δεδομένα από τη μεγάλη έρευνα του ΕΚΚΕ, του 1988, για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα.² Η έρευνα εκείνη είχε υπάρξει η πρώτη σχετική έρευνα στην ελληνική επιστημονική κοινότητα. Η δε σύγκριση υποθέταμε ότι θα μας επέτρεπε να μελετήσουμε, μεταξύ άλλων, την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα ως διακύβευμα και ως αντικείμενο πολιτικών, να διερευνήσουμε τα παρεπόμενα στο πολιτισμικό επίπεδο από τη σχεδόν εικοσαετή εφαρμογή πολιτικών για την ισότητα και από τον λόγο που τις συνοδεύει, και να καταγράψουμε τις ενδεχόμενες (αλλά σαφώς πιθανολογούμενες) επιδράσεις της «γενιάς» στις αντιλήψεις και στις επιδιώξεις που σχετίζονται με το σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Με δεδομένο ότι τόσο το θεσμικό περιβάλλον όσο και πολλές παράμετροι που αναφέρονται στην καθημερινότητα των έμφυλων σχέσεων έχουν μεταβληθεί κατά το διάστημα 1988-2005, είναι αναμενόμενες οι διαφοροποιήσεις στο πώς τα έμφυλα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τη θέση τους στο σχετικό σύστημα σχέσεων, αλλά και στο πώς αιτιολογούν τις όποιες διαφορές παρατηρούν στην κοινωνική θέση και στις διαδρομές της ζωής ανάλογα με το φύλο. Είναι δε ενδιαφέρον να ελεγχθεί αν όντως ο Τ.Η. Marshall³ είχε δίκιο όταν υποστήριζε ότι, η μείωση της ανισότητας ισχυροποιεί το αίτημα για την εξάλειψή της, παρότι σχετικές ενδείξεις κατά κανόνα δεν επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή. Αντίθετα μάλιστα, φαίνεται ότι ιστορικά, οι επιμέρους «παραχωρήσεις» ή η μερική ικανοποίηση ριζοσπαστικών αιτημάτων λειτουργούν μάλλον εκτονωτικά για τις διεκδικήσεις, και όχι μόνον στο πλαίσιο του φεμινισμού. Αυτό καταδεικνύει η εξέλιξη όλων των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινημάτων. Ωστόσο, η παρατήρηση αυτή καθόλου δεν ακυρώνει το γεγονός ότι η δράση των σχετικών κινημάτων έχει επηρεάσει αμετάκλητα τόσο την

1. Πρόκειται για έργο που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II) ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II. Τη σχετική ερευνητική ομάδα αποτελούν οι Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνη του έργου), Ηλίας Νικολακόπουλος, Κύρκος Δοξιάδης, Μανίνα Κακεπάκη (μεταδιδακτορική ερευνήτρια), οι υποψήφιοι διδάκτορες, Γιώργος Διακουμάκος και Άννα Νικολάου, καθώς και οι πολιτικοί επιστήμονες Φώτης Γεωργακόπουλος, Αλίκη Κουσοφολόγου, και Ελισάβετ Τοιδεμάδου. Για αναλυτική παρουσίαση της έρευνας, βλ. *Κείμενα Εργασίας*, Εργαστήριο Ελληνικής Πολιτικής, τμήμα ΠΕΔΔ.

2. Η. Νικολακόπουλος - Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ, Αθήνα 1988· Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 1992.

3. Τ.Η. Marshall - Τ. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 1995, σ. 81.

κοινωνική πραγματικότητα όσο και την κοινωνική θεωρία, μέσω της διεύρυνσης του «πολιτικού» την οποία προκάλεσε.⁴ Η επίδραση του φεμινιστικού κινήματος, στην προκειμένη περίπτωση, και αυτή του «κρατικού φεμινισμού»⁵ στη συνέχεια, είναι προφανώς σημαντικές σε σχέση με τις αλλαγές τις οποίες επέβλεψαν στο επίπεδο της νομοθεσίας και των θεσμών, αλλά και ευρύτερα με σημείο αναφοράς μια θεωρητική συζήτηση για τα δικαιώματα και, ειδικά, για την οριοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς και για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη, την έμφυλη διάστασή της και, κυρίως, τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις που την αφορούν.

2. ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΛΛΑΓΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Το πώς βιώνεται σήμερα από τις ίδιες τις γυναίκες το σύστημα των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα, και σε ποιο βαθμό έχει μεταβληθεί από το 1988 μέχρι το 2005 η διάδοση της αντίληψης που σχετίζεται με την έμφυλη ανισότητα ως προβλήματος προς επίλυση, αλλά και ειδικότερα με αυτή που αφορά τη σφαίρα της πολιτικής, αποτέλεσαν κεντρικούς δείκτες για τη διερεύνηση της εξέλιξης των αντιλήψεων. Μια πρώτη ερώτηση, που αναφέρεται γενικά στην κοινωνική θέση των Ελληνίδων, μπορεί να προσφέρει ενδείξεις για τις αλλαγές στη σχετική αξιολόγηση από τη δεκαετία του 1980 στην πρώτη δεκαετία του 2000.

Παρότι είναι αξιοσημείωτο το ύψος της έλλειψης απάντησης, που το 2005 είναι πολλαπλάσιο εκείνου του 1988 σε γυναίκες και άνδρες, η πρώτη παρατήρηση που επιβάλλεται είναι ότι, αν μία στις δύο γυναίκες που απάντησαν το 1988 θεωρούσε ότι η θέση των Ελληνίδων δεν ήταν ικανοποιητική, σήμερα το αντίστοιχο ποσοστό είναι μικρότερο από μία στις τρεις. Η μεγάλη πλειονότητα των ανδρών (84,2%) αλλά και 70% των γυναικών που απάντησαν στην ερώτηση θεωρούν σήμερα ότι η θέση των Ελληνίδων είναι ικανοποιητι-

4. Για τη δράση των κοινωνικών κινήματων ως ομάδων πίεσης, βλ., για παράδειγμα, A. Constain, «Social movements as interest groups», στο M. Petracca (επιμ.), *The politics of interest*, Westview Press, Boulder 1992, η οποία αναφέρεται στις ΗΠΑ των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Βλ. και Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - S. Ammer, *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1992, που αναφέρεται στο γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, καθώς και το αφιέρωμα στα κοινωνικά κινήματα, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, 1996.

5. Βλ., παρακάτω, σημ. 7.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Τι γνώμη έχετε για τη θέση των Ελληνίδων στη σημερινή κοινωνία;
Τη θεωρείτε γενικά ικανοποιητική ή όχι; (%)*

	ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΑΝΔΡΕΣ	
	1988	2005	1988	2005
Ναι	50,5	70	58,6	84,2
Όχι	49,5	30	41,4	15,8

1988: Έλλειψη απάντησης: 5,1% στις γυναίκες και 3,2% στους άνδρες.

2005: Έλλειψη απάντησης: 14,6% στις γυναίκες και 17,3% στους άνδρες.

κή (πρόκειται για το 59,4% του συνόλου των γυναικών του δείγματος). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η αύξηση της ικανοποίησης είναι ακόμη μεγαλύτερη στους άνδρες απ' ό,τι στις γυναίκες, με αποτέλεσμα οι άνδρες που δεν θεωρούν σήμερα ικανοποιητική τη θέση των Ελληνίδων να είναι όχι μόνο πολύ λιγότεροι απ' ό,τι το 1988 (15,8% έναντι 41,4%) αλλά και οι μισοί από τις αντίστοιχες γυναίκες (15,8% έναντι 30%), ενώ η σχετική διαφορά ανάλογα με το φύλο ήταν παλαιότερα σαφώς μικρότερη (41,4% έναντι 49,5%). Συγκεκριμενοποιώντας την ερώτηση στην κατωτερότητα της κοινωνικής θέσης των γυναικών, επιδώσαμε να μετρήσουμε τη διάδοση της αντίληψης σχετικά με το αν υπάρχει ή όχι κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών, και αν ναι, να διευκρινίσουμε αν αυτή προσλαμβάνεται ως πρόβλημα προς επίλυση ή ως «φυσική» κατάσταση. Είχαμε παρατηρήσει το 1988 ότι η πλειονότητα των γυναικών είχε σαφώς την αίσθηση ότι οι γυναίκες όντως βρίσκονταν σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες, δηλαδή είχαν ισχυρή την αίσθηση της ταυτότητας του φύλου τους χωρίς κατ' ανάγκην σε όλες να διακρίνεται η ύπαρξη «συνείδησης φύλου».⁶

Και πάλι παρατηρούμε ότι, ενώ το 1988 μία στις δύο γυναίκες θεωρούσε ότι η γυναικεία κοινωνική κατωτερότητα αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση, σήμερα η αντίληψη αυτή εκφράζεται από το 1/3 των γυναικών. Πράγματι, μόνο κατά 33,1% θεωρούν οι γυναίκες σήμερα ότι υπάρχει πρόβλημα προς επίλυση σε σχέση με την κατωτερότητα στην κοινωνική τους θέση. Συγχρότως, όμως, βλέπουμε ότι η πλέον οπισθοδρομική αντίληψη, περί φυσικότη-

6. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 127-130, για τη διάκριση μεταξύ ταυτότητας φύλου, συνείδησης φύλου και φεμινιστικής συνείδησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2α

Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι στην κοινωνία που ζούμε οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες, ενώ άλλοι δεν συμφωνούν με αυτό.

Εσείς τι γνώμη έχετε;

1988	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	10,8%	14,1%	12,4%
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	43,4%	36,0%	39,8%
Βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί	45,8%	49,9%	47,8%

Έλλειψη απάντησης: 2,2% στις γυναίκες και 0,6% στους άνδρες

ΠΙΝΑΚΑΣ 2β

Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι στην κοινωνία που ζούμε οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες, ενώ άλλοι δεν συμφωνούν με αυτό.

Εσείς τι γνώμη έχετε;

2005	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	8,8%	7,4%	8,1%
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	73,3%	59,4%	66,4%
Βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί	17,9%	33,1%	25,5%

Έλλειψη απάντησης: 3,1% στις γυναίκες και 1,9% στους άνδρες

τας της κατώτερης θέσης των γυναικών, έχει σαφώς μειωθεί σε διάδοση στις γυναίκες (από 14,1% στο 7,4%) και, παράλληλα, το 2005 η πλέον διαδεδομένη αντίληψη για το θέμα, και μάλιστα μακράν, είναι ότι οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες. Σχεδόν 60% των γυναικών που απαντούν το 2005 έχουν αυτή την άποψη. Το 1988, οι γυναίκες οι οποίες συγκροτούσαν λίγο πάνω από το 1/3 του συνόλου των γυναικών και απαντούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο είχαν συγκεκριμένο προφίλ, τόσο ως προς την ηλικία (νέες) όσο, κυρίως, ως προς την κομματική ταυτότητα (ΠΑΣΟΚ). Ήταν συνεπώς εύκολη η ερμηνεία της διάδοσης της σχετικής αντίληψης στη

συγκεκριμένη κατηγορία. Τώρα, που είναι πολύ μαζικότερη είναι ενδιαφέρον να διερευνηθεί αν διακρίνεται ένα ή περισσότερα πρότυπα γυναικών φορέων της αντίληψης ότι *οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση*.

Αν επικεντρωθούμε στην ανισότητα στο πεδίο της πολιτικής, από πρώτη άποψη η εικόνα που έχει αρχίσει να δημιουργείται με βάση τα λίγα στοιχεία που παρατέθηκαν μοιάζει να μην επιβεβαιώνεται πλήρως. Παρότι, η σημαντική μείωση των πλέον σεξιστικών αντιλήψεων καταγράφεται και στην παρούσα περίπτωση, η αντίληψη περί *ανισότητας στις ευκαιρίες ανάδειξης* σε βάρος των γυναικών δεν μειώνεται ουσιαστικά, αντίθετα μάλιστα εμφανίζεται και ελαφρώς ενισχυμένη στις γυναίκες το 2005. Ενισχυμένη εμφανίζεται επίσης, σε γυναίκες και άνδρες και η διάδοση της αντίληψης ότι *οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3α

*Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες.
Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;*

1988	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	57,4%	65,0%	62,4%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	27,5%	21,0%	23,2%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	15,1%	14,0%	14,4%

Έλλειψη απάντησης: 8,2% στις γυναίκες και 4% στους άνδρες

ΠΙΝΑΚΑΣ 3β

*Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες.
Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;*

2005	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	51,8%	67,9%	59,9%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	38,6%	28,5%	33,5%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	9,9%	3,6%	6,6%

Έλλειψη απάντησης: 8,8% στις γυναίκες και 8,7% στους άνδρες

Αν οι κατανομές των γυναικών (αλλά όχι των ανδρών) στην ερώτηση αυτή δημιουργούν από πρώτη άποψη ερωτηματικά –γιατί μοιάζουν να βρίσκονται σε σχετική αντίφαση με τις άλλες κατανομές που αναφέρθηκαν παραπάνω–, είναι εξαιρετικά διαφωτιστική η διασταύρωση με την ηλικία, την οποία και θα δούμε παρακάτω. Πάντως, αυτό που σημειώνεται είναι ελαφρά αύξηση στη διάδοση της ιδέας περί ελλείψεως ισότητας ευκαιριών, και αύξηση στην κατηγορία που αφορά στην έλλειψη ενδιαφέροντος, σε βάρος της κατηγορίας της έλλειψης αναγκαίων ικανοτήτων, η οποία από 14% πέφτει στο 3,6%. Η τελευταία αυτή κατηγορία, των ακραίων σεξιστικών αντιλήψεων, εμφανίζεται σταθερά και με συνέπεια σαφώς μειωμένη, ιδιαίτερα στις γυναίκες, κάτι που μπορεί ήδη να θεωρηθεί ως νέα συνιστώσα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι πλέον, σε θέματα που αφορούν την έμφυλη ανισότητα, υπάρχει σημαντική απόκλιση στον βαθμό διάδοσης σεξιστικών αντιλήψεων υπέρ των ανδρών (της τάξης των 6 μονάδων, έναντι μιας το 1988). Όσο για την έννοια της «ισότητας ευκαιριών», μπορούμε θεμπά να υποθέσουμε ότι, αν το 1988 το ασαφές ιδεολογικό της περιεχόμενο επέτρεπε να χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά με την έννοια της «ισότητας», το 2005 πλέον είναι σαφής η σύνδεσή της με ένα νεοφιλελεύθερο σύστημα σκέψης που τη διαφοροποιεί έντονα από την πιο ριζοσπαστική «ισότητα». Έτσι, η επίκληση της «ισότητας ευκαιριών» μπορεί να γίνει ευκολότερα και από ευρύτερο ιδεολογικό φάσμα φορέων, με την έννοια ότι ελκύει τόσο όσες και όσους «παρασύρονται» από τη συνάφειά της με την ισότητα, όσο και εκείνες/ους που συνειδητά υιοθετούν νεοφιλελεύθερες θέσεις.

3. ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο έχει βέβαια μεταβληθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια της «μικρής εικοσαετίας» που έχει παρέλθει από τη δεύτερη δεκαετία της Μεταπολίτευσης, τόσο στο επίπεδο της πραγματικότητας όσο και συνακόλουθα σε αυτό των κοινωνικών αναμονών και προσδοκιών. Όσον αφορά το σύστημα των έμφυλων σχέσεων, οι αλλαγές αυτές είναι εξαιρετικά εμφανείς, αφού η συγκεκριμένη περίοδος συμπυκνώνει μια φάση τέλους έντονων διεκδικήσεων και θεσμοθέτησης σημαντικών μέτρων για την «ισότητα», με παράλληλη ένταση και μεταβολή του πλαισίου των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών καθώς και, στη συνέχεια, αναδίπλωση των φεμινιστι-

κών διεκδικήσεων με παράλληλη παγίωση του αδιαμφισβήτητου πλέον ρόλου του «κρατικού φεμινισμού» που εμφανίστηκε ήδη από τη δεκαετία του 1980.⁷ Επιπλέον είναι και μια περίοδος στην οποία η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό έχει αυξηθεί, το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών έχει σημειώσει σημαντική άνοδο, ενώ στον τομέα των πολιτικών έχουν πρόσφατα θεσμοθετηθεί κατά φύλα ποσοτώσεις στις δημοτικές εκλογές, και μάλιστα πιο εύκολα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, ενώ παράλληλα γίνονται όλο και πιο συχνές αναφορές στο ενδεχόμενο θεσμοθέτησής τους και στις βουλευτικές εκλογές. Κάτι που, όπως φαίνεται, αντιμετωπίζεται μαζικά θετικά από το εκλογικό σώμα, γυναικείο και ανδρικό, ενώ είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονται και εννοιολογούν την έμφυλη ανισότητα, και τον συγκεκριμένο χαρακτήρα της, και καθοριστικό για το είδος των πολιτικών που διεκδικούνται και τελικά προωθούνται. Πράγματι, όπως δείχνουν τα στοιχεία μας, γυναίκες και άνδρες θεωρούν κατά 84,3% και 73,8% αντίστοιχα ότι η θεσμοθέτηση ποσοτώσεων για το φύλο στις δημοτικές εκλογές αποτελεί μέτρο προόδου και, παράλληλα, δηλώνουν σε εντυπωσιακά ποσοστά ότι συμφωνούν, απόλυτα ή μάλλον, με την άποψη ότι ποσοτώση ως προς το φύλο θα έπρεπε να εφαρμόζεται και στις βουλευτικές εκλογές: κατά 95,4% και 85,7% αντίστοιχα (βέβαια, σε αυτή την περίπτωση, η έλλειψη απάντησης είναι μεγάλη, της τάξης του 17%, κάτι που όμως δεν αναιρεί τη μεγάλη αποδοχή του ενδεχόμενου των ποσοτώσεων στις βουλευτικές εκλογές).

Για να διερευνηθεί ποιο ήταν το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο διαμόρφωσης των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις κατά τη δεκαετία του 1980, είναι χρήσιμο να αναφερθεί αρχικά μια αξιοσημείωτη ανατροπή που συντελέστηκε

7. Το φαινόμενο του κρατικού φεμινισμού αναπτύχθηκε αρχικά ιδιαίτερα στις σκανδιναβικές χώρες, τον Καναδά και την Αυστραλία, ενώ αργότερα, και λόγω της Ε.Ε., παγιώθηκε σε όλα τα κράτη-μέλη της τελευταίας. Παραπέμπει στην πρόωπη γυναικείων ζητημάτων πρωτίτως μέσω των δημόσιων πολιτικών και της κρατικής γραφειοκρατίας, και διαμορφώθηκε κυρίως λόγω της πίεσης που ασκούσαν στα κόμματα οι γυναικείες μέλη τους, ομάδες φεμινιστριών καθώς και διεθνείς οργανισμοί, αλλά και λόγω της σημασίας που άρχισαν να αποδίδουν οι κυβερνήσεις σε γυναικεία αιτήματα για ψηφοθηρικούς λόγους. Πολλές φεμινίστριες, διεθνώς, επέλεξαν να πρωτοστατήσουν στην ανάπτυξη του κρατικού φεμινισμού, θεωρώντας ότι έπρεπε να αξιοποιήσουν τη συγκυρία της διαμόρφωσης ενός κράτους που, υπό όρους, μπορούσε να λειτουργήσει ως φιλικό προς τις γυναίκες, ενώ άλλες έμειναν έξω από αυτό το παιχνίδι, θεωρώντας το ως επιτομή της οικειοποίησης και εξουδετέρωσης των φεμινιστικών διεκδικήσεων (αντίληψη που εκφράστηκε δυναμικά και στην Ελλάδα) και κατά κανόνα περιθωριοποιήθηκαν. Βλ., παρακάτω, σμμ. 13.

στην εκλογική συμπεριφορά, η οποία και σηματοδοτεί τον τρόπο με τον οποίο βιώθηκαν οι σχετικές αλλαγές. Στις εκλογές του 1985 παρατηρήθηκε μια αλλαγή στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων στην Ελλάδα, η οποία εξέφραζε τον τρόπο με τον οποίο βιώθηκαν οι μεταπολιτευτικές εξελίξεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων από τις γυναίκες: για πρώτη φορά στην ελληνική εκλογική ιστορία οι γυναίκες ψήφισαν σε όλες τις περιοχές ελαφρώς μαζικότερα από τους άνδρες υπέρ κόμματος το οποίο δεν ανήκε στη Δεξιά – υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Η διαφορά, αν και μικρή (45,9% έναντι 44,6%), ήταν αξιοσημείωτη γιατί παρατηρήθηκε τόσο στις αστικές (+1,5) όσο και στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (+1,3 και +0,7 αντίστοιχα), αλλά και διότι υπήρξε ενδεικτική μιας νέας τάσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας η οποία επιβεβαιώθηκε σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές αναμετρήσεις ως σήμερα: κάθε φορά η επιλογή του ΠΑΣΟΚ ήταν ελαφρώς μαζικότερη στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, και αυτό ανεξαρτήτως του τελικού αποτελέσματος των εκλογών.⁸ Εκτός από στοιχείο που συμβάλλει στην αμφισβήτηση του παραδοσιακού πολιτολογικού μύθου περί «συντηρητικότερης απόκλισης» του γυναικείου εκλογικού σώματος, η γυναικεία υπερψήφιση του ΠΑΣΟΚ επιτρέπει την υπόθεση ότι μαζικές κατηγορίες γυναικών προσέλαβαν τη «γυναικεία» πολιτική του κόμματος αυτού ως καταφανώς θετική για την κοινωνική κατηγορία του φύλου τους, ενώ και μόνο το ότι την περίοδο αυτή άρχισαν να εγγράφονται συστηματικά στην ημερήσια διάταξη θέματα που παρέμπουν στον «ιδιωτικό χώρο» ανήγαγε σε αποδεκτή, και όχι περιθωριακή ή απλώς γραφική, την αμφισβήτηση όψεων των παραδοσιακών τους ρόλων από τις γυναίκες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχαν ήδη αντιμετωπισθεί (αν όχι ικανοποιηθεί), στον έναν ή τον άλλον βαθμό, τα περισσότερα από τα αιτήματα του γυναικείου κινήματος της προηγούμενης δεκαετίας που αφορούσαν συγκεκριμένες διεκδικήσεις. Παρότι, όμως, οι σχετικές ρυθμίσεις και οι παροχές που θεσμοθετήθηκαν συνδέονται με τις αγωνιστικές διεκδικήσεις συγκεκριμένων φορέων (κυρίως από τον αυτόνομο φεμινιστικό χώρο) που λειτούργησαν ως ομάδες πίεσης, έγιναν πρωταρχικά αντιληπτές ως παραχωρήσεις από «τα πάνω», πιστώθηκαν στο ΠΑΣΟΚ και εντάχθηκαν στην προβληματική του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης της ελ-

8. Βλ. για το θέμα, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Οι Ελληνίδες και η ψήφος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 73, 1989, σ. 3-38· Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π.

λνικικής κοινωνίας.⁹ Στο επίπεδο του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, η εγκαθίδρυση των μέτρων αυτών συνοδεύτηκε από μια προβληματική περί αναγκαίας αλλά και αναπόφευκτης εξελικτικής πορείας προς την οποία, ούτως ή άλλως, οδεύουμε (και λόγω της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ), αλλά της οποίας τους ρυθμούς μπορούμε (και καλά θα κάνουμε) να επιταχύνουμε με νομοθετικές ρυθμίσεις.¹⁰ Η προσπάθεια νομιμοποίησης της «ισότητας των φύλων» μέσω της αναγωγής της σε αναπτυξιακό /εκουγχρονιστικό μέσο προς όφελος όλων (και όχι ως επιβεβλημένο μέτρο που διορθώνει μια κατάφωρη αδικία σε βάρος των γυναικών), δείχνει και τη (μικρή) ιδεολογική βαρύτητα της σχετικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ: είναι θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι, ανεξάρτητα από τις όποιες θετικές της απόρροιας, η «γυναικεία» πολιτική του ΠΑΣΟΚ,¹¹ παρά τη ριζοσπαστική ρητορική με την οποία συχνά επενδύθηκε, δεν εξέφραζε κεντρικές ιδεολογικές επιλογές του συγκεκριμένου κόμματος, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φεμινιστικές, αλλά κυρίως αποτέλεσε συγκυριακή πολιτική επιλογή προς την κατεύθυνση του εκουγχρονισμού και της «αλλαγής» καθώς και προσπάθεια ενσωμάτωσης άλλης μιας κατηγορίας «μη προνομιούχων».¹² Και μάλιστα, σε ένα (πρόσφορο) γενικό κλίμα ανάπτυξης, ήδη από το 1974, της γυναικείας αμφισβήτησης, την οποία το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να «αξιοποιήσει» προς όφελός του –κυρίως μέσω της ΕΓΕ ως βασικού διαύλου μιας πολιτικής «κρατικού φεμινισμού»–¹³

9. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπος με τον εκουγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, όπου υπάρχει ενδιαφέρουσα σχετική ανάλυση (και πρωτοπόρα αφού η πρώτη έκδοση, στα γαλλικά, είναι του 1985). Περισσότερα για το θέμα στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 198-199.

10. Παρουσιάστηκε δε, και ως λογική εξέλιξη των ελληνικών παραδόσεων. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπος με τον εκουγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, σ. 76.

11. Περισσότερα για το θέμα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «ΠΑΣΟΚ και ούστημα σχέσεων των φύλων», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 233-247.

12. Για τον σχετικό ρόλο του ΠΑΣΟΚ, βλ. P.N. Diamandouros, «Politics and culture in Greece, 1974-91: An interpretation», στο R. Clog (επιμ.), *Greece 1981-89. The populist decade*, MacMillan, Λονδίνο 1993, σ. 11-12.

13. Για τον «κρατικό φεμινισμό» της εποχής, βλ. Ε. Αβδελά, «Για την κρίση», *Δίψη*, τχ. 4, 1989, σ. 6-9 καθώς και Ε. Avdela - Μ. Papayannaki, «L'égalié» contre le féminisme», *Nouvelles Questions Féministes*, τχ. 6-7, 1984, σ. 201-208. Κλασικές για το θέμα είναι οι μελέτες των Α. Mazur (επιμ.), *State Feminism, Women's Movements and Job Training: Making Democracies Work*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2001· D. Stetson McBride - Α. Mazur (επιμ.), *Comparative State Feminism*, Sage, Thousand Oaks/Λονδίνο 1995· D. Stetson (επιμ.),

και σε ένα πλαίσιο ευρύτερης επιδίωξης των κομμάτων να αλώσουν τον χώρο των κοινωνικών κινημάτων.¹⁴ Παρεμπιπτόντως, συνεπώς, εξυπνέτησε η πολιτική αυτή τις γυναίκες, ενώ άλλαξε ουσιαστικά σε ένταση και στόχευση όταν επανήλθε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1993 σε συνθήκες κρίσης, δηλαδή, προφανώς δυσμενείς για προνοιακή πολιτική, αλλά, παράλληλα, και σε συνθήκες σαφούς ύφεσης των φεμινιστικών διεκδικήσεων στον ελληνικό χώρο, σε συνδυασμό με τη συστηματικοποίηση και την ένταση των ευρωπαϊκών πολιτικών για το φύλο και των συνακόλουθων «οδηγιών».

Είναι απαραίτητο εντούτοις να σημειωθεί ότι, πράγματι, κατά την πρώτη φάση διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έγιναν σημαντικές παρεμβάσεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων με πρώτη την υπογραφή της διεθνούς συμβάσεως «για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» [CEDAW] το 1982. Η σύμβαση αυτή, την οποία οι κυβερνήσεις της περιόδου 1979-1981 δεν είχαν δεχτεί να υπογράψουν, επικυρώθηκε στη συνέχεια με νόμο (ν.1342/83 του υπουργείου Δικαιοσύνης). Αλλά και οι αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο (ν.1329/83 του υπουργείου Δικαιοσύνης), η κύρωση της διεθνούς συμβάσεως για την προστασία της μητρότητας (ν.1302/83 του υπουργείου Εργασίας), η θεσμοθέτηση «της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις» (ν.1414/84) και «η προστασία και διευκόλυνση εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις» (ν.1483/84 του υπουργείου Εργασίας), οι αλλαγές στο καθεστώς των συνεταιρισμών, τα μέτρα για τις αμβλώσεις, για τον βιασμό κ.ά., παρά τις ατέλειές τους,¹⁵ αποτελούν εντυπωσιακά μέτρα εκου-

Abortion Politics, Women's Movements and the Democratic State: A Comparative Study of State Feminism, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001, και J. Lovenduski (επιμ.), *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, Cambridge 2005. Βλ. και I. Blom, «Les féminismes et l'État: une perspective nordique», στο E. Gubin - C. Jacques - F. Rochefort κ.ά., *Le siècle des féminismes*, Les Éditions de l'Atelier/Éditions Ouvrières, Παρίσι 2004, σ. 253-268, καθώς και την ενδιαφέρουσα επισκόπηση της Δ. Σαμίου, «Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18ου-αρχές 21ου αιώνα)». Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: μια εισαγωγή», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Π.Μ.Σ: *Γυναίκες και Φύλο: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις*.

14. Βλ. μια συνοπτική παρουσίαση απόψεων που προτείνουν στοιχεία απάντησης στο ερώτημα (το οποίο παραμένει υπό διερεύνηση) σχετικά με τις ουσιαστικές αιτίες ικανοποίησης από το ΠΑΣΟΚ των γυναικείων διεκδικήσεων, στο L. Cram, «Women's political participation in Greece since the fall of the colonels: From democratic struggle to incorporation by the party-state?», *Democratization*, τόμ. 1, τχ. 2, 1994, σ. 230-231.

15. Και δεν είναι λίγες. Βλ. ειδικά για τον βιασμό, Γ. Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους»,

χρονισμού της νομοθεσίας σε έναν ευαίσθητο τομέα, εκουγχρονισμού που μάλιστα έγινε αποδεκτός χωρίς ιδιαίτερες αντιστάσεις. Παράλληλα, τον Απρίλιο του 1983 ιδρύθηκε το *Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων* (ν.1288/82), που αποτέλεσε και τον πρώτο σχετικό κρατικό φορέα, ενώ ήδη από τον Νοέμβριο του 1981 είχε δημιουργηθεί γραφείο ειδικής συμβούλου του πρωθυπουργού «για το γυναικείο ζήτημα». Το *Συμβούλιο Ισότητας* αναβαθμίστηκε σε *Γενική Γραμματεία* του υπουργείου Προεδρίας τον Ιούλιο του 1985 (ν.1558/85) ολοκληρώνοντας τη σχετική δράση του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του. Τον Νοέμβριο του 1993 η *Γενική Γραμματεία Ισότητας* αναβαθμίστηκε με τον διορισμό υφυπουργού αρμόδιας για θέματα ισότητας. Ήδη, όμως, η ίδρυση του *Συμβουλίου Ισότητας*, το 1983, είχε σηματοδοτήσει την καταστατική πράξη της θεμελίωσης του κρατικού φεμινισμού στην Ελλάδα.

Ωστόσο, το γεγονός ότι, στο πλαίσιο ενός έντονα ανδροκεντρικού πολιτικού συστήματος και μιας ανδροκρατικής κοινωνίας, έγιναν εύκολα αποδεκτές οι παραπάνω αλλαγές στο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις έμφυλες σχέσεις, αλλαγές που θεωρήθηκαν ακόμη και πρωτοποριακές, είναι δηλωτικό της μικρής βαρύτητας που παρουσιάζουν για την ουσία της γυναικείας καταπίεσης.¹⁶ Προφανώς τα μέτρα αυτά δεν στόχευαν στην ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων που διέπουν το φύλο, ούτε στην κατάργηση των προτύπων φύλου όπως μας είναι γνωστά. Στόχος υπήρξε η διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των ρόλων τους (που νομιμοποιούνται έτσι περισσότερο ως δικοί τους) και η κατάργηση των κατάφωρων αδικιών σε βάρος τους, οι οποίες δεν αρμόζουν στην επιδιωκόμενη ευρωπαϊκή φυσιογνωμία της χώρας. Η αντίληψη της έμφυλης «ισότητας» που διέπει τη σχετική κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, στοχεύει, κυρίως, στην τυπική εξίσωση των γυναικών με ένα ανδρικό πρότυπο μέσω ρυθμίσεων και διευκολύνσεων (ωράριο, παιδικοί σταθμοί κ.ά.) ώστε ως εργαζόμενες να μη εμποδίζονται από τους, πάντοτε αποκλειστικά δικούς τους, «γυναικείους» ρόλους.¹⁷ Ρόλοι οι οποίοι, βεβαίως, καθόλου δεν αμφισβητούνται από

στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκουλας, Αθήνα 1995, σ. 303 κ.ε.

16. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, σ. 76.

17. Περισσότερα για το θέμα βλ. στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», *ό.π.*, σ. 204 κ.ε.

τη λογική των μέτρων, αλλά ούτε και από τη ρητορική που τα συνοδεύει, στο πλαίσιο της οποίας η γυναικεία καταπίεση αποδίδεται κυρίως στο επίπεδο της νοοτροπίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη δεκαετία εκείνη, η ρητορική του ΠΑΣΟΚ αναφέρεται στην «ισότητα των δύο φύλων»,¹⁸ αποδεχόμενη προφανώς άρρητα τη λογική που υφέρπει στη σχετική διατύπωση.

Παράλληλα, η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του συστήματος έμφυλων σχέσεων, η οποία συνδέεται με ιδιομορφίες της κοινωνικής αναπαραγωγής στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας –και ειδικά με τον χαρακτήρα και τον ρόλο της οικογένειας και την ηγεμονία του μικροαστικού πολιτισμικού προτύπου– προφανώς επηρέασε τόσο τον λόγο όσο και τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ στον τομέα της πολιτικής υπέρ της «ισότητας» η οποία, με τη σειρά της, δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο για μια παλιά πραγματικότητα. Η ιδιαίτερη αυτή φυσιογνωμία εκφράστηκε και στον χαρακτήρα του γυναικείου /φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα των δεκαετιών του 1970 και του 1980, ο οποίος συνήθως εμφανίζεται ως παρέκκλιση από το αντίστοιχο «δυτικό» πρότυπο. Εννοώ την ύπαρξη μαζικών γυναικείων οργανώσεων με κομματική εξάρτηση –και, όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ, την ΕΓΕ– δίπλα σε ένα δραστήριο αλλά αριθμητικά περιορισμένο σύνολο αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων. Είναι ενδιαφέρον να υπογραμμισθεί ότι τέτοιου τύπου γυναικείες οργανώσεις αναπτύχθηκαν κυρίως σε χώρες όπου «τα δημοκρατικά περιθώρια ήταν περιορισμένα και υπό διαρκή απειλή»,¹⁹ ενώ η ΕΓΕ, η οποία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ και σταδιακά μετεξελίχθηκε στη μαζικότερη γυναικεία οργάνωση που μιλούσε στο όνομα του φεμινισμού, πριν από την κατάληψη της εξουσίας από το κόμμα στο οποίο αναφέρεται, είχε ως κύριο στόχο τη «διαφύλαξη του εθνικού πολιτισμού».²⁰ Η όλη πορεία της ΕΓΕ, εξάλλου, χαρακτηρίστηκε από ιδεολογική σύμπλευση και εξ αντικειμένου αποδοχή ενός βοηθητικού προς το ΠΑΣΟΚ ρόλου, μέσω της ενσωμάτωσης ευρέων στρωμάτων γυναικών (ιδιαίτερα την περίοδο 1981-1985 και ειδικά στην επαρχία), ενώ αργότερα, οι πολιτικές διαφωνίες τις οποίες εξέφρασε είχαν σε μεγάλο

18. Το *δύο* εξαφανίζεται σταδιακά τη δεκαετία του 1990, η συνήθης αναφορά είναι όλο και συχνότερα στην «ισότητα των φύλων», ενώ αργότερα, η επαφή με τη φεμινιστική θεωρία των φορέων της σχετικής πολιτικής τούς υποψιάζει προς την κατεύθυνση του αδόκιμου χαρακτήρα του πληθυντικού (των φύλων). Αυτό που κάνουν συνήθως είναι να απαλείφουν τελείως το φύλο, ταυτίζοντας την «ισότητα» και την «ανισότητα», χωρίς επιθετικό προσδιορισμό, με την έμφυλη.

19. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, σ. 69.

20. Στο ίδιο, σ. 70.

βαθμό, όπως φαίνεται, προσωπικό χαρακτήρα.²¹ Η τελευταία αυτή εμπειρία ενίσχυσε την επιλογή που έκανε το ΠΑΣΟΚ –επιλογή στην οποία προέβησαν από το 1989 και μετά και τα άλλα κόμματα που συναλλάσσονταν με ανεξάρτητες οργανωτικά αν και καθοδηγούμενες γυναικείες οργανώσεις– να διοχετεύσει τη σχετική πολιτική του μέσω του «γυναικείου τμήματος» του κόμματος χωρίς διαμεσολαβήσεις .

Δεν αποτελεί, βέβαια, ιδιότητα των φεμινιστικών διεκδικήσεων ούτε ελληνική ιδιαιτερότητα η επιτυχημένη λειτουργία ενός μηχανισμού αυτοπροστασίας του πολιτικού συστήματος, που του επιτρέπει να οικειοποιείται τροποποιώντας τους, στόχους και οράματα που έρχονται σε ουσιαστική σύγκρουση με αυτό. Το ιστορικό των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινήσεων, ήδη από τη δεκαετία του 1970, είναι πλούσιο σε σχετικές εμπειρίες σε πολλά και διαφορετικά εθνικά πλαίσια. Στην ελληνική περίπτωση, το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα πρωτοστάτησε μαχητικά για ουσιαστικές αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων, αλλά οι μεγάλες γυναικείες οργανώσεις με κομματικές διασυνδέσεις και, κυρίως, η ΕΓΕ υπήρξαν προνομιακοί συνομιλητές του ΠΑΣΟΚ σε θέματα «ισότητας». Επιδιώκοντας να εκπληρώσουν τον (εξαιρετικά δύσκολο) διττό ρόλο του εκφραστή μιας κοινωνικής κατηγορίας και του ειδικού συμβούλου σε θέματα που την αφορούν, οι οργανώσεις αυτές, με αυτόνομη πρωτοκαθεδρία της ΕΓΕ, συνέβαλαν στην αναγωγή του «φεμινισμού» σε επιμέρους κρατική πολιτική, τμήμα του ευρύτερου στόχου της «αλλαγής», μέσω της ταύτισής του με την έννοια της ισονομίας και τη στοιχειώδη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας.²² Οι όποιες κατακτήσεις των γυναικών αποδόθηκαν στη θετική παρέμβαση του κράτους μετά από αίτημα της γυναικείας του «εμπροσθοφυλακής» και λιγότερο στην πίεση του φεμινιστικού κινήματος, ενώ η συγκρουσιακή διάσταση των γυναικείων διεκδικήσεων χάθηκε, αφού αυτές τροποποιήθηκαν σε εκουγχρονιστικά αιτήματα προς όφελος της χώρας.

Στις κυρίαρχες αντιλήψεις ο «φεμινισμός» έγινε έτσι συνώνυμο της γυναικείας οργάνωσης με κομματικές (και, κατά προτίμηση, σοσιαλιστικές) δια-

21. Μ. Κονδύλη - Α. Ψαρρά, «Πολιτική, φύλο, γυναικεία πολιτική», *Δίπνη*, τχ. 4, 1989, σ. 14. Οι δύο συγγραφείς επιτυχώς επισημαίνουν τον γελοιογραφικό χαρακτήρα της κρίσης στις σχέσεις δύο φορέων (ΠΑΣΟΚ και ΕΓΕ) που συνδέεται με αντίστοιχη κρίση στις σχέσεις των δύο προέδρων τους.

22. Δεν υπονοώ ότι στην ΕΓΕ δεν συμμετείχαν και γυναίκες που εξέφραζαν στοιχεία ριζοσπαστικής/φεμινιστικής αμφισβήτησης. Προφανώς όμως ποτέ δεν έγιναν κυρίαρχη τάση, ενώ, αντικειμενικά, ρόλος της ΕΓΕ δεν ήταν η σχετική έκφραση.

συνδέσεις, με σημείο αναφοράς τον οποίο τα προβλήματα των γυναικών επιλύονται μέσω κρατικής παρέμβασης²³ που ενσαρκώνει η ύπαρξη της ΓΓΙ. Όσο για το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που είδε τις διεκδικήσεις του να μετατρέπονται σε απλοϊκά συνθήματα και «εκουγχρονιστικά μέτρα», αντέδρασε με αμηχανία και εσωστρέφεια και εισήλθε σε περίοδο ύφεσης ως προς την έκδηλα πολιτική και διεκδικητική δράση του, και σε φάση ανακαθορισμού των προτεραιοτήτων του.²⁴

Ο συγκυριακός χαρακτήρας της «γυναικείας» πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος συνδέεται και με τα ενδιαφέροντα, τις ανησυχίες και τις φιλοδοξίες ισχυρών (γυναικείων) προσωπικοτήτων στο εσωτερικό του, γίνεται φανερός και μέσω του τρόπου με τον οποίο η στρατηγική στελεχών που ακολούθησε δεν συνέβαλε ούτε στην ανάδειξη αρκετών ισχυρών γυναικείων υποψηφιοτήτων στις βουλευτικές και τις δημοτικές εκλογές της περιόδου,²⁵ ούτε στη χρησιμοποίησή σε ηγετικές κυβερνητικές ή και κομματικές θέσεις περισσότερων γυναικών από όσες ήταν εντελώς απαραίτητες ως άλλοθι. Παρά την παρατήρηση αυτή, και την επισήμανση της ύπαρξης προφανών ανακολουθιών στη σχετική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, βελτιώθηκαν αναμφίβολα κατά τη δεκαετία του 1980 οι συνθήκες διαβίωσης για συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών μέσω παροχών προνοιακού τύπου,²⁶ ενώ η πολιτική του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε, όπως φαίνεται, μερική απάντηση στο γυναικείο αίτημα για πρόσβαση στον δημόσιο χώρο· κάτι που πιστώθηκε στο ΠΑΣΟΚ και εξαργυρώθηκε εκλογικά από αυτό. Το ΠΑΣΟΚ, σαφώς επιδίωξε και, όπως φαίνεται, πέτυχε να πείσει ευρέα στρώματα γυναικών, τόσο αστικά όσο και αγροτικά, για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του, στο μέτρο που ακόμη και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου στις οποίες δεν βγήκε νικητής και πάλι υπερψηφί-

23. Βλ. E. Avdela - M. Papayannaki, «L'égalité» contre le féminisme», ό.π., σ. 204. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι πολλοί, κατά τα άλλα ευαίσθητοι και ενημερωμένοι μελετητές της ελληνικής κοινωνίας, προβαίνουν, ακόμη και σήμερα, στην αυθαίρετη ταύτιση του φεμινισμού με τις γυναικείες οργανώσεις της εποχής.

24. Βλ. τη σχετική συζήτηση στο περιοδικό *Δίπνη*, τχ. 3, 1988 και τχ. 4, 1989, όπου διατυπώνονται πολλές και διαφορετικές απόψεις για την «κρίση», αλλά και ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις όσον αφορά την εκτίμηση της «οικειοποίησης». Για το τελευταίο ζήτημα, βλ. ιδιαίτερα Μ. Παπαγιαννάκη - Α. Φραγκουδάκη, «Μήπως το καινούριο "δικό μας δωμάτιο" έχει ένα μπαλκόνι που βλέπει στο γκρεμό;», *Δίπνη*, τχ. 4, 1989, σ. 10-12.

25. Ιδιαίτερα για τις δημοτικές εκλογές του 1986, στις οποίες οι αναφορές σε γυναικεία θέματα ήταν μαζικές, βλ. Α. Φαρρά, «Από δήμαρχος κλητήρας», *Δίπνη*, τχ. 1, 1986, σ. 54-57.

26. Στην ιδεολογική λειτουργία των παροχών αυτών αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», ό.π., σ. 203.

οτσκε από το γυναικείο εκλογικό σώμα.²⁷ Εξάλλου, γενικότερα, την ίδια δεκαετία εντείνεται συνεχώς η μείωση της βαρύτητας του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης στην ψήφο. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι, στις εκλογές του 1993, η διαφορά ανδρικής και γυναικείας ψήφου είναι μικρότερη ή ίση της μονάδας σε όλα τα κόμματα, με εξαίρεση το ΠΑΣΟΚ το οποίο οι γυναίκες υπερψηφίζουν κατά 1,3 εκατοστιαία μονάδα περισσότερο από ό,τι οι άνδρες.

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές σχετίζονται βέβαια άμεσα με το ότι η περίοδος από τη Μεταπολίτευση έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζεται από άνθηση της γυναικείας και φεμινιστικής αμφισβήτησης, αλλά και από το ότι η σχετική πολιτική και ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ, που νομιμοποιούσε γυναικεία αιτήματα, επέδρασαν θετικά στην κοινωνική πρόσληψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους. Και αυτό, παρά το ότι οι όροι με τους οποίους συντελέστηκαν οι θεσμικές αλλαγές και η βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, λειτούργησαν στην ουσία νομιμοποιητικά ως προς την (εκσυγχρονισμένη) γυναικεία υποτέλεια και άφησαν ανέπαφο τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων· αντίφαση η οποία λειτούργησε ανασχετικά ως προς την κλιμάκωση των διεκδικήσεων. Στο επίπεδο των κοινωνικών αντιλήψεων παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες αλλαγές που σχετίζονται με τα θεσμικά μέτρα της δεκαετίας του 1980: η εξαιρετικά μεγάλη κοινωνική διάχυση αντιλήψεων που αναφέρονται αμέσως ή έμμεσα στον φεμινισμό ή έστω στην πασοκική εκδοχή του, αποτέλεσε νέο στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του 1980,²⁸ ενώ για πρώτη φορά αμφισβητήθηκε η επάρκεια της πολιτικής ισότητας σε συνθήκες έμφυλης ανισότητας, και κέρδισε έδαφος η υπόθεση ότι η δημοκρατία θα ωφεληθεί από την εξάλειψη του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών.

Παράλληλα, και σε σχέση με τα παραπάνω, το ΠΑΣΟΚ, μέσω της νομιμοποίησης ενός τύπου γυναικείας αμφισβήτησης, συνέβαλε σε μια διαδικασία αλλαγής στις γυναικείες συνειδήσεις, αλλαγή την οποία ενδεχομένως δεν περίμενε, ούτε βεβαίως αυτό δημιούργησε. Από το 1974 και μετά αρχίζουν ήδη να διακρίνονται πολύ σοβαρές μετεξελίξεις στις γυναικείες αντιλήψεις, οι

27. Φαίνεται ότι «η διάρρηξη της διαταξικής συμμαχίας» την οποία επισημαίνει ο Η. Νικολακόπουλος («Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ΕΕΠΕ-Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 228), στην εκλογική πελατεία του ΠΑΣΟΚ, δεν επηρέασε την αντίστοιχη διαφυλετική.

28. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 145-149.

οποίες προφανώς, συνοδεύουν συγκεκριμένες αλλαγές στα γυναικεία πρότυπα ζωής και συνδέονται με την αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων,²⁹ αλλά και με τη μετέπειτα «αξιοποίησή» της από το ΠΑΣΟΚ: η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας κατώτερης κοινωνικής θέσης είναι μαζικότερη, όπως δείχνουν οι εμπειρικές έρευνες, στο τέλος της δεκαετίας του 1980,³⁰ αφού οι μισές γυναίκες δηλώνουν, όπως είδαμε και παραπάνω ότι, «οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί». Παράλληλα, οι γυναίκες αυτοπροσδιορίζονται σε σημαντικό ποσοστό ως θύματα διακρίσεων, κάτι στο οποίο αποδίδουν τη μειωμένη κοινωνική και πολιτική τους παρουσία σε θέσεις εξουσίας (65%) και το οποίο δηλώνουν μαζικά πλέον ότι δεν αποδέχονται. Η κριτική αυτή στάση, ενδεικτική μιας αυτογνωσίας της γυναικείας υποκειμενικότητας, συνοδεύεται όμως από συμπεριφορά που δεν αμφισβητεί ούτε το πλαίσιο ούτε τις άλλες –πλην των αμιγώς και πρόδηλα σεξιστικών– συνισταμένες του πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που αυτές λειτουργούν ως παράμετροι αποκλεισμού για τις γυναίκες. Προσβλέπει δε, συνήθως, όχι σε γενικότερη ανατροπή αλλά σε *πρόσβαση στο σύστημα*, σύμφωνα με τη συνολική φυσιογνωμία του κυρίαρχου τύπου γυναικείας αμφισβήτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι σαφή κοινωνικοπολιτική απόρροια της πασοκικής διαχείρισης των γυναικείων διεκδικήσεων της εποχής αποτελεί η (μειοψηφούσα, αλλά) σχετικά διαδεδομένη αίσθηση σε νέες (και όχι μόνο) γυναίκες και πρωταρχικά σε όσες δηλώνουν ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ το 1988, ότι «οι γυναίκες δεν βρίσκονται (πλέον) σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες».³¹ Παράλληλα, οι ίδιες ψηφοφόροι, πολύ μαζικότερα από όλες τις άλλες, υποστηρίζουν ότι «η θέση των Ελληνίδων είναι ικανοποιητική».³² Δηλαδή, ενώ στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας νομιμοποιείται ως στόχος η εξάλειψη της γυναικείας υποτέλειας, καλλιεργείται συγχρόνως η αντίληψη ότι το ζήτημα ούτως ή άλλως αντιμετωπίζεται και επιλύεται σταδιακά (αν δεν έχει ήδη λυθεί) από το κράτος, μετά από πρωτοβουλίες φορέων όπως η ΓΓΓ. Αντίληψη που, όπως ήδη είδαμε, θα είναι ακόμη πιο διαδεδομένη (ίσως και λιγότερο δικαιολογητη) το 2005.

29. Βλ. Χ. Ιγγλέσιου, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990, σ. 10-13, για τον τρόπο με τον οποίο συχνά βιώθηκαν οι αλλαγές.

30. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 127-141.

31. Για τις μαζικότερες σχετικές αντιλήψεις της εποχής, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 132-141.

32. Στο ίδιο, σ. 135.

Είναι αναμφίβολο ότι, οι αλλαγές των κοινωνικών αντιλήψεων αποτελούν θετική εξέλιξη για το σύστημα έμφυλων σχέσεων, όπως και η βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών.³³ Μπορεί, συνεπώς να υποστηριχθεί ότι γενικά, η σχετική πολιτική και ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 –σημείο τομής της «εκουγχρονιστικής» και της λαϊκιστικής πολιτικής³⁴ του συγκεκριμένου κόμματος– μέσω της νομιμοποίησης γυναικείων αιτημάτων, επέδρασαν θετικά στην κοινωνική πρόοψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους. Και αυτό παρά το ότι οι όροι με τους οποίους συντελέστηκε η βελτίωση αυτή λειτούργησαν τελικά νομιμοποιητικά ως προς την (ελαφρώς τροποποιημένη) παραδοσιακή κατανομή των ρόλων και, συνεπώς, δεν επηρέασαν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του σχετικού συστήματος σχέσεων. Κάτι που βεβαίως οριοθέτησε και τον τύπο της επίδρασης των μέτρων αυτών στη δημοκρατία. Τα «όρια» αυτά της γυναικείας πολιτικής του δεν μπορούσε παρά να τα σεβαστεί το ΠΑΣΟΚ και κατά τη νέα περίοδό του (ανεξάρτητα από τις όποιες αλλαγές στο ύψος της ηγεσίας του στις αρχές του 1996) αφενός, διότι τότε είχε πλέον σαφώς άλλου τύπου προτεραιότητες και αντικειμενικά λιγότερες ευκαιρίες εφαρμογής της εκουγχρονιστικής τακτικής του στον σχετικό τομέα –ιδιαίτερα μέσω παροχών– και, αφετέρου, επειδή αντιμετώπιζε νέες συνθήκες στον χώρο της

33. Εννοούμε τις κοινωνικές παροχές αλλά και την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, ιδιαίτερα στον τριτογενή, η οποία συναρτάται άμεσα με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η ΕΣΥΕ στις έρευνες του εργατικού δυναμικού τη δεκαετία 1981-1991, δείχνει αύξηση της απασχόλησης των γυναικών, αύξηση της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό, όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή στον τριτογενή, βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσής τους, αλλά και μεγάλη αύξηση στην ανεργία που τις αφορά καθώς και μικρές μόνο αλλαγές στην παγιωμένη υπο-αντιπροσώπηση τους σε διευθυντικές και ανώτερες διοικητικές θέσεις.

34. Είτε αποδοθεί έμφραση στο επίπεδο του πολιτικού λόγου (βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατισμού», στο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989), είτε σε αυτό του τρόπου ένταξης των λαϊκών στρωμάτων στην ενεργό πολιτική (βλ. Ν. Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός. Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες;», στο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, ό.π.), η περίπτωση της «γυναικείας» πολιτικής του ΠΑΣΟΚ είναι εξαιρετικά γόνιμη (και παραμελημένη) για τη μελέτη του φαινομένου του λαϊκισμού. Γενικότερα για το θέμα, βλ. Χ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ό.π., και Χ. Λυριντζής - Μ. Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 133-162, όπου υπάρχει και εκτενής βιβλιογραφική επισκόπηση.

γυναικείας και της φεμινιστικής αμφισβήτησης. Παράλληλα όμως, η ευρωπαϊκή διάσταση των πολιτικών έμφυλης ισότητας που εντάθηκαν, σε συνδυασμό με μεμονωμένες προσωπικές προσπάθειες ουσιαστικής παρέμβασης στο σύστημα έμφυλων σχέσεων από την πλευρά αρμόδιων φορέων, συνέβαλαν στη σημαντική αλλαγή του τοπίου.

Η αλλαγή αυτή, που εκφράστηκε και μέσω της αναδίπλωσης του φεμινισμού ως διεκδικητικού κινήματος, όπως το ξέραμε σε προηγούμενες δεκαετίες, χαρακτηρίζεται κυρίως από την απόλυτη κυριαρχία των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών και των προσπαθειών εφαρμογής τους στην Ελλάδα υπό τον συντονισμό της ΓΓΙ, γύρω από την οποία λειτουργούσαν και λειτουργούν μια σειρά από γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις, γηγενείς ή με ευρωπαϊκές διασυνδέσεις. Η πολιτική μεταβολή του 2004, βρήκε μια διαμορφωμένη κατάσταση και κληρονόμησε τις ίδιες υποχρεώσεις σε σχέση με την εφαρμογή πολιτικών για το φύλο, με κεντρική την «ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές» [gender mainstreaming] αλλά και την «ισόρροπη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων». Συνεπώς, ως προς το είδος των πολιτικών για την έμφυλη ισότητα και ως προς τον λόγο που τις συνοδεύει κάθε φορά, η ανάληψη της κυβέρνησης από τη Νέα Δημοκρατία δεν αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα μεταβολής, ούτε στον τύπο αλλά ούτε και στην ουσία των σχετικών πολιτικών, συνεχίζοντας μια υπερεικοσαετή πρακτική «κρατικού φεμινισμού», που εφαρμόστηκε με μεγαλύτερη ή μικρότερη ζέση, χωρίς όμως να αμφισβητηθεί ποτέ (και) λόγω ευρωπαϊκών υποχρεώσεων.

4. Η ΕΜΦΥΛΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΝΤΙΑΗΦΕΙΣ

Το 1997, με τη συνθήκη του Άμστερνταμ, θεσμοθετήθηκε στην Ε.Ε. η επιταγή της ενσωμάτωσης της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές (πρόκειται για το γνωστό gender mainstreaming που διεκδικήθηκε σθεναρά το 1995 κατά το 4ο Παγκόσμιο Συνέδριο του ΟΗΕ για τις γυναίκες στο Πεκίνο). Η θεσμοθέτηση της επιταγής αυτής αποτέλεσε σημαντική καινοτομία, διότι πλέον η έμφυλη ανισότητα αντιμετωπίζεται, θεωρητικά τουλάχιστον, όχι μόνο με μέτρα που στοχεύουν στις γυναίκες, αλλά και σφαιρικότερα, με μέτρα για το φύλο ως σύστημα σχέσεων που δημιουργεί ανισότητες. Προβλέπεται δε ότι η οπτική του φύλου θα πρέπει να διέπει όλες τις πολιτικές

των χωρών-μελών, ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης στόχευσής τους.³⁵ Δηλαδή, οικονομική πολιτική, πολιτική της απασχόλησης, της υγείας, εκπαιδευτική πολιτική, όλοι οι τομείς πολιτικών θα πρέπει πλέον να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται λαμβάνοντας υπόψη την οπτική του φύλου, με την έννοια του πώς επιδρούν σε γυναίκες και άνδρες, και τελικό στόχο την ακύρωση της έμφυλης ανισότητας (φανερής ή μη) στον σχετικό τομέα. Κάτι για το οποίο οι χώρες-μέλη ελέγχονται και λογοδοτούν. Ωστόσο, παρατηρούνται σημαντικότερες διαφορές στην εφαρμογή του mainstreaming μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ εκφράζονται όλο και περισσότερες κριτικές για τα ισχύοντα αποτελέσματα από την εφαρμογή της επιταγής αυτής, με έκδηλη την απογοήτευση όσων ένθερμα υποστήριξαν την καθιέρωσή της.³⁶

Είναι γεγονός ότι, ενώ η επιταγή της ενσωμάτωσης του φύλου σε όλες τις πολιτικές προβάλλει ως πανευρωπαϊκή στρατηγική με κοινή στόχευση, στην πράξη γίνεται αντιληπτή κατά πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, τόσο διεθνικά όσο και στο εσωτερικό κάθε κοινωνίας. Οι διαφορές αυτές δεν αποτελούν συνήθως αντικείμενο συζήτησης και προβληματισμού, ενώ, πέρα από αυτές, παρατηρούνται επίσης και σημαντικές ομοιότητες, που όμως δεν είναι ίσως αυτές που θα επιθυμούσαν όσοι και όσες προώθησαν την καθιέρωση της σχετικής επιταγής στην Ε.Ε. Διότι παραπέμπουν σε ένα επίπεδο στερεότυπων και παραδοσιακών αντιλήψεων για το φύλο που μπορούν να εντοπιστούν ακόμη και στον λόγο των πιο ένθερμων υποστηρικτών της έμφυλης ισότητας.³⁷ Παράλληλα, ως στρατηγική, η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές είναι εξαιρετικά φιλόδοξη και δύσκολη στην εφαρμογή, αφού προϋποθέτει αλλαγές και προσαρμογές σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης, στις οποίες εμπλέκονται πολλαπλοί παράγοντες.³⁸

35. Ο καθιερωμένος ορισμός του mainstreaming είναι αυτός της ομάδας εμπειρογνομών του Συμβουλίου της Ευρώπης: «Gender mainstreaming is the (re)organisation, improvement, development and evaluation of policy processes, so that a gender equality perspective is incorporated in all policies at all levels and at all stages, by the actors normally involved in policy-making».

36. Βλ., ενδεικτικά, M. Verloo, «Gender mainstreaming: Practice and Prospects», Report prepared for the Council of Europe, EG 99, 13, 1999, και M. Verloo, «Another velvet revolution? Gender mainstreaming and the politics of implementation», *Working Paper*, Vienna, Institute for Human Sciences -IWM, 2001.

37. Βλ. M. Pantelidou-Maloutas, «Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 117B, 2005, σ. 149-168.

38. Βλ. M. Verloo, «The development of gender mainstreaming as a political concept for Europe», Conference on Gender Learning, Leipzig, 6-8 September 2002.

Οι διαφορές στην εφαρμογή της ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου είναι βέβαια αναμενόμενες, στον βαθμό που έχουμε να κάνουμε με διαφορετικές κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από ουσιαστικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές διαφορές και μεγαλύτερη ή μικρότερη παράδοση στην εφαρμογή πολιτικών ισότητας. Υπάρχουν μεσογειακές χώρες όπου η οικογένεια, δηλαδή η παραδοσιακότητα στους γυναικείους ρόλους, είναι πολύ πιο ισχυρή απ' ό,τι στη Βόρεια Ευρώπη. Υπάρχουν χώρες όπως η Ολλανδία, με μακρά παράδοση στις πολιτικές για το φύλο και καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση των σχετικών ευρωπαϊκών στρατηγικών, και υπάρχουν επίσης τα νέα μέλη, οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπου το ζήτημα, χαρακτηρίζεται από πολύ διαφορετικές παραμέτρους. Οι διαφορές αυτές και ο τρόπος με τον οποίο σημασιοδοτούνται έχουν ως απόρροια τη δημιουργία διαφορετικών νοηματικών πλαισίων τα οποία καθορίζουν το *πώς* γίνονται αντιληπτά τα προβλήματα έμφυλης ανισότητας σε κάθε διαφορετική κοινωνία.³⁹ Έτσι, η υλοποίηση πολιτικών για το φύλο συντελείται στο πλαίσιο ιδιαίτερων νοηματικών πλαισίων, σχετικά με το *τι* είναι έμφυλη ισότητα, το *γιατί υπάρχει ανισότητα* και το *γιατί πρέπει να καταπολεμηθεί*, αλλά ακόμη και για το *τι σημαίνει φύλο*, και *πώς* διαφοροποιεί τα υποκείμενα. Για παράδειγμα, αν στις πολιτικές για τη σεξουαλικότητα υφέρπει η αντίληψη ότι οι άνδρες είναι σεξουαλικά όντα με ισχυρές ορμές, ενώ οι γυναίκες υπάρχουν κυρίως για να τους προσφέρουν ικανοποίηση χωρίς οι ίδιες να έχουν επιθυμίες, τότε ο λόγος και τα μέτρα για τον βιασμό ή την πορνεία θα έχουν συγκεκριμένα εντοπίσιμα χαρακτηριστικά. Παράλληλα, στην επιταγή «της ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου» σε όλες τις πολιτικές (το *mainstreaming*),⁴⁰ δεν διευκρινίζεται *πώς* γίνεται αντιληπτή ούτε η έμφυλη ισότητα ούτε βεβαίως η θεμελιακή έννοια *φύλο*. Έτσι, στα κείμενα πολιτικές και στον πολιτικό λόγο, κυ-

39. Ας σημειωθεί ότι, η διερεύνηση των νοηματικών πλαισίων που αναφέρονται στην έμφυλη ανισότητα ως πρόβλημα πολιτικής στην Ελλάδα, αποτελεί αντικείμενο ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ, στο πλαίσιο ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο *Policy Frames and Implementation Problems: the Case of Gender Mainstreaming* (Mageeq). Βλ. και σχετικό ειδικό αφιέρωμα, στο ΕΚΚΕ, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 117, 2005.

40. Η απόδοση του όρου στα ελληνικά ως *ενσωμάτωση σε όλες τις πολιτικές* δεν είναι απολύτως επιτυχής αλλά είναι πλέον καθιερωμένη. Αυτό όμως που είναι δηλωτικό της κυρίαρχης άρρητης παραδοχής για το θέμα είναι η απόδοση του *gender equality* ως *ισότητα των φύλων* (ή των *δύο φύλων*) και όχι ως έμφυλη ισότητα, ή ισότητα ως προς το φύλο. Ο καθιερωμένος πληθυντικός καταδεικνύει και τα όρια του εγχειρήματος, στο μέτρο που γίνεται αυτόνοπα αποδεκτά η ύπαρξη *δύο δεδομένα διαφορετικών* (και εσωτερικά ομοιογενών) κοινωνικών φύλων.

ρίαρχο και μη, το φύλο προσλαμβάνεται ως προφανές στοιχείο της καθημερινότητας που δεν χρειάζεται θεωρητική επεξεργασία, συνεπώς ούτε σαφή ορισμό.

Ωστόσο, για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών πολιτικών, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί αρχικά η διευκρίνιση *του ποιο είναι τελικά το πρόβλημα* για το οποίο μεθοδεύεται η πολιτική αντιμετώπιση. Διότι κάθε πρόταση μέτρων πολιτικής εμπεριέχει αναπόφευκτα μια *διάγνωση* για τη φύση του προς επίλυση προβλήματος, διάγνωση που καθορίζεται από μια κατά κανόνα άρρητη αναπαράσταση του σχετικού ζητήματος.⁴¹ Η αναφορά στην «ανισότητα των φύλων» ως πρόβλημα πολιτικής δείχνει καθαρά ότι η επίκληση της πολιτικής αντιμετώπισής της, η θεσμοθέτηση μέτρων δηλαδή, *δομεί την έμφυλη ανισότητα ως κοινωνικό πρόβλημα κατά συγκεκριμένο τρόπο*. Το τι αντιμετωπίζεται ως προβληματικό και τι όχι, προφανώς, δεν είναι καθόλου τυχαίο και ανάγεται σε συγκεκριμένα, κυρίαρχα και ανεπεξέργαστα νοηματικά πλαίσια, που βασίζονται σε *προϊδεάσεις για το φύλο* και την περιβόητη διαφορά *των φύλων* και σε αυτονόητες διχοτομίες που παραμένουν (θεωρητικά και γ' αυτό πολιτικά) απρόσβλητες,⁴² ενώ συγχρόνως νομιμοποιούνται περαιτέρω ως τέτοιες, επηρεάζοντας καθοριστικά τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις, αλλά και την εικόνα του εαυτού, γυναικών και ανδρών.

Όταν η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές των χωρών-μελών της Ε.Ε. μεταφράζεται κατά κανόνα –τουλάχιστον στην Ελλάδα, αλλά όχι μόνο– σε κάποιες διευκολύνσεις για κάποιες γυναίκες, και όταν ο απώτερος ευρωπαϊκός στόχος συνοψίζεται στη δημιουργία κοινωνιών με *κοινωνική συνοχή*, έννοια με θετική φόρτιση αλλά εξαιρετικά ασαφής, χωρίς συγκεκριμένο –άρα με εύπλαστο– περιεχόμενο, τότε είναι αναμενόμενο ότι θα υπάρξουν μέτρα υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, *κάτι που είναι πάντα θετικό*, αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι έτσι θα καταπολεμηθεί ουσιαστικά η εγγενής ανισότητα στο υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων. Αναμφίβολα το *gender mainstreaming* (μπορεί να) έχει ανατρεπτικές δυνατότητες και, επίσης αναμφίβολα, στην εννοιολόγηση και την προώθησή του συνέβαλαν ως εμπειρογνώμονες κοινωνικοί επιστήμονες και άλλοι φορείς με φε-

41. Βλ. C.L. Bacchi, *Women Policy and Politics*, Sage, Λονδίνο 1999. Για την έννοια των νοηματικών πλαισίων, βλ. J. Squires, *Gender in Political Theory*, Polity Press, Cambridge 1999.

42. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Η “ανισότητα των φύλων” ως πρόβλημα πολιτικής. Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», *Πρακτικά Συνεδρίου. Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2003.

μνιστικές ευαισθησίες. Ωστόσο, «η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου» σε όλες τις πολιτικές (ή η ενσωμάτωση της οπτικής της έμφυλης ισότητας) η οποία συνιστά το mainstreaming σύμφωνα με την κυρίαρχη εννοιολόγησή του, δεν διευκρινίζει πώς προσλαμβάνονται οι βασικοί όροι του εγχειρήματος. Ενώ στην καθιερωμένη πολιτική ανάλυση είναι ανύπαρκτος ο σχετικός προβληματισμός, στις πολλαπλές και συχνά γόνιμες κριτικές του mainstreaming από φεμινιστική σκοπιά απουσιάζουν, παράλληλα, οι αναφορές στην πρωταρχική έλλειψη που χαρακτηρίζει κάθε πολιτική για το φύλο, όταν σε αυτή προσλαμβάνεται το τελευταίο ως προφανές στοιχείο της καθημερινότητας που δεν χρήζει θεωρητικής επεξεργασίας ούτε συνεπώς σαφούς ορισμού. Αυτή η αντιμετώπιση του φύλου υποβιβάζει συχνά τις πολιτικές του mainstreaming σε «απλές» πολιτικές θετικών διακρίσεων –κάτι που γίνεται στην Ελλάδα– ενώ, παράλληλα, δικαιολογεί απόλυτα τις κριτικές εναντίον του οι οποίες επισημαίνουν τους κινδύνους να μετατραπούν και οι τελευταίες σε περιπτώσεις, χωρίς να αντικατασταθούν από άλλες,⁴³ ιδιαίτερα σε κοινωνίες με μακρά παράδοση πολιτικών για την έμφυλη ισότητα.⁴⁴

Στο πολιτισμικό επίπεδο, η αποδοχή της διχοτομίας του φύλου ως αδιαπραγμάτευτου στοιχείου της πραγματικότητας συμβάλλει στη δημιουργία της αντίληψης ότι το πρόβλημα της έμφυλης ανισότητας σταδιακά επιλύεται, αν δεν έχει ήδη επιλυθεί, στον βαθμό που υπάρχει ισονομία σε συνδυασμό με στοχευμένα μέτρα υπέρ των γυναικών. Εξάλλου, η ιδεολογική κυριαρχία της εξελικτικής θεώρησης στο επίπεδο της αυθόρμητης νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας είναι τόσο ισχυρή, ώστε δεσπόζει η αντίληψη ότι όλα πάνε αναπόφευκτα «προς τα εμπρός», ενώ οι πιο ανεπτυγμένες κοινωνίες, στις οποίες οι έμφυλες σχέσεις μοιάζουν πιο ισότιμες, μας δείχνουν τον δρόμο που αναπότρεπτα θα ακολουθήσουμε. Με δεδομένο το παραπάνω πλαίσιο, είναι ίσως αναμενόμενη η αυξημένη «ικανοποίηση» από τη σημερινή κοινωνική θέση των γυναικών και ο εφησυχασμός, στο πλαίσιο του οποίου *το προσωπικό δεν διεκδικείται πλέον ως πολιτικό*, σύμφωνα με το ανατρεπτικό σύνθημα του δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος. Αντίθετα παραμέ-

43. Βλ. E. Lombardo, «EU gender policy: Trapped in the “Wollstonecraft dilemma”?», *The European Journal of Women's Studies*, τόμ. 10, τχ. 2, 2003, σ. 163, και κυρίως, M. Stratigaki, «Gender mainstreaming vs positive action: An on-going conflict in EU gender equality policy», *European Journal of Women Studies*, τόμ. 12, τχ. 2, 2005, σ. 165-186.

44. Βλ. συγκεκριμένα παραδείγματα στο M. Verloo, «Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 117B, 2005, σ. 11-34.

νει προσωπική υπόθεση κάθε μεμονωμένης γυναίκας η οποία, μάλιστα, καθόλου δεν αμφισβητεί τον «αμιγή» χαρακτήρα της έμφυλης ταυτότητας της, ατομικής και συλλογικής. Κάτι που υποβοηθά την περαιτέρω νομιμοποίηση του ιδεολογήματος της γυναικείας «διαφορετικότητας» το οποίο, με τη σειρά του, επικυρώνει την αντίληψη περί αμιγούς χαρακτήρα των (διχοτομικών) ταυτοτήτων φύλου. Με δεδομένο αυτό το πλαίσιο, τι μένει στο επίπεδο των προσδοκιών; Σε τι μπορεί να προσβλέπουν οι οπαδοί της «ισότητας»; Μα στο κράτος αρωγό, το οποίο προβάλλει ως ο μόνος παράγοντας ικανός να επιλύσει ορισμένα προβλήματα στις έμφυλες σχέσεις που προσλαμβάνονται ως γραφικά κατάλοιπα του παρελθόντος, έτσι ώστε η κοινωνία των δύο «διαφορετικών αλλά ίσων» φύλων να λειτουργήσει πιο ομαλά, προς όφελος όλων. Εξαιρετικά περιορισμένες οι προσδοκίες, και, λόγω της μυωπικής διάγνωσης,⁴⁵ περιορισμένα συνεπώς και τα αποτελέσματα.

5. ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Οι παραπάνω παρατηρήσεις που αναφέρονται σε συγκεκριμένες αντιλήψεις γυναικών και ανδρών συνδέονται με, και ενισχύονται από, το γενικότερο πολιτισμικό κλίμα που έχει σαφώς μεταβληθεί, όπως δείχνουν τα στοιχεία που σχετίζονται με το πολιτικό ενδιαφέρον και την ιδεολογική ταυτότητα. Η σαφής μείωση στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος και στη διάδοση της αριστερής ταυτότητας, με όποιες συνδελιώσεις έχουν οι δύο αυτές παράμετροι της πολιτικής φυσιογνωμίας των ατόμων, δεν μπορεί παρά να σχετίζονται με τις αλλαγές στις αντιλήψεις περί έμφυλων σχέσεων. Το κατά πόσον η σχέση αυτή είναι αιτιακή ή/και σε ποιο βαθμό οι δύο αυτές παράμετροι παρουσιάζουν συγγραμμικότητα είναι βεβαίως θέμα προς διερεύνηση.

Οι αλλαγές στις σχετικές κατανομές επιδέχονται σαφώς πολλές παρατηρήσεις και σχόλια. Περιοριζόμαστε μόνο στο ότι η δήλωση αριστερής ταυτότητας μειώθηκε, από το 1988 στο 2005, γύρω στο μισό σε γυναίκες και άνδρες, κάτι που επιβεβαιώνεται και με βάση τη μέτρηση που γίνεται με την αριθμητική κλίμακα, αν συγκρίνουμε τις θέσεις 1-3. Αντίθετα, η δεξιά ταυτότητα δεν εμφανίζει κάμψη στις γυναίκες, ενώ στους άνδρες μειώνεται σε έναν στους τέσσερις από έναν στους τρεις. Όσον αφορά τους νέους, η μείωση στην αριστερή ταυτότητα είναι καταφανώς εντονότερη, παρότι και πάλι οι νέες εμφανίζονται μαζικότερα από τους νέους άνδρες ως μάλλον αριστερές,

45. Βλ. και σημ. 40.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς (ονομαστική κλίμακα %)

	ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΑΝΔΡΕΣ	
	1988	2005	1988	2005
Μάλλον αριστερός/η	23,0	12,6	27,6	13,0
Μάλλον κεντρώος/α	23,6	35,7	18,5	39,9
Μάλλον δεξιός/α	27,7	27,9	34,4	24,6
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	10,1	15,2	9,8	14,5
Δ.Γ.	6,6	3,0	1,4	1,3
Δ.Α.	9,1	5,6	8,3	6,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

και με σαφώς μεγαλύτερη ομοιομορφία στα ποσοστά ανά ομάδα ηλικιών απ' ό,τι το 1988, κάτι που δημιουργεί μια πολύ διαφορετική καμπύλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Είναι μάλλον αριστεροί/ές

Ηλικία	Γυναίκες %	1988		Διαφορά	2005		Διαφορά
		Άνδρες %	Διαφορά		Γυναίκες %	Άνδρες %	
18-29	42,2	33,2	9,0	12,8	7,4	8,4	
30-44	27,1	35,0	7,9	14,6	16,2	1,6	
45-59	19,0	27,5	8,5	15,0	16,9	1,9	
60+	19,0	27,2	8,2	12,6	15,1	2,5	
Σύνολο	27,2	30,6	3,4	13,8	14,1	0,3	

Το στοιχείο του πίνακα 5 που αναμφίβολα δεν μπορεί να υπερτονιστεί, αναφέρεται στην πτώση της αριστερής ταυτότητας των νέων γυναικών από 42,2% σε 12,8%, κάτι που από μόνο του προιδεάζει για σημαντική αλλαγή σε ειδικότερες στάσεις και αντιλήψεις. Όσον αφορά τη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, ως στάσης ενδεικτικής της ύπαρξης συμμετοχικής προδιάθεσης,⁴⁶ παρατηρούμε τις παρακάτω μεταβολές:

46. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75Α, 1990, σ. 18-57.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος %

	ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΑΝΔΡΕΣ	
	1988	2005	1988	2005
Πολύ	13,6	7,3	26,0	15,2
Αρκετά	31,9	20,8	35,5	32,0
Λίγο	32,7	33,0	23,5	29,0
Καθόλου	21,9	38,8	15,0	23,8

Αν το 1988 σχεδόν οι μισές γυναίκες δήλωναν ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική (45,5%), σήμερα στην ίδια δήλωση προβαίνουν λίγο περισσότερες από μία στις τέσσερις (28,1%). Εντυπωσιακή δε, είναι η δήλωση απόλυτης έλλειψης πολιτικού ενδιαφέροντος που αφορά το 38,8% των γυναικών και σχεδόν έναν στους τέσσερις άνδρες. Η διασταύρωση με την ηλικία προσφέρει περαιτέρω στοιχεία που βοηθούν στην ερμηνεία των αλλαγών επιμέρους αντιλήψεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ενδιαφέρονται (πολύ ή αρκετά) για την πολιτική κατά ομάδες ηλικιών (%)

Ηλικία	Γυναίκες	1988		Γυναίκες	2005	
		Άνδρες	Διαφορά		Άνδρες	Διαφορά
18-29	39,4	47,4	8,0	20,7	28,0	7,3
30-44	51,9	65,7	13,8	24,1	45,1	21,0
45-59	47,5	65,3	17,8	37,3	63,3	26,0
60+	42,8	68,4	25,6	29,8	53,4	23,6
Σύνολο	45,5	61,5	16,0	28,1	47,2	19,0

Παρατηρούμε ότι, το 1988, η απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος συσχετίζεται στις γυναίκες θετικά με την ηλικία, με αποτέλεσμα μια αύξουσα καμπύλη, με έναρξη στο 15,9% και κατάληξη στο 32,9%, δηλαδή σε υπερδιπλάσιο ποσοστό. Αντίθετα, το 2005, η ηλικία συσχετίζεται αρνητικά με την έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος έως την ύστερη μέση ηλικία, ενώ η αύξηση στην τρίτη ηλικία είναι τόσο ώστε η καμπύλη να καταλήγει σε χαμηλότερο πο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική κατά ομάδες ηλικιών (%)

Ηλικία	1988			2005		
	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά
18-29	15,9	16,6	0,7	43,9	35,6	-8,3
30-44	16,6	13,5	-3,1	37,4	21,3	-16,1
45-59	22,1	17,5	-4,6	33,9	14,0	-19,9
60+	32,9	11,6	-21,3	40,8	23,9	-16,9
Σύνολο	21,9	15,0	-6,9	38,8	23,9	-14,9

μείο από το σημείο έναρξης, (43,9% και 40,8%). Παράλληλα, ενώ το 1988 οι μεσήλικες που ενδιαφέρονται για την πολιτική είναι ελαφρώς περισσότερες από τον μέσο όρο των ενδιαφερομένων γυναικών (47,5% έναντι 45,5%), το 2005 είναι κατά πολύ περισσότερες αφού ανέρχονται σε 37,3% έναντι 28,1%. Αλλά, στις δύο νεότερες ομάδες ηλικιών οι ενδιαφερόμενες για την πολιτική γυναίκες είναι σχεδόν οι μισές από το 1988, ενώ, αν σε όλες τις ομάδες ηλικιών, γυναίκες και άνδρες ενδιαφέρονται σε μικρότερο ποσοστό απ' ό,τι το 1988, η μεταξύ τους διαφορά εμφανίζεται πολύ αυξημένη στη μέση ηλικία. Αντίστοιχα, στα άτομα που δεν ενδιαφέρονται καθόλου, στις τρεις πρώτες ηλικιακές ομάδες η διαφορά ανάλογα με το φύλο εμφανίζεται σαφώς ενισχυμένη.

Οι αλλαγές σε σημαντικές συνιστώσες της πολιτικής φυσιογνωμίας γυναικών και ανδρών –που δεν σημειώνονται βέβαια αποκλειστικά στην ελληνική πολιτική κουλτούρα και οι οποίες συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές μεταβολές– αποτελούν τη συμπύκνωση της υποκειμενικής μετουσίωσης των επιδράσεων της συγκυρίας στο επίπεδο διαφορετικών γενεών.⁴⁷ Είναι δε προφανές ότι συνοδεύονται και από αλλαγές στο επίπεδο των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα. Επιπλέον, είναι αναμενόμενο ότι οι αλλαγές που συντελέστηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες στο επίπεδο του φύλου –το οποίο υπήρξε ένα από τα σταθερότερα σημεία διασύνδεσης των υποκειμένων με τον κοινωνικό τους περίγυρο– μακροπρόθεσμα θα επέφεραν αλλαγές και στον χώρο του πολιτικού. Γιατί είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι η μείωση της (τυπικής έστω) ανισότητας, αν δεν ισχυροποιεί κατ' ανάγκην την απαίτηση για την ουσιαστική εξάλειψή της, αλλάζει πάντως σημαντικά το πλαίσιο του

47. Για την έννοια της γενιάς, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993, σ. 50-55. Βλ. και σημ. 50.

συστήματος έμφυλων σχέσεων. Θα πρέπει αναμφίβολα να καταγραφεί ως θετική εξέλιξη της περιόδου 1981-1989 η πρόνοια για κατοχύρωση της ισονομίας γυναικών και ανδρών, που συγκεκριμενοποίησε τη σχετική κατοχύρωση στο Σύνταγμα του 1975, καθώς και η συνακόλουθη ευαισθητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα που αναφέρονται στη γυναικεία υποτέλεια. Διότι έτσι δρομολογήθηκε μια πολιτισμική δυναμική, η οποία δημιούργησε νέο κλίμα και νέες συνθήκες για την ανάπτυξη της φεμινιστικής και γυναικείας αμφισβήτησης. Το ζήτημα βέβαια είναι ότι οι νέες αυτές συνθήκες μπορούν κάλλιστα να λειτουργήσουν ως άλλοθι και έτσι να εμποδίσουν τη διαμόρφωση αιτημάτων που να στοχεύουν στην καταπολέμηση της *ουσίας* της γυναικείας καταπίεσης. Για το τελευταίο, εξάλλου, δεν υπάρχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις, ούτε σε εθνικό αλλά ούτε και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη γενική αίσθηση σχετικά με τη θέση των Ελληνίδων σήμερα, όπως προκύπτουν από τις απαντήσεις στο ερώτημα, *αν είναι ή όχι ικανοποιητική η θέση αυτή*, καταδεικνύουν ότι όντως, οι σχετικές αλλαγές έχουν λειτουργήσει ως άλλοθι, αφού το 84,2% των ανδρών που απαντούν στην ερώτηση το 2005, και, κυρίως το 70% των γυναικών θεωρούν ότι η σημερινή θέση των Ελληνίδων είναι ικανοποιητική. Αιτιολογούν δε την απάντησή τους με αναφορά κυρίως στην ύπαρξη ίσων δικαιωμάτων, στην ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης και της ανεξαρτησίας των γυναικών. Απαντήσεις που, όσο και αν εκφράζουν εύλογα μια *συγκριτική* θετική αξιολόγηση της σημερινής πραγματικότητας σε σχέση με το όχι και τόσο μακρινό παρελθόν, δίνουν την εντύπωση στερεοτύπων δηλώσεων: γιατί αναμφίβολα αν «οι γυναίκες σήμερα έχουν πολλά δικαιώματα, είναι ανεξάρτητες, έχουν βγει από το σπίτι»,⁴⁸ για όσες και όποιες αυτά ισχύουν, θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το *με ποιους όρους* και *με τι κόστος* έχουν συντελεστεί αυτά, κάτι που καταδεικνύει την ουσιαστική βαρύτητα των συγκεκριμένων αλλαγών στη συνολική φυσιογνωμία του συστήματος έμφυλων σχέσεων.

Η ικανοποίηση ή μη από την υπάρχουσα κατάσταση γίνεται με σημείο αναφοράς μια άρρητη αναπαράσταση, που θεωρείται αυτονόητη, του *ποιο είναι το πρόβλημα*, ποια είναι τα δεδομένα από τα οποία απορρέει, *τα οποία όμως δεν αλλάζουν* (αφού συνεχίζει η αναφορά σε *δύο ριζικά διαφορετικά*

48. Τα τρία αυτά στοιχεία επαναλαμβάνονται με μεγάλη συχνότητα σε πολλές θετικές αξιολογήσεις της θέσης των σημερινών Ελληνίδων, όπως καταγράφονται στην έρευνα «*Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: Διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες*», βάσει στοιχείων της οποίας επιχειρείται και η παρούσα ανάλυση.

κοινωνικά φύλα) και ποιες οι κύριες συνιστώσες του. Και όλα αυτά, σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο όπου οι νέοι δεν θεωρούν προτεραιότητα την εμπλοκή στα κοινά, ούτε χαρακτηρίζονται μαζικά από ριζοσπαστική ιδεολογική ταυτότητα. Έτσι, όπως ελέχθη παραπάνω, ανεπεξέργαστα νοηματικά πλαίσια που βασίζονται σε *προϊδεάσεις για το φύλο* και την περιβόητη *διαφορά των φύλων*, περιβάλλουν τη διαμόρφωση των πολιτικών ισοτήτας, νομιμοποιώντας παράλληλα μια συγκεκριμένη αντίληψη για το ζήτημα της έμφυλης ανισότητας. Συνακόλουθα, η άρρητη αναπαράσταση των προς επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, στο πλαίσιο του σχεδιασμού πολιτικών, εμποδίζει τις ενδεχόμενες δομικές αλλαγές, ακόμη και την *έκφραση επιθυμίας* για σχετικές αλλαγές (και έτσι ευνοεί την αυξημένη ικανοποίηση) αφού περιορίζει το πεδίο των δυνατών παρεμβάσεων σε προκαθορισμένα πλαίσια που σέβονται προϋπάρχουσες παραδοχές.⁴⁹

6. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΩΤΕΡΟΤΗΤΑ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΦΥΛΟ

Είδαμε προηγουμένως ότι η πλειονότητα των γυναικών του δείγματος (70%) που απαντούν στην ερώτηση σχετικά με το αν *είναι ή όχι σήμερα ικανοποιητική η θέση των Ελληνίδων*, απαντούν καταφατικά, έναντι 50,5% το 1988. Το υψηλότερο ποσοστό ικανοποίησης μειώνει το ενδιαφέρον των διασταυρώσεων, αξίζει, εντούτοις, να σημειώσουμε ότι η διασταύρωση με την ηλικία δείχνει ότι η παράμετρος αυτή επιδρά στο ποσοστό της έκφρασης ικανοποίησης κατά ομάδα ηλικιών κατά τρόπο ώστε οι νεότερες και οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας να εμφανίζονται μαζικότερα ικανοποιημένες, κάτι που δεν ίσχυε καθόλου το 1988, όσον αφορά τις νεότερες.

Είναι προφανές ότι το 2005, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι σαφώς πλειοψηφούσα, σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες στις γυναίκες (αλλά και στους άνδρες), η άποψη ότι *η θέση των Ελληνίδων σήμερα είναι ικανοποιητική*, παρότι οι νεότερες και οι νεότεροι συγκροτούν ηλικιακές κατηγορίες οι οποίες μαζί με τη γηραιότερη, και για διαφορετικούς λόγους, εμφανίζουν τη σχετικά μεγαλύτερη διάδοση. Αν μία στις τέσσερις νέες

49. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Η “ανισότητα των φύλων” ως πρόβλημα πολιτικής. Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», *ό.π.*, και Μ. Pantelidou-Maloutas, «Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics», *ό.π.*, σ. 149-168.

και ηλικιωμένες δηλώνουν ότι η θέση των Ελληνίδων δεν είναι ικανοποιητική, το σχετικό ποσοστό ανέρχεται σε μία στις τρεις στη μέση ηλικία. Είναι δε εντυπωσιακή η ομοιότητα της καμπύλης των γυναικών με αυτή των ανδρών το 2005, παρά το ότι η τελευταία είναι σε υψηλότερο επίπεδο:

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Θέση Ελληνίδων ικανοποιητική

Ηλικία	1988		2005	
	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %
18-29	35,8	56,2	74,7	87,2
30-44	42,5	49,4	66,2	81,9
45-59	51,5	58,1	67,0	81,3
60+	60,5	62,4	73,8	86,4
Σύνολο	50,5	58,6	70,0	84,2

Η σύγκριση της ηλικιακής καμπύλης των γυναικών του 1988 με αυτή του 2005 είναι ενδεικτική της επίδρασης της γενιάς. Παρατηρούμε ότι το 1988, η ικανοποίηση για τη θέση των Ελληνίδων συσχετίζεται στις γυναίκες θετικά με την ηλικία, με αποτέλεσμα μια καμπύλη αύξουσα, με έναρξη στο 35,8% και κατάληξη στο 60,5%. Μοιάζει μάλιστα αναμενόμενο οι νεότερες να εμφανίζονται λιγότερο «ικανοποιημένες», στον βαθμό που αμφισβητούν μαζικότερα τους παραδοσιακούς γυναικίους ρόλους, είναι μαζικότερα αριστερές κ.ά. Αντίθετα, το 2005, η ηλικία συσχετίζεται αρχικά αρνητικά με την ικανοποίηση από τη θέση των Ελληνίδων, ενώ η αύξηση στην τρίτη ηλικία είναι τόσο, ώστε η καμπύλη να καταλήγει σε ελαφρώς χαμηλότερο σημείο από το σημείο έναρξης (74,7% και 73,8%). Είναι δε ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η αλλαγή στη σχετική καμπύλη θυμίζει την αντίστοιχη που αναφέρεται στην έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος.

Η αυξημένη ικανοποίηση από την κοινωνική θέση των Ελληνίδων προδικάζει και τη μειωμένη διάδοση της αντίληψης ότι «οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί», που εξέφραζε μία στις δύο γυναίκες το 1988. Πράγματι, το αντίστοιχο ποσοστό είναι μία στις τρεις σήμερα (49,8% το 1988 και 33,4% το 2005). Και πάλι ενδιαφέρει να συγκριθεί η ηλικιακή καμπύλη όσων θεωρούν την έμφυλη ανισότητα υπαρκτή και προβληματική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Θεωρούν ότι στην κοινωνία που ζούμε οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες και ότι αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί (%)

Ηλικία	1988		2005	
	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %
18-29	61,0	48,4	33,2	16,9
30-44	59,5	51,7	39,8	17,1
45-59	46,7	44,3	34,5	21,9
60+	32,2	39,0	24,5	16,4
Σύνολο	49,8	45,8	33,4	17,8

Η σταθερά πτωτική τάση της καμπύλης του 1988, στην οποία σημειώνεται απόσταση της τάξης των 14 μονάδων από τη νεότερη στην ύστερη μέση ηλικία, ενώ στην τρίτη ηλικία βρίσκεται σχεδόν στο μισό της νεότερης, καθόλου δεν επιβεβαιώνεται το 2005. Αντίθετα, μάλιστα, σημειώνεται αύξηση στη διάδοση της σχετικής αντίληψης από τη νεότερη στην αρχική μέση ηλικία, ενώ η πτώση που σημειώνεται από την αρχική μέση στην ύστερη, καταλήγει σήμερα σε επίπεδο ελαφρώς *υψηλότερο* από αυτό της νεότερης, στοιχείο ενδεικτικό και πάλι της επίδρασης της γενιάς. Για την πλειονότητα των σημερινών γυναικών σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες δεν τίθεται (πλέον;) ζήτημα επίλυσης του προβλήματος, *αφού αυτό δεν υφίσταται*, ενώ οι μεσόλικες (και οι όχι οι νεότερες) είναι αυτές που συμμερίζονται ελαφρώς λιγότερο αυτή την άποψη.

Είδαμε παραπάνω (Πίνακες 3α, 3β) ότι, συγκρίνοντας τις απαντήσεις που αφορούν το γιατί υπάρχουν τόσο λίγες γυναίκες στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων το 2005 με τις αντίστοιχες του 1988, σημειώνεται ελαφρά αύξηση στη διάδοση της ιδέας της έλλειψης ισότητας ευκαιριών και αύξηση στην κατηγορία για την έλλειψη ενδιαφέροντος σε βάρος της κατηγορίας της έλλειψης αναγκαίων ικανοτήτων. Η τελευταία αυτή κατηγορία, των ακραίων σεξιστικών αντιλήψεων, εμφανίζεται σταθερά και με συνέπεια σαφώς μειωμένα, κάτι που μπορεί ήδη να θεωρηθεί, όπως ελέχθη, ως νέα συνιστώσα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όμως είναι η διασταύρωση με την ηλικία στην οποία και πάλι φαίνεται η επίδραση της γενιάς.

Παρατηρούμε ότι η καμπύλη των ηλικιών διαφοροποιείται έντονα από το

ΠΙΝΑΚΑΣ 11α

*Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες.
Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;*

1988 - Γυναίκες	18-29	30-44	45-59	60+	Σύνολο
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες	70,4%	66,9%	60,7%	61,7%	65,0%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	24,3%	22,6%	21,7%	14,7%	21,0%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	5,3%	10,5%	17,6%	23,6%	14,0%

ΠΙΝΑΚΑΣ 11β

*Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες.
Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;*

2005 - Γυναίκες	18-29	30-44	45-59	60+	Σύνολο
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες	63,6%	71,6%	74,6%	61,4%	67,9%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	34,2%	26,5%	23,9%	30,1%	28,5%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	2,1%	1,9%	1,4%	8,4%	3,6%

1988 στο 2005, αφού στην πρώτη περίπτωση η νεότερη κατηγορία ηλικιών κατέγραφε τότε τη μεγαλύτερη διάδοση στην αντίληψη περί έλλειψης ισοτιμίας ευκαιριών στην πρόσβαση στην πολιτική, ενώ η καμπύλη ήταν συνεχώς φθίνουσα από το 70,4% στις νεότερες στο 61,7% στις γηραιότερες. Αντίθετα, η αντίληψη περί ελλείψεως ικανοτήτων παρουσίαζε συνεχή αύξηση από τη νεότερη κατηγορία (5,3%) στη μεγαλύτερη, όπου μάλιστα έφτανε στο 23,6%. Το 2005 οι αντίστοιχες καμπύλες παρουσιάζουν σαφείς αλλαγές, με τη δεύτερη, που είναι γενικά πολύ χαμηλότερη στην έναρξη (2,1% έναντι 5,3%), στη συνέχεια να παρουσιάζει ελαφρά πτώση (και όχι διπλασιασμό και υπερδιπλασιασμό όπως το 1988), για να καταλήξει στο 8,4%, δηλαδή, σε ποσοστό τετραπλάσιο των 18-29, αλλά πάντως σχεδόν τρεις φορές μικρότερο από το 1988. Η ηλικιακή διασπορά της πλέον παρωχημένης αντίληψης περί πολιτικής ανικανότητας των γυναικών εμφανίζεται συνεπώς ελαφρώς διαφορετική το 2005 σε σχέση με το 1988, ενώ βέβαια σε όλες τις περιπτώσεις είναι σαφώς σε χαμηλότερο επίπεδο. Αξίζει να υπογραμμίσουμε την κα-

τηγορία 45-59 ετών, στην οποία το 1988 η σχετική αντίληψη εξέφραζε το 17,6% των γυναικών, ενώ σήμερα μόλις το 1,4%. Κυρίως όμως, η σημαίνουσα αλλαγή που παρατηρείται μεταξύ του 1988 και του 2005 αφορά στην ηλικιακή καμπύλη της διάδοσης της αιτιολόγησης της μειωμένης παρουσίας γυναικών στο πολιτικό προσκίνητο με σημείο αναφοράς τη σχετική έλλειψη *ισότητας ευκαιριών*. Βλέπουμε ότι το 2005 η υψηλότερη διάδοση καταγράφεται στην ηλικιακή κατηγορία των 45-59 ετών (74,6%), και μάλιστα είναι κατά 11 μονάδες μεγαλύτερη απ' ό,τι στη νεότερη κατηγορία (63,6%), ποσοστό χαμηλότερο απ' ό,τι ήταν το 1988 στην ίδια κατηγορία ηλικιών. Τα δύο αυτά στοιχεία μας επιτρέπουν και πάλι να υποθέσουμε την επίδραση της γενιάς, που μοιάζει σαφώς στην ηλικιακή εξέλιξη της καμπύλης της σχετικής αντίληψης διαχρονικά, αλλά και τη σημαντική αλλαγή στη φυσιογνωμία των νέων γυναικών. Θα είχε ενδιαφέρον εξάλλου να διερευνηθεί η ίδια η έννοια της *ισότητας ευκαιριών*, σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται, και να ελεγχθεί η υπόθεση που υπαινιχθήκαμε παραπάνω ότι ενδεχομένως, διαφορετικές ηλικιακές ομάδες την επενδύουν με ελαφρώς διαφορετικό ιδεολογικό περιεχόμενο, ανάλογο της συγκυρίας στο πλαίσιο της οποίας εξοικειώθηκαν με την έννοια αυτή και τα περισσότερο ή λιγότερο σαφή όρια που τη διακρίνουν από την έννοια της *ισότητας*.

Η επίδραση της γενιάς στις κοινωνικές αντιλήψεις, υπόθεση πολλαπλά τεκμηριωμένη στη βιβλιογραφία,⁵⁰ θα πρέπει βεβαίως να ελεγχθεί σε βάθος, ώστε να συναχθούν τεκμηριωμένα πορίσματα. Οι πρώτες ενδείξεις που καταγράφηκαν παραπάνω, γεννούν ωστόσο ερωτηματικά που πηγαινούν πέρα από τις παρατηρούμενες αλλαγές στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Αν παρατηρείται μια εικόνα πιο ριζοσπαστικών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στη μέση από τη νεότερη κατηγορία ηλικιών, ποιο είναι το μερίδιο της «ευθύνης» των ευρωπαϊκών πολιτικών και του τρόπου με τον οποίο εφαρμόζονται στην Ελλάδα; Πώς ακριβώς επιδρά η μαζικότερη είσοδος γυναικών στην αγορά εργασίας; Υπάρχει συγγραμμικότητα ή αιτιακή σχέση με άλλες πολιτισμικές παραμέτρους που αναφέρονται σε αντιλήψεις και προσδοκίες των σημερινών νέων; Για παράδειγμα, το 1988 το 68% των νέων γυναικών θεωρούσε ότι «οι γυναίκες πρέπει να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη», ποσοστό που πέφτει στο 55,4% το 2005. Και τέλος, μήπως το όλο πλέγμα συνδέεται πρωτίτως με τη λεγόμενη κρίση του φεμινισμού;

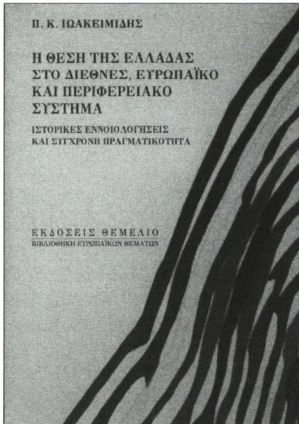
50. Βλ. ενδεικτικά, J. Crete - P. Favre (επιμ.), *Generations et politiques, Economica*, Παρίσι 1989 και για τις διαγενεακές αλλαγές στις αντιλήψεις, R. Inglehart, *The silent revolution in Europe*, Princeton University Press, New Jersey 1977.

Βέβαια η έννοια της κρίσης παραπέμπει σε μια αντίληψη που ταυτίζει φεμινισμό και διεκδικητική πολιτική. Έννοιες όμως που δεν είναι κατ' ανάγκην σύμφυτες, αλλά μάλλον ζήτημα τακτικής και κυρίως συγκυρίας. Εξάλλου δεν θα έπρεπε να εκπλήσσει το ότι το κίνημα των διεκδικήσεων βρίσκεται σε ύφεση. Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενη απόρροια των αλλαγών που σχετίζονται, αφενός, με τις κατακτήσεις και, αφετέρου, με ένα συνδυασμό στοιχείων της κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας και ενδογενών εξελίξεων. Χωρίς να παύουν να μοιάζουν αυθαίρετες οι γενικεύσεις, αφού σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία οι ιδιομορφίες αλλοιώνουν το γενικό πλαίσιο, οι παρατηρήσεις του C. Offe για την πορεία των λεγόμενων *Νέων Κοινωνικών Κινημάτων* είναι ιδιαίτερα επιτυχείς. Επισημαίνεται ότι αυτά δεν είναι καθόλου καλά εξοπλισμένα να αντιμετωπίσουν τον χρόνο: οι μικρές νίκες, όταν συνδέονται με τη διεκδικητική δραστηριότητα του κινήματος, κάνουν τη δυναμική παρουσία του λιγότερο επιτακτική, ενώ οι αποτυχίες προκαλούν απογοήτευση με αποτέλεσμα, και στις δύο περιπτώσεις, την ύφεση στη μαζικότητα και τη μαχητικότητα του κινήματος.⁵¹ Εξάλλου, στην προκειμένη περίπτωση, παρότι ενδεχομένως δεν άλλαξε η ουσία της γυναικείας καταπίεσης, άλλαξε τουλάχιστον το πλαίσιο της, και αυτό πρέπει να πιστωθεί στον φεμινισμό, κάτι που ισχύει και για την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ισότητα ως κοινωνική αξία, αλλά και για τη θέση της φεμινιστικής θεωρίας στον ακαδημαϊκό χώρο. Η παγίωση του φεμινισμού ως μιας προσέγγισης όπως οι άλλες, οι νίκες που σημείωσε, έστω και μερικά, και η ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα που μεταβάλλεται και εκφράζεται και με ιδεολογικές ανακατατάξεις, σε συνδυασμό με τον συγκεκριμένο χαρακτήρα, τη βαρύτητα και τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές οι ευρωπαϊκές οδηγίες για θεομοθέτηση πολιτικών ισότητας, όλα αυτά, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας νέας γενιάς γυναικών που συχνά συγχέει την υποκειμενική της αντίληψη για το αν αισθάνεται ή όχι «ισότητα», με τη δομική πραγματικότητα την οποία βιώνει.

Συνεπώς όχι. Η μείωση της ανισότητας δεν ενισχύει την επιθυμία για εξάλειψή της, τουλάχιστον όχι στην προκειμένη περίπτωση. Αντίθετα. Αυτό που ενισχύει είναι την πεποίθηση ότι με επιμέρους θεσμικά μέτρα αντιμετωπίζονται ακόμη και τα δομικά κοινωνικά προβλήματα, και ότι η εξέλιξη και ο «εκσυγχρονισμός» είναι αναμενόμενες ακόμη και αναπότρεπτες διαδικασίες. Επίσης, η μείωση της έμφυλης ανισότητας μέσω του κρατικού φεμινισμού

51. Βλ. C. Offe, «Reflection on the institutional self-transformation of movement politics», στο R.J. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.

νομιμοποιεί την αντίληψη ότι τα μέτρα για τις γυναίκες που θεομοθετεί το «άφυλο» (και αταξικό;) κράτος-αρωγός αποτελούν απάντηση στα προβλήματα που απορρέουν από τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων και, τελικά, ότι το πρόβλημα με την έμφυλη ανισότητα είναι πρόβλημα των γυναικών –και μάλιστα συχνά σε ατομική βάση– και όχι της κοινωνίας και της δημοκρατίας. Θα ήταν βέβαια αλλιώς αν, δίπλα στις «πολιτικές ισότητες» που προωθεί ο κρατικός φεμινισμός ακολουθώντας μια *πολιτική τακτική για τις γυναίκες*, υπήρχαν μαζικοί αυτόνομοι φορείς με γερή θεωρητική εξάρτηση και ανοιχτοί στο ενδεχόμενο συμμαχιών, οι οποίοι να προωθούν μια ουσιαστική *στρατηγική για το φύλο* και τις πολλαπλές μορφές ανισότητας με τις οποίες αυτό διαπλέκεται.

Μόλις κυκλοφόρησε

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ

**Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ
ΣΥΣΤΗΜΑ**

*Ιστορικές εννοιολογήσεις
και σύγχρονη πραγματικότητα*

ISBN 978-960-310-325-7 ~ Σελίδες 212

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
 Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ*

Στέλλα Λαδή**

Η περιβαλλοντική πολιτική είναι ένα από τα πιο ρυθμιζόμενα και κατ' επέκταση πιο εξευρωπαϊσμένα πεδία πολιτικής και γι' αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο θεωρητικό και εμπειρικό ενδιαφέρον. Το άρθρο αυτό εξετάζει την έννοια του εξευρωπαϊσμού και τους μηχανισμούς του, τους εθνικούς διαμεσολαβητικούς παράγοντες αλλαγής, καθώς και την πιθανή του έκβαση. Αναλύεται η περίπτωση της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής έτσι ώστε να αποτελέσει μια εικονογράφηση των θεωρητικών υποθέσεων του μοντέλου του εξευρωπαϊσμού. Υποστηρίζεται ότι η ελληνική περιβαλλοντική πολιτική συγκλίνει με την ευρωπαϊκή με αργούς ρυθμούς. «Σκληροί» και «ήπιοι» μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού βρίσκονται σε παράλληλη δράση, αλλά οι εθνικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες τους οποίους αυτοί έχουν να αντιμετωπίσουν παρουσιάζουν σημαντικές ελλείψεις. Παρά ταύτα δεν παρατηρείται ούτε αδράνεια ούτε απόκλιση, η αναγκαιότητα αλλαγών είναι συνειδητοποιημένη και η περιβαλλοντική ευαισθησία αυξάνεται.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι εθνικές πολιτικές των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) βρίσκονται σε μια συνεχή εξέλιξη η οποία οφείλεται τόσο σε αλλαγές στο ευρωπαϊκό επίπεδο, λόγω της συνεχούς ολοκλήρωσης αλλά και της διεύρυνσης,

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τα στελέχη του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των μη κυβερνητικών οργανώσεων που δέχτηκαν να παραχωρήσουν συνεντεύξεις και χρήσιμο υλικό για τη συγγραφή αυτού του άρθρου. Επίσης, θα ήθελα να επεκτείνω τις ευχαριστίες μου σε όσους μετείχαν στο σεμινάριο που παρουσίασα στο πλαίσιο του Κύκλου Συγκριτικής Πολιτικής του ΕΛΙΑΜΕΠ στις 11/5/2006 καθώς και στη Μαρία Κοντοχρήστου για την κριτική ανάγνωση και τα σχόλιά της.

** Η Στέλλα Λαδή είναι Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου του York (Μ. Βρετανία) και Ειδική Επιστήμων στο υπουργείο Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.

όσο και σε εθνικούς λόγους, διαφορετικούς μεν αλλά συχνά συγγενείς μεταξύ των κρατών-μελών. Η Ελλάδα βρίσκεται και αυτή σε μια διαδικασία συνεχών αλλαγών και μεταρρυθμίσεων σε διάφορους τομείς πολιτικής. Ένας από αυτούς, ο οποίος παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση των διαδικασιών αλλά και της έκβασης των αλλαγών αυτών, είναι η περιβαλλοντική πολιτική η οποία έχει περιγραφεί ως μία από τις πιο ρυθμισμένες πολιτικές σε επίπεδο Ε.Ε. Αυτό σημαίνει ότι παρουσιάζει υψηλά επίπεδα εξευρωπαϊσμού και κατά συνέπεια η μελέτη της έχει ενδιαφέρον τόσο για το ίδιο το περιεχόμενο της πολιτικής, όσο και για τη σημαντική επίδρασή της σε εθνικό επίπεδο.¹ Καλούμαστε να παρατηρήσουμε τόσο τις ενισχυμένες αρμοδιότητες της Ε.Ε. όσο και την ποικιλία στα είδη των κανόνων που χρησιμοποιούνται σε αυτόν τον τομέα πολιτικής.²

Ο εξευρωπαϊσμός είναι μια θεωρία που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1990 και είναι χρήσιμη για την κατανόηση των παραπάνω φαινομένων. Σκοπός της είναι να περιγράψει μια διαδικασία διαφορετική από αυτή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της εναρμόνισης, έννοιες που δίνουν έμφαση στις εσωτερικές αλλαγές οι οποίες έχουν στόχο την υπακοή των κρατών-μελών στους κανόνες της Ε.Ε.³ Σύμφωνα με τη θεωρία του εξευρωπαϊσμού, οι αλλαγές πολιτικής που λαμβάνουν χώρα στο εθνικό επίπεδο κατανοούνται ως αποτέλεσμα μιας αμφίδρομης διαδρομής από το εθνικό στο ευρωπαϊκό και πάλι στο εθνικό επίπεδο.⁴ Η βιβλιογραφία έχει ήδη ασχοληθεί με την επίδραση της Ε.Ε. στην ελληνική περιβαλλοντική πολιτική αλλά δεν έχει εφαρμόσει τις πιο σύγχρονες θεωρίες περί εξευρωπαϊσμού. Έχει αποδειχτεί ότι ναι μεν υπάρχουν σημαντικές αλλαγές λόγω της Ε.Ε., αλλά ότι συχνά οι αλλαγές αυτές λαμβάνουν χώρα με πολύ αργούς ρυθμούς και αντιμετωπίζουν ποικιλία προβλημάτων.⁵

1. Βλ. T. Boerzel, *Environmental Leaders and Laggards in Europe*, Ashgate, Aldershot 2003· M. Haverland, «The Impact of European Union on Environmental Policies», στο K. Featherstone - C. Radaelli (επιμ.), *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003· A. Jordan, *Environmental Policy in the European Union*, Earthscan Publications, Λονδίνο 2002.

2. C. Knill, *The Europeanisation of National Administrations*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

3. Μία από τις πρώτες αναφορές στον όρο «εξευρωπαϊσμός» γίνεται στο R. Ladrech, «Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 32, τχ. 1, 1994, σ. 69-88.

4. K. Featherstone, «Introduction: In the Name of "Europe"», στο K. Featherstone - C. Radaelli (επιμ.), *ό.π.*

5. Για παράδειγμα, βλ. Ε. Δούση, *Η Κοινοτική Πολιτική Περιβάλλοντος και η Επίδρασή*

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα και να εισαγάγει κάποιες από τις πιο πρόσφατες θεωρίες περί εξευρωπαϊσμού στην ελληνική βιβλιογραφία με στόχο μια πιο σε βάθος κατανόηση, επεξήγηση και ταξινόμηση των αλλαγών και των σχετικών προβλημάτων που παρατηρούνται στα διάφορα πεδία δημόσιας πολιτικής. Δεν επιχειρείται η πλήρης καταγραφή των εξελίξεων της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα, αλλά γίνεται μια δειγματοληπτική αναφορά σε σημαντικές αλλαγές έτσι ώστε να εξετασθεί η χρησιμότητα των θεωριών του εξευρωπαϊσμού για την ελληνική περίπτωση. Η μεθοδολογία που ακολουθείται είναι ποιοτική και στηρίζεται σε μελέτη εγγράφων, σε επιτόπια παρατήρηση και, κυρίως, σε ατομικές και ομαδικές συνεντεύξεις σε βάθος με στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και περιβαλλοντικών ΜΚΟ.

Το άρθρο χωρίζεται σε δύο ενότητες. Η πρώτη αναλύει την έννοια του εξευρωπαϊσμού και υποστηρίζει ότι οι διαστάσεις του που πρέπει να μελετηθούν είναι τρεις: οι μηχανισμοί του, οι εθνικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες αλλαγής και η έκβασή του. Η δεύτερη ενότητα προχωράει στη διασύνδεση των τριών αυτών διαστάσεων του εξευρωπαϊσμού με τις εξελίξεις στην ελληνική περιβαλλοντική πολιτική και συμπεραίνει ότι η σύγκλιση, αν και με αργούς ρυθμούς, μπορεί να παρατηρηθεί, παρά τους δυσμενείς εθνικούς διαμεσολαβητικούς παράγοντες.

2. ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ: ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ, ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΒΑΣΗ

Ο εξευρωπαϊσμός είναι μια έννοια πολυδιάστατη που αναγνωρίζει την αλληλόδραση του εθνικού και του ευρωπαϊκού επιπέδου στη δημιουργία πολιτικής, την τυπική και άτυπη διάχυση των ιδεών και πολιτικών μέσα στα σύνορα της Ε.Ε., αλλά και την επίδραση των τεκταινόμενων εντός της Ε.Ε. σε κράτη εκτός των συνόρων της. Για τον Radaelli ο εξευρωπαϊσμός αναφέρεται σε διαδικασίες: (α) δόμησης, (β) διάχυσης και (γ) θεσμοθέτησης τυπικών και ά-

της στην Περίπτωση της Ελλάδας, Παπαζήσης, Αθήνα 2001· Π. Καζάκος, «Ο Εξευρωπαϊσμός της Δημόσιας Πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, 1999, σ. 83-122· Μ. Kousis, «Environment and the State in the EU Periphery: The Case of Greece», *Regional Politics and Policy*, τόμ. 4, τχ. 1, 1994, σ. 102-117· Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Η Διείσδυση του Κοινωνικού Δικαίου Περιβάλλοντος στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.

τυπων κανόνων, διαδικασιών, παραδειγμάτων πολιτικής, στιλ, «τρόπων να γίνονται τα πράγματα», κοινών πιστεύω και νορμών που πρώτα ορίζονται και στερεώνονται κατά τη δημιουργία πολιτικής της Ε.Ε. και μετά ενσωματώνονται στη λογική των εσωτερικών λόγων, ταυτοτήτων, πολιτικών δομών και δημόσιων πολιτικών.⁶

Ο ορισμός αυτός είναι χρήσιμος για τρεις λόγους: πρώτον, αντιλαμβάνεται τον εξευρωπαϊσμό ως μια διαδικασία θεσμικής και πολιτικής αλλαγής που λαμβάνει χώρα τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο εθνικό επίπεδο. Δεύτερον, αναγνωρίζει τη σημασία της μεταφοράς πολιτικών και της διάχυσης και, τρίτον, οδηγεί σε έναν ευρύ ορισμό της πολιτικής αλλαγής. Η πολιτική αλλαγή μπορεί να ανιχνευθεί στον εσωτερικό λόγο, στις ταυτότητες, στις πολιτικές δομές και στις δημόσιες πολιτικές. Το ερώτημα που ακολουθεί είναι πώς αυτοί οι κανόνες, οι διαδικασίες, τα παραδείγματα, οι νόρμες και τα πιστεύω δημιουργούνται, διαχέονται και θεσμοθετούνται. Ποιοι είναι οι μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού;

Η βιβλιογραφία περί εξευρωπαϊσμού διακρίνει έναν αριθμό μηχανισμών που μπορούν να καταταγούν σε μια κλίμακα από «σκληρούς» [hard] έως «ήπιους» [soft].⁷ Η πιο χρήσιμη ταξινόμηση προσφέρεται από τον Knill, ο οποίος υποστηρίζει ότι υπάρχουν τρεις μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού: η θεσμική συμμόρφωση [institutional compliance], η αλλαγή των εθνικών δομών ευκαιριών [changing domestic opportunity structures] και η πλαισίωση των εθνικών πιστεύω και προσδοκιών [framing domestic beliefs and expectations].⁸ Η θεσμική συμμόρφωση αναφέρεται σε εκείνες τις ευρωπαϊκές πολιτικές που περιγράφουν ξεκάθαρα ένα συγκεκριμένο θεσμικό μοντέλο το οποίο πρέπει να εισαχθεί στο εθνικό επίπεδο. Είναι ο πιο «σκληρός» μηχανισμός που περιγράφεται από τον Knill καθώς τα κράτη-μέλη έχουν πολύ περιορισμένη διακριτική ευχέρεια ως προς το πώς θα εφαρμόσουν τη θεσμική αλλαγή. Παραδείγματα τέτοιων μηχανισμών είναι οι κανονισμοί της Ε.Ε., οι οποίοι μεταφέρονται αυτούσιοι στο εθνικό επίπεδο, και οι οδηγίες, οι οποίες αφήνουν περιθώρια ως προς τον τρόπο εφαρμογής στο εθνικό επίπεδο αλλά όχι ως προς τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Ο δεύτερος μηχανισμός που αναφέρει ο Knill είναι η αλλαγή των εθνικών

6. C. Radaelli, «The Europeanization of Public Policy», στο K. Featherstone - C. Radaelli (επιμ.), *ό.π.*

7. Για εκτενέστερη ανάλυση, βλ. S. Ladi, «Europeanization and Environmental Policy Change», *Policy and Society*, τόμ. 24, τχ. 2, 2005, σ. 1-15.

8. C. Knill, *The Europeanisation of National Administrations*, *ό.π.*

δομών ευκαιριών και τοποθετείται κάπου στη μέση της κλίμακας των μηχανισμών, η οποία ξεκινά από τους «σκληρούς» και καταλήγει στους «ήπιους». Περιγράφει περιπτώσεις όπου οι ευρωπαϊκές πολιτικές αλλάζουν την κατανομή της ισχύος μεταξύ των εθνικών φορέων με αποτέλεσμα να σημειώνονται θεσμικές αλλαγές. Ένα παράδειγμα συνιστά εδώ η ενίσχυση της συμμετοχής των μη κυβερνητικών οργανώσεων [ΜΚΟ] στον σχεδιασμό και την εφαρμογή της δημόσιας πολιτικής στην Ελλάδα, λόγω των ευκαιριών που δημιουργούνται από το ευρωπαϊκό επίπεδο.

Τέλος, ο πιο «ήπιος» μηχανισμός που προτείνεται από τον Knill είναι η πλαισίωση των εθνικών πιστεύω και προσδοκιών. Ο μηχανισμός αυτός περιγράφει ενέργειες της Ε.Ε., όπως συνέδρια και διάχυση των βέλτιστων πρακτικών [best practice], που έχουν ως στόχο να προετοιμάσουν το έδαφος για θεσμικές αλλαγές, μεταβάλλοντας τον τρόπο κατανόησης των διαφόρων θεμάτων από τους εθνικούς φορείς. Ο σαφής διαχωρισμός των τριών μηχανισμών από τον Knill αποδίδει τόσο τις τυπικές όσο και τις άτυπες διαστάσεις του εξευρωπαϊσμού και είναι εύχρηστος για μια σε βάθος εμπειρική έρευνα των φαινομένων αυτών καθώς επικεντρώνεται στους σημαντικότερους και πιο συγκεκριμένους για παρατήρηση μηχανισμούς σε αντίθεση με άλλες ταξινομήσεις.⁹

Έχοντας συζητήσει τους μηχανισμούς με τους οποίους διαχέεται ο εξευρωπαϊσμός, το δεύτερο στάδιο είναι να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στο εθνικό επίπεδο και πώς αυτοί οι μηχανισμοί καταφέρνουν να προκαλέσουν ή όχι μεταρρυθμίσεις. Ο Cowles και η Heritier υποστηρίζουν, ότι σημασία έχει η «ευκολία του ταιριάσματος» [goodness of fit], πράγμα που σημαίνει ότι η αλλαγή πολιτικής εξαρτάται από το ταιρίασμα της ευρωπαϊκής και της εθνικής πολιτικής.¹⁰ Η υπόθεση, δηλαδή, είναι ότι όταν ένα κράτος-μέλος καταφέρνει να επηρεάσει τον σχεδιασμό ευρωπαϊκής πολιτικής, χρησιμοποιώντας το εθνικό του μοντέλο, είναι πολύ πιο εύκολο να εισαγάγει τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές ρυθμίσεις στο εσωτερικό του. Μια τέτοια υπόθεση γίνεται συχνά

9. Για παράδειγμα, μια περισσότερο πολυδιάστατη αλλά πιο δύσκολη για εμπειρική έρευνα ταξινόμηση προσφέρει ο E. Page, «Europeanization and the Persistence of Administrative Systems», στο J. Hayward - A. Menon (επιμ.), *Governing Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003.

10. M. Cowles Green - J. Caporaso - T. Risse, «Europeanization and Domestic Change: Introduction», στο M. Cowles Green - J. Caporaso - T. Risse (επιμ.), *Transforming Europe*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 2001, και A. Heritier - D. Kerwer - C. Knill - D. Lehmkuhl - D. Teutsch - A. Douillet, *Differential Europe*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, Boulder, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2001.

σε σχέση με τα «πράσινα» κράτη της Ε.Ε., όπως η Γερμανία, η Ολλανδία και η Δανία, για να εξηγηθεί η ευκολία με την οποία εισάγουν ευρωπαϊκές περιβαλλοντικές ρυθμίσεις.¹¹ Νεότερες μελέτες, ωστόσο, δείχνουν πως το τι συμβαίνει σε εθνικό επίπεδο είναι πιο περίπλοκο και ότι μια δυναμική παρουσία κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν είναι πάντοτε αρκετή για την εύκολη εφαρμογή των περιβαλλοντικών ρυθμίσεων στο εσωτερικό των κρατών-μελών.¹²

Η Schmidt εισάγει πέντε διαμεσολαβητικούς παράγοντες χρήσιμους για μια πιο σε βάθος εμπειρική εποπτεία του εθνικού επιπέδου.¹³ Ο πρώτος είναι η «οικονομική ευπάθεια» [economic vulnerability] και αναφέρεται στην παρουσία ή μη οικονομικής κρίσης, καθώς και στην ανταγωνιστικότητα του κράτους στις διεθνείς αγορές. Υποστηρίζεται, ότι τα κράτη είναι πιο ανοιχτά στην αλλαγή όταν αντιμετωπίζουν οικονομική κρίση και όταν η θέση τους στο διεθνές πολιτικο-οικονομικό περιβάλλον είναι αδύναμη. Ένα παράδειγμα είναι η έντονη επιθυμία συμμετοχής και επομένως περαιτέρω εξευρωπαϊσμού των πιο αδύναμων οικονομικά κρατών-μελών της Ε.Ε. στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση [ONE]. Αυτός ο παράγοντας είναι πολύ σημαντικός, γιατί συνδέει τις αλλαγές σε εθνικό επίπεδο όχι μόνο με τον εξευρωπαϊσμό αλλά και με το διεθνές περιβάλλον και τις πιέσεις που προέρχονται από αυτό, δηλαδή με τη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης. Η Schmidt και ο Radaelli αντικαθιστούν τον παράγοντα οικονομική ευπάθεια με έναν γενικότερο, δηλαδή τα διεθνή ή ευρωπαϊκά προβλήματα που λειτουργούν ως πιέσεις για αλλαγές πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο.¹⁴

Ο δεύτερος διαμεσολαβητικός παράγοντας είναι η «πολιτική θεσμική δυνατότητα» [political institutional capacity] που αναφέρεται στην ικανότητα των πολιτικών φορέων να επιβάλλουν ή να διαπραγματεύονται αλλαγές, πράγμα που εξαρτάται τόσο από τις πολιτικές συνδιαλλαγές όσο και από τις υπάρχουσες δομές. Ο συγκεκριμένος παράγοντας δίνει έμφαση στη σχέση μεταξύ δομών και φορέων στο εθνικό επίπεδο και στις συνέπειες που αυτή έχει για τις αλλαγές πολιτικής. Ο τρίτος διαμεσολαβητικός παράγοντας είναι

11. Για παράδειγμα, βλ. A. Sbragia, «Environmental Policy», στο H. Wallace - W. Wallace (επιμ.), *Policy-Making in the European Union*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.

12. T. Boerzel, *Environmental Leaders and Laggards in Europe*, ό.π.

13. V. Schmidt, «Europeanization and the Mechanics of Economic Policy Adjustment», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 9, τχ. 6, 2002, σ. 899.

14. V. Schmidt - C. Radaelli, «Policy Change and Discourse in Europe: Conceptual and Methodological Issues», *West European Politics*, τόμ. 27, τχ. 2, 2004, σ. 183-210.

πιο δομικός και σχετίζεται με τα «κληροδοτήματα από πολιτικές» [policy legacies]. Αναφέρεται στο «ταίριασμα» με παλιές παγιωμένες πολιτικές και με τους θεσμούς σχεδιασμού πολιτικής. Σε αντίθεση, ο τέταρτος διαμεσολαβητικός παράγοντας, έχει σχέση με τους φορείς και τις «πολιτικές προτιμήσεις» τους [policy preferences]. Δηλαδή, με το πώς η αλλαγή ταιριάζει με τις παλιές προτιμήσεις τους και με το κατά πόσο είναι ανοιχτοί σε καινούργιες. Τέλος, ο πέμπτος διαμεσολαβητικός παράγοντας είναι ο «λόγος» [discourse] –αναφέρεται στη «δυνατότητα αλλαγής των προτιμήσεων μέσω της μεταβολής των αντιλήψεων περί οικονομικής ευπάθειας και πολιτικής κληρονομιάς, πράγμα που θα ενισχύσει την πολιτική θεσμική δυνατότητα να επιβάλει ή να διαπραγματευτεί αλλαγές». ¹⁵ Έτσι, για να κατανοηθεί το πώς η περιβαλλοντική πολιτική της Ελλάδας αλλάζει ή όχι ακολουθώντας τις προκλήσεις του εξευρωπαϊσμού, θα πρέπει να μελετηθούν οι πέντε αυτοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες που ρίχνουν φως στο εθνικό επίπεδο.

Το τελευταίο θέμα που πρέπει να συζητηθεί είναι η πιθανή έκβαση του εξευρωπαϊσμού. Οι περισσότεροι συγγραφείς υπογραμμίζουν τρεις πιθανότητες: πρώτον, *αδράνεια*· δεύτερον, απορρόφηση, μεταλλαγή ή *σύγκλιση*· και τέλος, περικοπή ή *απόκλιση*. ¹⁶ Η αδράνεια ή, όπως αναφέρει ο Knill, η επιμονή, αναφέρεται σε περιπτώσεις όπου διαπιστώνεται έλλειψη αλλαγής. Παρατηρείται όταν ένας από τους πέντε διαμεσολαβητικούς παράγοντες που προαναφέρθηκαν αντιτίθεται στην αλλαγή σε εθνικό επίπεδο. Η δεύτερη πιθανή έκβαση είναι η σύγκλιση. Η Schmidt και ο Radaelli τη διαχωρίζουν σε δύο διαφορετικού τύπου εκβάσεις: την απορρόφηση και τη μεταλλαγή, ανάλογα με το επίπεδο και την ένταση της αλλαγής. Ο όρος σύγκλιση προτιμάται καθώς είναι πιο συμβατός με μια προσέγγιση από κάτω προς τα πάνω, όπου ο εξευρωπαϊσμός δεν αφορά μόνο στο πώς τα κράτη-μέλη προσαρμόζονται στις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες αλλά και πιο γενικά στις διαδικασίες αλλαγής πολιτικής ως ένα αποτέλεσμα μιας συνεχούς διάδρασης μεταξύ ευρωπαϊκού και εθνικού επιπέδου. Τέλος, η τρίτη πιθανή έκβαση είναι η απόκλιση ή, όπως περιγράφεται από τον Radaelli, η περικοπή. Η έκβαση αυτή μπορεί εμπειρικά να προκαλεί έκπληξη και ως ένα σημείο να καταργεί την ίδια την έννοια του εξευρωπαϊσμού, θεωρητικά όμως αποτελεί πολύ σημαντική

15. V. Schmidt, «Europeanization and the Mechanics of Economic Policy Adjustment», *ό.π.*

16. Βλ. C. Knill, *The Europeanisation of National Administrations*, *ό.π.*· V. Schmidt, «Europeanization and the Mechanics of Economic Policy Adjustment», *ό.π.*, και C. Radaelli, «The Europeanization of Public Policy», *ό.π.*

παράμετρο και σχετίζεται με την αναστρεψιμότητα του φαινομένου. Είναι παράδοξο να παρατηρούνται στιγμές όπου οι πολιτικές γίνονται λιγότερο ευρωπαϊκές, αλλά είναι σημαντικό να τις παραδεχόμαστε και να τις μελετάμε ώστε να αποφεύγουμε να πέφτουμε στην παγίδα μιας ντετερμινιστικής σκοπιάς του εξευρωπαϊσμού. Για παράδειγμα, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα κατάκτησης της εξουσίας από μια ριζοσπαστική ομάδα η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει μια χώρα στην απόκλιση από την Ε.Ε.

Έως τώρα, ορίστηκε ο εξευρωπαϊσμός, παρουσιάστηκαν οι πιθανοί μηχανισμοί, οι διαμεσολαβητικοί παράγοντες για την αλλαγή και οι πιθανές εκβάσεις. Στην επόμενη ενότητα, οι θεωρητικές αυτές παρατηρήσεις συσχετίζονται με τις εξελίξεις της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Οι μηχανισμοί που τη διέπουν, οι μεσολαβητικοί παράγοντες που διευκολύνουν ή εμποδίζουν τις αλλαγές καθώς και η έκβαση των διαδικασιών αυτών μελετώνται με στόχο την αξιολόγηση τόσο των εξελίξεων της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα όσο και της ίδιας της θεωρίας του εξευρωπαϊσμού.

3. Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η Ελλάδα έχει τη φήμη μιας χώρας με όχι και τόσο αναπτυγμένη περιβαλλοντική πολιτική που ταυτόχρονα παρουσιάζει ελλείψεις κατά την εκπροσώπηση της στις διαπραγματεύσεις για τις ευρωπαϊκές εξελίξεις της συγκεκριμένης πολιτικής. Αφετηρία της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής θεωρείται το άρθρο 24 του Συντάγματος του 1975 με το οποίο το κράτος αναλαμβάνει την προστασία του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος. Η νομοθεσία πριν από το 1975 να μην ασχολείται με το περιβάλλον, πρωταρχικός της στόχος όμως είναι ο περιορισμός των επιβλαβών προς το περιβάλλον ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Όπως υποστηρίζει η Σπανού, η προσέγγιση του περιβάλλοντος μέσα από τη λογική της όχλησης, περιόριζε το περιεχόμενο των δημοσίων πολιτικών και τις εστίαζε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν στη πηγή των οχλήσεων και όχι των προβλημάτων που αντιμετώπιζε το περιβάλλον ως σύνολο. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η περιβαλλοντική πολιτική ήταν διασπασμένη στα διάφορα τομεακά υπουργεία, όπως τα υπουργεία Βιομηχανίας, Μεταφορών, Γεωργίας κ.ά. και δεν υπήρχε ένα υπουργείο που να ασχολείται με το περιβάλλον συνολικά.¹⁷

17. Κ. Σπανού, «Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον: Η Ελληνική Εμπειρία», στο Μ. Σ.

Μετά την κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος με το άρθρο 24 του Συντάγματος του 1975, το επόμενο σημαντικό βήμα για την εδραίωση της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα συνίσταται στην ίδρυση του υπουργείου Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος το 1980. Παρόλο που αποστολή του νέου υπουργείου ήταν η επεξεργασία, ο συντονισμός και η εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής, οι περισσότερες από τις σχετικές αρμοδιότητες όπως και οι αντίστοιχες υπηρεσίες παρέμειναν διάσπαρτες στα διάφορα υπουργεία. Το 1985 το νέο υπουργείο ενοποιήθηκε με το υπουργείο Δημοσίων Έργων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία του υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων [ΥΠΕΧΩΔΕ], δομή που λειτουργεί μέχρι σήμερα. Η εξέλιξη αυτή υποβάθμισε την προστασία του περιβάλλοντος καθώς η κρατική έμφαση είναι πάντοτε στον τομέα των δημοσίων έργων. Από πλευράς νομοθεσίας, σημαντικότητας είναι ο νόμος-πλαίσιο 1650/1986, ο οποίος θεωρείται αρκετά προωθημένος σε σχέση με αντίστοιχους ευρωπαϊκούς. Ο νόμος αυτός, πρώτον, κωδικοποιεί την υφιστάμενη νομοθεσία και, δεύτερον, εισάγει νέα εργαλεία περιβαλλοντικής πολιτικής, όπως, για παράδειγμα, τους περιβαλλοντικούς φόρους. Στην πράξη, ωστόσο, οι αλλαγές που επέφερε ο νέος νόμος ήταν ελάχιστες καθώς για την υλοποίηση των διατάξεων του απαιτούνται προεδρικά διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις.¹⁸

Μετά τη σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή προχωρούμε στην εξέταση των μηχανισμών του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής, στην αξιολόγηση των εθνικών μεσολαβητικών παραγόντων αλλαγής και στη συζήτηση της μέχρι τώρα έκβασης των πολιτικών. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι μπορεί να παρατηρηθεί μια σύγκλιση η οποία σημειώνεται με αργούς ρυθμούς: οι τρεις βασικοί μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού είναι δραστηριοποιημένοι αλλά οι πέντε εθνικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες παρουσιάζουν σημαντικά προβλήματα.

Σκούρτος - Κ. Μ. Σοφούλης (επιμ.), *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2005.

18. Κ. Σπανού, «Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον: Η Ελληνική Εμπειρία», ό.π. Έ. Δούση, *Η Κοινωνική Πολιτική Περιβάλλοντος και η Επίδραση της στην Περίπτωση της Ελλάδας*, ό.π.

α. Οι μηχανισμοί εξευρωπαϊσμού της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής

Η μελέτη των μηχανισμών του εξευρωπαϊσμού παραπέμπει στη μελέτη του ευρωπαϊκού επιπέδου και στο πώς αυτό επιδρά στις εξελίξεις της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Στην ενότητα αυτή, δηλαδή, απαντάμε στο ποια είναι τα τυπικά και άτυπα ευρωπαϊκά ερεθίσματα για τη μεταβολή της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα και κάνουμε μια πρώτη εκτίμηση ως προς την επίδρασή τους στη χώρα. Ακολουθώντας την ταξινόμηση του Knill, διερευνούνται τρεις βασικοί μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού: η θεσμική συμμόρφωση, η αλλαγή των εθνικών δομών ευκαιριών και η πλαισίωση των εθνικών πιστεύω και προσδοκιών.¹⁹ Υποστηρίζεται ότι και οι τρεις παίζουν σημαντικούς και αλληλοσυμπληρούμενους ρόλους για τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής.

Η περιβαλλοντική πολιτική είναι μια από τις πιο εξελιγμένες πολιτικές της Ε.Ε. Παρότι η Συνθήκη της Ρώμης δεν έκανε αναφορά στην περιβαλλοντική πολιτική, μετά το Συνέδριο του ΟΗΕ του 1972 σχετικά με το Ανθρώπινο Περιβάλλον, πάρθηκε η απόφαση το περιβάλλον να μπει στην κορυφή της ευρωπαϊκής ατζέντας και, κατά συνέπεια, αναπτύχθηκε το πρώτο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον. Τη δεκαετία του 1980 η πίεση για τη σύνταξη περιβαλλοντικών ρυθμίσεων προερχόταν κυρίως από τα «πράσινα κράτη», όπως η Γερμανία, η Δανία και η Ολλανδία. Από το 1987, με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, η περιβαλλοντική πολιτική απέκτησε για πρώτη φορά νομική υπόσταση στα πλαίσια της Ε.Ε. Τη δεκαετία του 1990, οι εξελίξεις στον τομέα του περιβάλλοντος επιβραδύνονται λόγω του οικονομικού κλίματος και του κόστους εφαρμογής των ευρωπαϊκών οδηγιών. Έτσι, χώρες, όπως η Γερμανία, που έως τότε πρωτοπορούσαν στην προώθηση αλλαγών άρχισαν να οπισθοχωρούν, ενώ άλλες, όπως η Μ. Βρετανία, που έως τότε ήταν διστακτικές, άρχισαν να δραστηριοποιούνται εντονότερα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η δραστηριοποίηση της Ε.Ε. στην παγκόσμια σκηνή, όπου συχνά παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην προώθηση διεθνών συμφωνιών για την προστασία του περιβάλλοντος. Τα τελευταία χρόνια, μπορούν να παρατηρηθούν δύο βασικές αλλαγές όσον αφορά στην περιβαλλοντική πολιτική της Ε.Ε.: πρώτον, η εισαγωγή περιβαλλοντικών διατάξεων στο πλαίσιο άλλων πολιτικών, όπως, για παράδειγμα, της αγροτικής πολιτικής, και, δεύτερον, η εισαγωγή της έννοιας της «αειφόρου ανάπτυξης» σε όλα τα προγράμματα της Ε.Ε.²⁰

19. C. Knill, *The Europeanisation of National Administrations*, ό.π.

20. Βλ., για παράδειγμα, A. Sbragia, «Environmental Policy», ό.π.

Η θεσμική συμμόρφωση έχει ήδη χαρακτηριστεί ως ένας «σκληρός» μηχανισμός του εξευρωπαϊσμού και στην περίπτωση της ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής σε σχέση με την Ελλάδα αντιστοιχεί στην ευρωπαϊκή νομοθεσία, με τη μορφή κανονισμών και οδηγιών, καθώς και στη διοχέτευση χρηματοδοτικών πόρων μέσω των διαρθρωτικών ταμείων.²¹ Η επίδραση της Ε.Ε. στη διαμόρφωση της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα θεωρείται καθοριστική από όλους τους φορείς που εμπλέκονται, δηλαδή το ΥΠΕΧΩΔΕ, τις ΜΚΟ αλλά και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Συχνά δε, αναφέρεται ως ο κύριος λόγος για τον οποίον υπάρχει κινητικότητα στα θέματα περιβάλλοντος στην Ελλάδα.²² Όσον αφορά την κοινοτική νομοθεσία, υπάρχει πλήθος ρυθμίσεων σχετικά με το περιβάλλον, κυρίως οδηγιών, από το 1975 μέχρι σήμερα. Τα θέματα με τα οποία ασχολείται η ευρωπαϊκή νομοθεσία είναι η πρόσβαση στην περιβαλλοντική πληροφορία, η εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, ο ατμοσφαιρικός αέρας και το κλίμα, το νερό, το φυσικό περιβάλλον και η προστασία των ειδών και, συγκεκριμένα, η προστασία των βιοτόπων, η προστασία ειδών χλωρίδας και πανίδας, τα δάση και το θαλάσσιο και παράκτιο περιβάλλον. Επίσης, είναι ο θόρυβος, τα χημικά και η βιοτεχνολογία, τα απόβλητα, δηλαδή τα στερεά απορρίμματα, τα αστικά λύματα και τα τοξικά και επικίνδυνα απόβλητα και τέλος, το περιβάλλον και η βιομηχανία.²³

Όσον αφορά τη διοχέτευση πόρων μέσω των διαρθρωτικών ταμείων παρατηρούμε ότι από το Α΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ) μέχρι και τον προγραμματισμό για το Δ΄ ΚΠΣ, υπάρχουν σημαντικά προγράμματα δράσης για την προστασία του περιβάλλοντος με αποτέλεσμα ένα 15% περίπου των δημοσίων δαπανών να πηγάζουν στα σχετικά τομεακά προγράμματα.²⁴ Στους τομείς, λοιπόν, για τους οποίους υπάρχουν συγκεκριμένες οδηγίες και κανονισμοί, αλλά και σε αυτούς που χρηματοδοτούνται μέσω των ΚΠΣ, βρίσκεται σε λειτουργία ένας σκληρός μηχανισμός του εξευρωπαϊσμού που είναι η υποχρέωση θεσμικής συμμόρφωσης της χώρας με την κοινοτική νομοθεσία, οπότε αναμένονται σημαντικές αλλαγές στον τρόπο χάραξης και υλοποίησης πολιτικής.

21. Π. Καζάκος, «Ο Εξευρωπαϊσμός της Δημόσιας Πολιτικής», *ό.π.*, και Ε. Δούση, *Η Κοινοτική Πολιτική Περιβάλλοντος και η Επίδραση της στην Περίπτωση της Ελλάδας*, *ό.π.*

22. Συνεντεύξεις με στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, ελληνικών ΜΚΟ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που διεξήχθησαν στην Αθήνα από τις 4/1/2006 έως τις 21/1/2006.

23. WWF, *Δεσμεύσεις χωρίς Εφαρμογή: Η Περιβαλλοντική Νομοθεσία στην Ελλάδα*, WWF, Αθήνα 2005.

24. Π. Καζάκος, «Ο Εξευρωπαϊσμός της Δημόσιας Πολιτικής», *ό.π.*

Ένα άλλο θέμα που τίθεται σε σχέση με τη θεσμική συμμόρφωση είναι το κατά πόσον αυτή μπορεί να διευκολυνθεί μέσω της ενεργής συμμετοχής του κράτους-μέλους κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η Boerzel υποστηρίζει ότι το πρόβλημα υλοποίησης της περιβαλλοντικής ευρωπαϊκής πολιτικής στη Νότια Ευρώπη δεν οφείλεται απλά στο «μεσογειακό σύνδρομο», δηλαδή στις συστημικές πολιτικοδιοικητικές αδυναμίες των χωρών της Νοτίου Ευρώπης, αλλά κυρίως στον τρόπο λήψης περιβαλλοντικών αποφάσεων στην Ε.Ε.²⁵ Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων της Ε.Ε. ευνοούν τον βιομηχανικό Βορρά να προωθήσει τις δικές του, πιο πρωτοποριακές, περιβαλλοντικές πολιτικές έτσι ώστε να αποφύγει τα μειονεκτήματα λόγω ανταγωνισμού και να έχει μικρότερο κόστος προσαρμογής των περιβαλλοντικών οδηγιών στο εθνικό σύστημα. Πρόσφατα ποιοτικά εμπειρικά στοιχεία επιβεβαιώνουν την υστέρηση της Ελλάδας στη συμμετοχή της στα όργανα λήψης αποφάσεων της Ε.Ε. ταυτόχρονα, όμως, δείχνουν και μια τάση συνειδητοποίησης της σημασίας της συμμετοχής και επομένως βελτίωσης.²⁶ Υπογραμμίζεται ότι το πρόβλημα εξακολουθεί και επικεντρώνεται στον εθνικό συντονισμό της ευρωπαϊκής πολιτικής και, συγκεκριμένα, στον διατομεακό συντονισμό λόγω συναρμοδιοτήτων, καθώς και στην έλλειψη συνέχειας στους χειριστές των θεμάτων.²⁷ Δύο είναι τα κρίσιμα στοιχεία προετοιμασίας στα οποία παρουσιάζονται σημαντικές ελλείψεις στην Ελλάδα: πρώτον, η ανυπαρξία ουσιαστικής διαβούλευσης με τους εμπλεκόμενους έτσι ώστε να υπάρχει συναίνεση σε προτάσεις που είναι εφικτές και, δεύτερον, η έλλειψη μελετών κόστους-οφέλους έτσι ώστε να μπορούν να τεκμηριωθούν τα επιχειρήματα της χώρας κατά τις διαπραγματεύσεις στην Ε.Ε. Η βελτίωση περιορίζεται στην αποδοχή της σημασίας συμμετοχής των περιβαλλοντικών ΜΚΟ στο εθνικό επίπεδο καθώς και στο αυξημένο ενδιαφέρον του Συλλόγου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) για την κοινοτική νομοθεσία σε θέματα περιβάλλοντος, γεγονότα που δείχνουν ότι η έννοια της διαβούλευσης αρχίζει και γίνεται πιο κατανοητή και στην Ελλάδα. Τέλος, συνειδητοποιείται η σημασία περισσότερο άτυπων δυνατοτήτων επιρροής, όπως η άσκηση πίεσης πριν από την κατάθεση πρότα-

25. T. Boerzel, *Environmental Leaders and Laggards in Europe*, ό.π.

26. Συνεντεύξεις με στέλεχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 4, 5 και 11/1/2006· συνέντευξη με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006 και με στέλεχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, 21/1/2006.

27. Βλ. Κ. Σπανού, *Ελληνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2001 και συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 5/1/2006.

σης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο αυξημένος ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και κατ' επέκταση των ελλήνων ευρωβουλευτών.

Ο δεύτερος μηχανισμός, που είναι η αλλαγή των εθνικών δομών ευκαιριών, λαμβάνει χώρα καταρχάς τόσο μέσα από την ενσωμάτωση των οδηγιών και των κανονισμών στο εθνικό δίκαιο όσο και μέσα από την υλοποίηση προγραμμάτων στα πλαίσια των ΚΠΣ για την Ελλάδα. Η ενσωμάτωση αυτή, καθώς και η χρήση των χρηματοδοτικών πόρων, όσο καθυστερημένα και με όσες ελλείψεις και αν πραγματοποιηθούν, μπορεί να έχουν δύο αποτελέσματα: πρώτον, τη δημιουργία νέων φορέων πολιτικής και, δεύτερον, την αλλαγή της ισχύος υπαρχόντων φορέων. Νέοι φορείς πολιτικής δημιουργούνται με αφορμή κάθε βήμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ένας πρόσφατος φορέας στον τομέα του περιβάλλοντος, που έρχεται να δράσει ως αρωγός της πολιτείας στη χάραξη πολιτικής με βάση τις ευρωπαϊκές προκλήσεις σε θέματα περιβάλλοντος, είναι το Εθνικό Κέντρο Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης (2000).²⁸ Ένα δεύτερο παράδειγμα είναι η ίδρυση της Ειδικής Υπηρεσίας Επιθεωρητών Περιβάλλοντος (2001) που έχει ως στόχο την αντιμετώπιση των παραβιάσεων περιβαλλοντικής νομοθεσίας αλλά και γενικότερα την εφαρμογή των δεσμεύσεων που απορρέουν από την κοινοτική νομοθεσία.²⁹ Όσον αφορά την αλλαγή της ισχύος των υπαρχόντων φορέων, η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι η ενίσχυση των ΜΚΟ. Ο Κουταλάκης περιγράφει πώς αλλάζουν οι ευκαιρίες για τις περιβαλλοντικές ΜΚΟ στην Ιταλία και στην Ελλάδα, μέσω της χρήσης ευκαιριών που προσφέρονται από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, όπως, για παράδειγμα, η διαδικασία κατάθεσης παραπόνων για μη συμμόρφωση με την περιβαλλοντική νομοθεσία.³⁰ Πέρα από τις καταγγελίες που κατατίθενται στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή από ΜΚΟ με σκοπό την επισήμανση συγκεκριμένων παραβιάσεων,³¹ η συμμετοχή και η σημασία των οργανώσεων αυτών αυξάνεται και μέσω των διαδικασιών διαβούλευσης που προωθεί η Ε.Ε. Η σημασία της διαβούλευσης έχει συνειδητοποιηθεί και έχει αρχίσει και γίνεται μέρος της διαδικασίας λή-

28. Συνέντευξη με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006, και <http://www.ekpa.gr/>, πρόσβαση 23/5/06.

29. Συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 11/1/2006, και <http://www.minenv.gr/eyer/>, πρόσβαση 23/5/06.

30. Ch. Koutalakis, «Environmental Compliance in Italy and Greece: The Role of Non-state Actors», *Environmental Politics*, τόμ. 13, τχ. 4, 2004, σ. 754-774.

31. Γ. Κρεμλής, «Η Εφαρμογή και Επιβολή της Κοινοτικής Περιβαλλοντικής Νομοθεσίας στην Ελλάδα», παρουσίαση στη διημερίδα *Η Κοινωνία Πολιτών και η Εφαρμογή του Περιβαλλοντικού Δικαίου*, WWF, 2 και 3 Φεβρουαρίου 2006.

ψης αποφάσεων και στην Ελλάδα, όπως, όμως, παρατηρούν οι περισσότεροι φορείς, πρέπει να επεκταθεί περισσότερο για να υπάρξει αποτέλεσμα και κατά την υλοποίηση των διαφόρων πολιτικών.³² Σε κάθε περίπτωση, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι δομές ευκαιριών αλλάζουν στην Ελλάδα τόσο μέσα από τη δημιουργία νέων φορέων που έχουν στόχο την αντιμετώπιση των ευρωπαϊκών προκλήσεων όσο και μέσα από την αλλαγή της ισχύος και της δυνατότητας συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων των ήδη υπαρχόντων φορέων.

Ο «νπιότερος» μηχανισμός του εξευρωπαϊσμού είναι η πλαισίωση των εθνικών πιστεύω και προσοδοκιών. Αν και είναι ο μηχανισμός που πιο δύσκολα μπορεί να παρατηρηθεί, καθώς αναφέρεται σε άτυπες διαδικασίες διάχυσης οι οποίες ενισχύουν τον εθνικό «λόγο» για αλλαγή, σε ό,τι αφορά τα θέματα περιβαλλοντικής πολιτικής αναφέρεται συχνά ως η σημαντικότερη μορφή διάχυσης.³³ Η συμμετοχή σε ευρωπαϊκά δίκτυα, συνέδρια, ομάδες εργασίας και η χρήση του διαδικτύου θεωρούνται σημαντικότεροι παράγοντες για την επιτυχή υιοθέτηση και εφαρμογή περιβαλλοντικών πολιτικών βασισμένων στην ευρωπαϊκή εμπειρία και νομοθεσία. Όπως παρατηρείται από στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, οι άτυποι αυτοί μηχανισμοί βοηθάνε τη δημόσια διοίκηση να αποκτήσει εμπειρία και γνώση και συνεισφέρουν στην ωρίμανση του συστήματος για την ευκολότερη αποδοχή και ενσωμάτωση της κοινοτικής νομοθεσίας.³⁴ Συχνά οι διαδικασίες αυτές πλαισίωσης των εθνικών πιστεύω και προσοδοκιών αποτελούν το στάδιο που προηγείται της λειτουργίας «σκληρότερων» μηχανισμών του εξευρωπαϊσμού, όπως είναι η θεσμική συμμόρφωση.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, και οι τρεις μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού έχουν σημασία για την ελληνική περίπτωση καθώς δρουν παράλληλα. Για να αξιολογηθεί ποιος έχει τη μεγαλύτερη επίδραση θα πρέπει να μελετηθούν οι εθνικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι ήδη φανερό ότι οι «σκληρότεροι» μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού δεν έχουν απαραίτητως περισσότερο καθοριστική επίδραση στη μεταβολή της περιβαλλοντικής πολιτικής από ό,τι έχουν οι «νπιότεροι» μηχανισμοί, καθώς, για παράδειγμα, η συμμετοχή σε ευρωπαϊκά δίκτυα και, γενικότερα, η λειτουργία άτυπων μηχανισμών διάχυσης συχνά προετοιμάζει το έ-

32. Συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 5/1/2006 και με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

33. Συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 11/1/2006.

34. Ομαδική συνέντευξη με στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 4/1/2006.

δαφος για τη λειτουργία «σκληρών» μηχανισμών, όπως η εφαρμογή ευρωπαϊκών οδηγιών.

β. Οι εθνικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες μεταβολής της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής

Με στόχο τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας των μηχανισμών του εξευρωπαϊσμού για τη μεταρρύθμιση της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα προχωράμε στη μελέτη του εθνικού επιπέδου. Βάσει των όσων προαναφέρθηκαν, αυτό επιτυγχάνεται μέσω της συζήτησης των διαμεσολαβητικών παραγόντων, όπως παρουσιάζονται από τη Schmidt.³⁵ Οι πέντε παράγοντες που εξετάζονται λοιπόν, είναι η οικονομική ευπάθεια, η πολιτική θεσμική δυνατότητα, τα κληροδοτήματα από πολιτικές, οι πολιτικές προτιμήσεις και ο «λόγος». Και σε αυτήν την ενότητα τα στοιχεία προκύπτουν από τη βιβλιογραφία και από συνεντεύξεις με στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και περιβαλλοντικών ΜΚΟ.

Ο πρώτος παράγοντας είναι η *οικονομική ευπάθεια* και η υπόθεση της Schmidt είναι ότι τα κράτη που αντιμετωπίζουν οικονομική κρίση είναι πιο ανοιχτά στην αλλαγή και, επομένως, στην επίδραση του εξευρωπαϊσμού. Η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Παρότι η Ελλάδα είναι ένα από τα πιο οικονομικά αδύναμα κράτη-μέλη της Ε.Ε., καθυστερεί στην υιοθέτηση των ευρωπαϊκών μοντέλων περιβαλλοντικής πολιτικής. Ούτε το οικονομικό κόστος της κακής διαχείρισης του περιβάλλοντος ούτε τα πρόστιμα που επιβάλλονται από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για παραβιάσεις της κοινοτικής νομοθεσίας έχουν καταφέρει να επισπεύσουν τις διαδικασίες.³⁶ Άλλωστε, κανένας από τους φορείς δεν φαίνεται να θεωρεί την οικονομική θέση της χώρας ως σημαντικό παράγοντα για την επεξήγηση της διεόδουσης ή όχι των ευρωπαϊκών μοντέλων στην ελληνική περιβαλλοντική πολιτική.³⁷ Αν και η οικονομική ευπάθεια μπορεί να είναι ένας παράγοντας σημαντικός για την

35. V. Schmidt, «Europeanization and the Mechanics of Economic Policy Adjustment», *ό.π.*

36. Για εκτενή παρουσίαση των προβλημάτων εφαρμογής της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα, βλ. WWF, *Δεσμεύσεις χωρίς Εφαρμογή: Η Περιβαλλοντική Νομοθεσία στην Ελλάδα*, *ό.π.*

37. Για παράδειγμα, συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 4/1/2006, και με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

κατανόηση του εξευρωπαϊσμού των μακροοικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών της Ε.Ε., δεν φαίνεται να είναι κεντρικός για τον εξευρωπαϊσμό «χαμηλών» πολιτικών, όπως η περιβαλλοντική πολιτική.

Ο δεύτερος διαμεσολαβτικός παράγοντας αναφέρεται στην *πολιτική θεσμική δυνατότητα* και εξετάζει την ικανότητα των φορέων να επιβάλλουν ή να διαπραγματεύονται αλλαγές μέσα στις συγκεκριμένες πολιτικές δομές. Όλοι οι φορείς που αναμειγνύονται στην εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής, καθώς και τα στοιχεία εισαγωγής της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας στην Ελλάδα συμφωνούν για την περιορισμένη πολιτική θεσμική δυνατότητα αλλαγής. Τον Ιανουάριο του 2006 εκκρεμούσαν 47 ελληνικές υποθέσεις παραβιάσεων κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Η αλλαγή γίνεται αντιληπτή ως κάτι το πολύπλοκο γιατί απαιτεί οργάνωση, ενημέρωση, συμμετοχή και έλεγχο.³⁸ Το Ε΄ Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας συχνά χαρακτηρίζεται ως ο κυρίαρχος φορέας στο θέμα της αλλαγής και της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής διάστασης όσον αφορά στα μεγάλα έργα. Σημαντικός φορέας αλλαγής θεωρείται επίσης, η Ειδική Υπηρεσία Επιθεωρητών Περιβάλλοντος, παρότι δεν είναι καλά στελεχωμένη και δεν έχει αρκετούς πόρους.³⁹ Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, αναφερόμαστε σε φορείς που έρχονται να παρέμβουν αφού ήδη έχει αποτύχει η εκτελεστική εξουσία και η δημόσια διοίκηση να εφαρμόσουν τις περιβαλλοντικές υποχρεώσεις τους.

Τα *κληροδοτήματα από πολιτικές* είναι ο τρίτος διαμεσολαβτικός παράγοντας που πρέπει να εξετασθεί και αναφέρεται στο «ταίριασμα» των νέων μοντέλων με τις ήδη υπάρχουσες πολιτικές και θεσμούς σχεδιασμού πολιτικής. Δεδομένου, ότι η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα δεν είναι πολύ αναπτυγμένη ενώ ο νόμος πλαίσιο του 1986 είναι αρκετά προωθημένος, τα προβλήματα εισαγωγής των ευρωπαϊκών περιβαλλοντικών μοντέλων δεν πρέπει να αναζητηθούν συγκεκριμένα στα κληροδοτήματα από περιβαλλοντικές πολιτικές. Θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στις παγιωμένες διαδικασίες σχεδιασμού πολιτικής και στο γενικότερο «στιλ» πολιτικής που υπάρχει στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη Σπανού υπάρχει πληθώρα πολιτικοδιοικητικών προβλημάτων που εμποδίζουν τη σωστή διαμόρφωση και εκτέλεση περιβαλλοντικής πολιτικής, όπως η διατομεακή της διάρθρωση και η επικάλυψη αρ-

38. Γ. Κρεμλής, «Η Εφαρμογή και Επιβολή της Κοινοτικής Περιβαλλοντικής Νομοθεσίας στην Ελλάδα», ό.π., και συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 4/1/2006.

39. Βλ. Τ. Γιαννακούρου, «Το Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος στη Νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Νόμος και Φύση*, 2005 και στο <http://www.nomosphysis.org.gr/articles>· επίσης συνέντευξη με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

μοδιοτήτων μεταξύ των διαφόρων υπουργείων, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των μέτρων που λαμβάνονται και η διείσδυση ατομικών μικροσυμφερόντων κατά την εφαρμογή των περιβαλλοντικών αποφάσεων.⁴⁰ Το σημαντικότερο εμπόδιο, από άποψη κληροδοτήματος από πολιτικές, μπορεί να συνοψισθεί στην ανεπαρκή εφαρμογή των περιβαλλοντικών ρυθμίσεων. Αυτό που παρατηρείται είναι μια πρόχειρη μεταφορά οδηγιών στο εθνικό δίκαιο η οποία συχνά περιορίζεται στην απλή μετάφραση των σχετικών κειμένων χωρίς περαιτέρω πρόβλεψη για την εφαρμογή τους. Δύο παράμετροι ενισχύουν επιπλέον το πρόβλημα της ελλιπούς εφαρμογής των περιβαλλοντικών ρυθμίσεων: η ανεπαρκής διαβούλευση στο στάδιο του σχεδιασμού και η ανυπαρξία μελετών και επιστημονικής τεκμηρίωσης των εκάστοτε επιλογών.⁴¹

Ο τέταρτος διαμεσολαβητικός παράγοντας μεταθέτει την έμφαση στους φορείς της πολιτικής διαδικασίας και ενδιαφέρεται για τις *πολιτικές προτιμήσεις* τους. Διερευνάται το κατά πόσο οι αλλαγές που εισάγονται λόγω εξευρωπαϊσμού συμφωνούν με τις υπάρχουσες προτιμήσεις των φορέων ή μπορούν να τις αντικαταστήσουν. Στην περίπτωση της μεταφοράς της ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα, το ερώτημα που τίθεται είναι αν υπάρχει πολιτική βούληση για αλλαγή. Όλοι οι φορείς συμφωνούν ότι η πολιτική βούληση στα θέματα περιβάλλοντος είναι περιορισμένη εκτός από κάποιες συγκεκριμένες εξαιρέσεις.⁴² Αυτό δεν είναι περίεργο, καθώς η συγκεκριμένη πολιτική επιβάλλει περιορισμούς σε καλά οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, όπως η βιομηχανία, ενώ παράλληλα δεν συνδέεται άμεσα με τα συμφέροντα μιας συγκεκριμένης κοινωνικοοικονομικής ομάδας. Πρόκειται για μια κλασική μακροπρόθεσμη πολιτική εξυπηρέτησης του «δημοσίου συμφέροντος» η οποία δεν είναι εύκολο να κινητοποιήσει βούληση για πολιτική αλλαγή.⁴³

Τέλος, ο πέμπτος διαμεσολαβητικός παράγοντας αναφέρεται στον κυρίαρχο λόγο, στις επικρατούσες αντιλήψεις και νοοτροπίες και στο κατά πόσον υπάρχει κλίμα μεταβολής. Κοινή τοποθέτηση των περισσότερων φορέων είναι

40. Κ. Σπανού, «Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον: Η Ελληνική Εμπειρία», *ό.π.*, σ. 166-175.

41. Συνέντευξη με στέλεχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Αθήνα, 21/1/2006, με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 11/1/2006 και με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

42. Για παράδειγμα, συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 11/1/2006 και με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

43. Κ. Σπανού, «Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον: Η Ελληνική Εμπειρία», *ό.π.*, σ. 172-174.

ότι η περιβαλλοντική συνείδηση στην Ελλάδα είναι πολύ περιορισμένη, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ουσιαστική πίεση προς το κράτος για αλλαγή από την πλευρά των πολιτών. Παρά ταύτα, οι αναφορές σε περιβαλλοντικά ζητήματα έχουν αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα για θέματα όπως η επιβολή προστίμων από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ή οι διαμάχες σχετικά με τη διαχείριση απορριμμάτων. Σημαντικός είναι ο ρόλος των ΜΚΟ στην προβολή σημαντικών περιβαλλοντικών θεμάτων και στην ευαισθητοποίηση των πολιτών, όπως για παράδειγμα της WWF για το θέμα της ωτοκίας της θαλάσσιας χελώνας καρέτα-καρέτα στη Ζάκυνθο.⁴⁴ Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι ο «λόγος» μέσα στον οποίον συντελείται ο εξευρωπαϊσμός της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής έχει αρχίσει να γίνεται πιο ευνοϊκός.

Εν συντομία, κανένας από τους εθνικούς διαμεσολαβητικούς παράγοντες δεν είναι ιδιαίτερα ευνοϊκός για τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Η οικονομική ευπάθεια της χώρας δεν φαίνεται να επηρεάζει ούτε θετικά ούτε αρνητικά την εισαγωγή ευρωπαϊκών μοντέλων. Η πολιτική θεσμική δυνατότητα των φορέων για αλλαγή είναι επίσης περιορισμένη και, όταν υπάρχει, είναι συνήθως κατασταλτική και όχι προληπτική. Τα κληροδοτήματα από πολιτικές, ιδιαίτερα όσον αφορά το πολιτικοδιοικητικό σύστημα δεν είναι ευνοϊκά και προκαλούν καθυστερήσεις και παρατυπίες. Οι πολιτικές προτιμήσεις δεν δείχνουν να βάζουν το περιβάλλον στο επίκεντρο καθώς, άλλωστε, δεν υπάρχει συγκεκριμένη πίεση από κάποια κοινωνικοοικονομική ομάδα. Τέλος, ο «λόγος» στα πλαίσια του οποίου γινόταν η διαπραγμάτευση όλων αυτών των αλλαγών, μέχρι πρόσφατα, ήταν ιδιαίτερα υποτονικός.

γ. Η έκβαση του εξευρωπαϊσμού: αδράνεια, σύγκλιση ή απόκλιση

Το τρίτο στάδιο στη μελέτη του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής είναι η ανάλυση της έκβασής του. Το ότι υπάρχουν τρεις πιθανές διαφορετικές πορείες, σύγκλιση, αδράνεια και απόκλιση, δείχνει ότι δεν επιχειρείται μια ντετερμινιστική και μονοδιάστατη θεώρηση του φαινομένου. Αντιθέτως, σκοπός μας είναι να τονίσουμε ότι, εφόσον μιλάμε για έκβαση ενός φαινομένου το οποίο ακόμη εξελίσσεται, οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και μια πιο ολοκληρω-

44. Συνέντευξη με στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 5/1/2006 και 11/1/2006 και με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

μένη εικόνα θα μπορούσε να προκύψει μόνο μέσα από μακροπρόθεσμη ιστορική ανάλυση.

Για να αναλύσουμε την έκβαση του εξευρωπαϊσμού επιστρέφουμε στον ορισμό του Radaelli και συζητάμε αν παρατηρείται σύγκλιση, αδράνεια ή απόκλιση όσον αφορά τους εσωτερικούς λόγους, τις ταυτότητες, τις πολιτικές δομές και στις δημόσιες πολιτικές.⁴⁵

Παρότι υπάρχουν πολλές καθυστερήσεις στην ενσωμάτωση της κοινοτικής νομοθεσίας και πολλά προβλήματα στην εφαρμογή της, υπάρχει γενική συμφωνία ότι η ελληνική περιβαλλοντική πολιτική συγκλίνει με την ευρωπαϊκή έστω και με αργούς ρυθμούς.⁴⁶ Θεωρείται ότι υπάρχει σύγκλιση όσον αφορά τους εσωτερικούς λόγους, εφόσον η περιβαλλοντική πολιτική αποτελεί πλέον μέρος του δημόσιου λόγου, σε αντίθεση με παλιότερα. Υπάρχει σύγκλιση ταυτοτήτων καθώς η κοινωνία πολιτών γίνεται όλο και πιο ενεργή σε σχετικά ζητήματα και συνειδητοποιείται η αναγκαιότητα ενός καθαρού φυσικού περιβάλλοντος. Επίσης, υπάρχει σύγκλιση και όσον αφορά τις δομές καθώς, όπως είδαμε, είτε δημιουργούνται νέες είτε αλλάζει ο χαρακτήρας των υπαρχουσών. Τέλος, υπάρχει σύγκλιση όσον αφορά τις δημόσιες πολιτικές καθώς νέες πολιτικές εντάσσονται συνεχώς στον προγραμματισμό, όπως για παράδειγμα τα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Όλες οι παραπάνω διαστάσεις της σύγκλισης είναι αλληλένδετες καθώς η μία επηρεάζει και προωθεί τον περαιτέρω εξευρωπαϊσμό της άλλης.

Μια πιο κριτική στάση απέναντι στον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής είναι δυνατόν να μεταφράσει τις παραπάνω εξελίξεις ως αδράνεια, λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που χρειάζεται για να σημειωθούν κάποιες αλλαγές.⁴⁷ Ακόμη και στην απόκλιση γίνεται αναφορά από στελέχη ΜΚΟ, όπως, για παράδειγμα, στην εφαρμογή των δεσμεύσεων για τις κλιματικές αλλαγές.⁴⁸ Συμπερασματικά, παρότι οι ενδείξεις είναι ότι υπάρχει σύγκλιση της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής με την ευρωπαϊκή, κατά κάποιο τρόπο το θέμα της έκβασης του εξευρωπαϊσμού είναι και θέμα ερμηνείας που σχετίζεται με τις προσδοκίες των φορέων σχετικά με το χρονικό διάστημα που θα έπρεπε να διαρκέσει μια διαδικασία σύγκλισης.

45. C. Radaelli, «The Europeanization of Public Policy», *ό.π.*

46. Συνέντευξη με στέλεχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Αθήνα, 21/1/2006 και με στέλεχη του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 4/1/2006, 5/1/2006 11/1/2006.

47. Συνέντευξη με στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα, 5/1/2006.

48. Συνέντευξη με στέλεχος περιβαλλοντικής ΜΚΟ, Αθήνα, 18/1/2006.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συμπεράσματα αυτού του άρθρου κινούνται σε δύο επίπεδα. Αρχικά, προσφέρεται μια σύνοψη της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Ακολουθούν κάποια πιο θεωρητικά συμπεράσματα για την έννοια του εξευρωπαϊσμού και τη γενικότερη εφαρμογή του στη δημόσια πολιτική στην Ελλάδα. Το άρθρο αυτό αποτελεί ένα πρώτο βήμα για μια πιο εκτεταμένη συγκριτική μελέτη του φαινομένου του εξευρωπαϊσμού σε άλλες δημόσιες πολιτικές και σε άλλα κράτη της Νοτίου Ευρώπης.

Μέσω της ανάλυσης συμπεραίνεται ότι η περιβαλλοντική πολιτική της Ελλάδας συγκλίνει με αυτή των άλλων κρατών-μελών της Ε.Ε., αν και με σαφώς αργότερους ρυθμούς. Συγκεκριμένα, παρατηρώντας τους μηχανισμούς του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής, καθώς και τους εθνικούς διαμεσολαβητικούς παράγοντες μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα τόσο για την παρούσα κατάσταση όσο και για τους λόγους της υστέρησης. Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι στο πεδίο της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής δεν είναι εύκολο να υποστηριχθεί ότι ο εξευρωπαϊσμός λαμβάνει χώρα σε δύο κατευθύνσεις. Η πορεία από το ευρωπαϊκό στο εθνικό επίπεδο είναι σαφής ενώ, αντιθέτως, η έρευνα δείχνει ότι η επίδραση της Ελλάδας στη διαμόρφωση περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ε.Ε. περιορίζεται στο να καταδεικνύει τα προβλήματα εφαρμογής και δεν αφορά προτάσεις εναλλακτικών μοντέλων. Η παρατήρηση αυτή δεν αποδυναμώνει το θεωρητικό επιχείρημα περί της αμφίδρομης πορείας του εξευρωπαϊσμού καθώς η δυνατότητα παρέμβασης του κράτους-μέλους υπάρχει. Επιδεικνύει, όμως, τη σημασία της εσωτερικής πολιτικοδιοικητικής κατάστασης του κράτους-μέλους έτσι ώστε να μπορέσει να αδράξει τις ευρωπαϊκές ευκαιρίες.

Όσον αφορά στους μηχανισμούς του εξευρωπαϊσμού είναι φανερό ότι και οι τρεις δρουν με αντίστοιχη βαρύτητα στο πεδίο της περιβαλλοντικής πολιτικής. Μια σημαντική αδυναμία που σχετίζεται τόσο με τη θεσμική διαμόρφωση όσο και με την αλλαγή των εθνικών δομών ευκαιριών, είναι η αργοπορημένη και επιφανειακή ενσωμάτωση των κοινοτικών οδηγιών στο ελληνικό δίκαιο, καθώς και η έλλειψη απορρόφηση των κονδυλίων των ΚΠΣ. Ο «πιοτέρος» μηχανισμός, που είναι η πλαισίωση των εθνικών πιστεύω και προδοκιών, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την Ελλάδα καθώς ένα από τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η περιβαλλοντική πολιτική, είναι η έλλειψη ευαισθητοποίησης της πολιτικής και διοικητικής ελίτ, αλλά και των πολιτών. Ενδιαφέρον είναι ότι η πλαισίωση των εθνικών πι-

στεύω και προσδοκιών συχνά αποτελεί τον προάγγελο άλλων, πιο σκληρών μηχανισμών του εξευρωπαϊσμού.

Πέρα των παραπάνω, συμπεραίνεται ότι η μελέτη των εθνικών διαμεσολαβητικών παραγόντων φανερώνει εκτεταμένες ελλείψεις. Η πολιτική θεσμική δυνατότητα αλλαγής είναι περιορισμένη, γιατί υπάρχουν παγιωμένοι συσχετισμοί δυνάμεων και το περιβάλλον δεν φαίνεται να αποτελεί προτεραιότητα. Τα κληροδοτήματα από πολιτικές δεν ευνοούν καθώς υπάρχει πληθώρα πολιτικοδιοικητικών προβλημάτων με σημαντικότερα την έλλειψη συντονισμού και σχεδιασμού, τη διείσδυση μικροσυμφερόντων κατά την εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής, τις περιορισμένες διαδικασίες διαβούλευσης, τη δυσπιστία ως προς τη σημασία του συμβιβασμού και, τέλος, την ελλιπή επιστημονική τεκμηρίωση των εκάστοτε επιλογών. Όσον αφορά τις πολιτικές προτιμήσεις, είναι σαφές ότι το περιβάλλον δεν αποτελεί πολιτική προτεραιότητα, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα περισσότερα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Παρά ταύτα, μια κινητικότητα παρατηρείται στην ανάπτυξη ενός ευνοϊκότερου για το περιβάλλον «λόγου» και στην εδραίωση μιας περιβαλλοντικής συνείδησης.

Το κατά πόσο αυτά τα συμπεράσματα περί του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής μπορούν να οδηγήσουν σε κάποιες γενικές θέσεις περί του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής δημόσιας πολιτικής, είναι θέμα περαιτέρω έρευνας. Μπορούν ωστόσο να γίνουν κάποιες αρχικές παρατηρήσεις: πρώτον, αργή σύγκλιση αναμένεται σε όλα τα πεδία πολιτικής και ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η μελέτη περιπτώσεων πιθανής αδράνειας ή απόκλισης· δεύτερον, και οι τρεις μηχανισμοί του εξευρωπαϊσμού βρίσκονται σε λειτουργία σε όλα τα πεδία πολιτικής. Άλλωστε η περιβαλλοντική πολιτική δεν παρουσιάζει καμία ιδιαιτερότητα αναφορικά με το συγκεκριμένο στάδιο· τρίτον, οι εθνικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες είναι το στάδιο το οποίο χρήζει ιδιαίτερης προσοχής καθώς εδώ παρατηρούνται οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. Έτσι, η οικονομική ευπάθεια η οποία, στην περίπτωση του περιβάλλοντος, δεν παίζει βαρύνοντα ρόλο, μπορεί να είναι καθοριστική για ένα θέμα μακροοικονομικής πολιτικής. Θέματα που σχετίζονται με την πολιτική θεσμική δυνατότητα και τα κληροδοτήματα από πολιτικές αναμένεται να αποτελούν εμπόδιο στον εξευρωπαϊσμό των περισσότερων πολιτικών, ενώ οι πολιτικές προτιμήσεις και ο «λόγος» θα διαφέρουν από πεδίο σε πεδίο.

«ΚΟΜΜΑΤΑ ΕΞΟΥΣΙΑΣ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Γιάννης Καραγιάννης*

Στο άρθρο αναλύονται τα αποτελέσματα των τελευταίων εκλογικών αναμετρήσεων για τα δύο «κόμματα εξουσίας» (Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ), με γνώμονα τις στρατηγικές ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης που ανέπτυξαν στον αγώνα για κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας. Υποστηρίζεται ότι οι αναμετρήσεις αυτές σηματοδοτούν μια νέα φάση στο σχετικό πεδίο ανταγωνισμού, καθώς διαθέτουν γνωρίσματα που διαφοροποιούν τη δράση των δύο κομμάτων σε σχέση με το παρελθόν. Τα κόμματα εμφανίζουν χαρακτηριστικά που έχουν περιγραφεί με τις θεωρίες περί «πολυσυλλεκτικού» και κόμματος «καρτέλ», τα οποία ερμηνεύουν ως έναν βαθμό την έκβαση των εκλογών και μαρτυρούν για τη γενικότερη φυσιογνωμία και δυναμική του εγχώριου κομματικού και πολιτικού συστήματος. Για το ΠΑΣΟΚ, η «πολυσυλλεκτική» λειτουργία εκφράστηκε μέσω του ιδεολογήματος-προτάγματος για «εκσυγχρονισμό», ενώ για τη Ν.Δ. μέσω εκείνου περί «μεσαίου χώρου». Τη δε «πολυσυλλεκτική» και «καρτέλ» φάση λειτουργίας των δύο κομμάτων χαρακτηρίζει πληθώρα νέων προσδιοριστικών στοιχείων που κυριαρχούν στον μεταξύ τους ανταγωνισμό.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο μετασχηματισμός από οργάνωση που συνδυάζει την υπεράσπιση των κοινωνικών θέσεων, τη λειτουργία τού πνευματικού καταφυγίου και του ιδεολογικού προσανατολισμού, σε εργαλείο που χρησιμοποιεί για περιορισμένες και βραχυπρόθεσμες πολιτικές επιλογές, εκθέτει το κόμμα σ' όλες τις αβεβαιότητες τις οποίες έχουν εκείνοι που προμπεθεύουν καταναλωτικά αγαθά που δεν διαρκούν: ο ανταγωνισμός μεταξύ σημάτων που παρουσιάζουν με ελκυστικό τρόπο σχεδόν το ίδιο προϊόν.

Otto Kirheimer

Σε σχέση με τα δύο «κόμματα εξουσίας» στην Ελλάδα (Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ) οι τρεις τελευταίες αναμετρήσεις σε επίπεδο γενικών βουλευτικών εκλογών (1996,

* Ο Γιάννης Καραγιάννης είναι διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

2000, 2004) παρουσιάζουν αξιοσημείωτο ενδιαφέρον. Η άνετη επικράτηση του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, η οριακή νίκη του σε εκείνες του 2000 και η επάνοδος της Ν.Δ. στην κυβέρνηση έπειτα από την ευρεία επικράτησή της στις εκλογές του 2004, αποτυπώνουν ένα εκλογικό εκκρεμές στο οποίο τα δύο «κόμματα εξουσίας» κινήθηκαν προς την αντίθετη κατεύθυνση: το ΠΑΣΟΚ από τη νίκη προς την ήττα και η Ν.Δ. αντίστροφα. Το ενδιαφέρον αυτών των διαφορετικών (εκλογικών) κατευθύνσεων δεν έγκειται βέβαια στο –αναμενόμενο σε δημοκρατικά καθεστώτα– γεγονός της εναλλαγής στην κυβερνητική εξουσία. Προτείνεται, αντίθετα, να εντοπιστεί στο ότι η εναλλαγή αυτή συνδέεται με στρατηγικές ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στα δύο «κόμματα εξουσίας» οι οποίες εγκαινιάζουν μια νέα φάση στην ιστορική διαδρομή τους και, κατ' επέκταση, στο εγχώριο κομματικό και πολιτικό σύστημα.

Εν προκειμένω, κρίνεται μεθοδολογικά αναγκαίο να προσεγγισθούν τα αποτελέσματα των εν λόγω εκλογικών αναμετρήσεων ως απόρροια της δι-αντίδρασης που σημειώνεται ανάμεσα στα δύο κόμματα στον αγώνα τους για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και όχι ως απόρροια μεμονωμένων και ανεξάρτητων στρατηγικών. Και, επιπλέον, ότι αντανακλούν αξιοσημείωτες μεταβολές στην ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική φυσιογνωμία τους. Οι τελευταίες, συνδέονται με τη βαθμιαία ένταξη της χώρας στις διαδικασίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των πολιτικών επιλογών που τη συνοδεύουν (εξευρωπαϊσμός), με τις γενικότερες διεθνείς εξελίξεις που σημειώνονται μετά την κατάρρευση της ΕΣΔΔ και του διπολικού συστήματος διεθνών σχέσεων, καθώς και με τη δυναμική που εμφανίζει το εγχώριο πολιτικό και κομματικό σύστημα.

Βασική παραδοχή στους προτεινόμενους συλλογισμούς είναι ότι τα δύο «κόμματα εξουσίας» ανέπτυξαν κατά την τελευταία, περίπου, δεκαετία χαρακτηριστικά που στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν συνοψισθεί με τις θεωρίες περί «πολυσυλλεκτικού»¹ και «καρτέλ»² κόμματος.³ Στον έναν ή στον άλλο

1. Βλ. O. Kirhheimer, «Ο μετασηματισμός των κομματικών συστημάτων στη Δυτική Ευρώπη», *Λεβιάθαν*, τχ. 11, 1991, σ. 77-104.

2. Βλ. R. Katz - P. Mair, «Changing models of party organization: the emergence of the cartel party», *Party Politics*, τόμ. 1, τχ. 1, 1995, σ. 5-25.

3. Όπως ήδη σημειώθηκε, η μεταβολή αυτή δεν εκλαμβάνεται ως αδήριτη εξέλιξη, αλλά ως αποτέλεσμα σύνθετων διαδικασιών που εκτυλίσσονται στο εσωτερικό και εξωτερικό της χώρας. Επιπλέον, η αναφορά στις σχετικές θεωρητικές προβληματικές δεν υπονοεί ότι τα δύο «κόμματα εξουσίας» ταυτίζονται πλήρως με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που προτείνονται. Στη διεθνή βιβλιογραφία, εξάλλου, έχουν προταθεί αρκετά ενδιαφέρουσες τυπολογίες: το «ε-

βαθμό, δηλαδή, ενσωμάτων ορισμένα στοιχεία στην οργανωτική, ιδεολογική και εν γένει κοινωνική-πολιτική λειτουργία τους, τα οποία τα διαφοροποιούν σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν. Έτσι, η ενίσχυση του «πολυσυλλεκτικού» χαρακτήρα τους σε συνδυασμό με πρακτικές που έχουν περιγραφεί ως εμπίπτουσες στην κατηγορία του «κόμματος καρτέλ», καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές στρατηγικές τους και αντιπαραθέσεις για γεμονική επικράτηση, ενώ παράλληλα ευνόπησε τις συγκεκριμένες εκβάσεις στο πεδίο του πολιτικού-εκλογικού ανταγωνισμού.

Δύο ζητήματα, ωστόσο, απαιτείται απαραίτητα να διευκρινιστούν στο σημείο αυτό: πρώτον, το γεγονός ότι οι πρόσφατες εξελίξεις και ανακατατάξεις σε ό,τι αφορά την εκλογική επιρροή προσεγγίζονται υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων θεωρητικών υποδειγμάτων δεν υπονοεί ότι τα εν λόγω κόμματα απέκτησαν προσφάτως «πολυσυλλεκτικά» ή «καρτέλ» χαρακτηριστικά. Τέτοιου είδους γνωρίσματα αναμφίβολα ενυπάρχουν ήδη από τα πρώτα βήματα της ιστορικής παρουσίας τους και σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν φαινόμενο της τελευταίας δεκαετίας. Σε συμφωνία προς τα σχετικά θεωρητικά υποδείγματα, όμως, για πρώτη φορά παρατηρείται ενίσχυση και γενίκευση αυτών των στοιχείων η οποία και νομιμοποιεί την υπόθεση ότι τα δύο «κόμματα εξουσίας» εισήλθαν σε νέα φάση της ιστορικής διαδρομής τους. Λόγου χάριν, μπορεί το ΠΑΣΟΚ, όπως πολύ σωστά έχει αναλυθεί,⁴ να εμφανίζει χαρακτηριστικά «πολυσυλλεκτικού» κόμματος ήδη από τη δεκαετία του 1970, ωστόσο αυτά δεν επαρκούν ώστε να ταξινομηθεί ως τέτοιο σύμφωνα με τα

κλογικό-επαγγελματικό κόμμα» [electoral-professional party], το «μοντέρνο κόμμα-κάδρο» [modern cadre-party], το «κόμμα νέας πολιτικής» [new politics party] και το «κόμμα εμπορικός οίκος» [business firm party], αποτελούν ορισμένες μόνο από τις σημαντικότερες θεωρητικές κατασκευές. Βλ., με τη σειρά που αναφέρθηκαν, A. Panebianco, *Political parties: organization and power*, Cambridge University Press, Cambridge 1988· R. Koole, «The vulnerability of the modern cadre party in the Netherlands», στο R. Katz - P. Mair, *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organization in Western Democracies*, Sage, Λονδίνο 1994· T. Poguntke, «New politics and party system», στο *West European politics*, τχ. 10, σ. 76-88, και J. Hopkin - C. Paolucci, «The business firm model of party organization: cases from Spain and Italy», στο *European Journal of Political Research*, τχ. 35, σ. 307-339.

4. Για την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ με γνώμονα τη θεωρητική προβληματική περί «πολυσυλλεκτικού κόμματος», βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988 και, του ίδιου, «Από το "Κίνημα Διαμαρτυρίας" στο "Νέο ΠΑΣΟΚ"», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998.

κριτήρια που θέτει ο Ο. Kirhheimer (αποδυνάμωση π.χ., μεταξύ άλλων, του ιδεολογικού φορτίου του κόμματος).⁵

Δεύτερον, τα όποια στοιχεία «πολυσυλλεκτικού» ή κόμματος «καρτέλ» ενυπάρχουν στην ιστορική διαδρομή των δύο «κομμάτων εξουσίας» δεν είναι τόσο ισχυρά ώστε να διαμορφώνουν κατ' αντίστοιχο τρόπο τον πολιτικό λόγο τους. Πολύ δε περισσότερο, δεν καθορίζουν τον πολιτικό ανταγωνισμό και τις στρατηγικές που αναπτύσσονται ώστε να επικρατήσουν και να ηγεμονεύσουν έναντι του αντιπάλου. Από αυτήν την οπτική γωνία, που συνιστά και τον κεντρικό άξονα ανάλυσης στην παρούσα εργασία, μόνο οι τελευταίες αναμετρήσεις μπορεί να ειπωθεί πως πληρούν τα σχετικά κριτήρια. Η στρατηγική δηλαδή της Ν.Δ. απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, που της εξασφάλισε εν τέλει άνετη εκλογική επικράτηση στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004, υπάκουε σε αμιγώς «πολυσυλλεκτικές» λειτουργίες και λογικές, όπως και αυτές που υιοθέτησε το τελευταίο στην προσπάθειά του να παραμείνει στην κυβερνητική εξουσία. Οι προηγούμενες κυβερνητικές μεταβολές, αντιθέτως, μολονότι συνδέονται με κόμματα ως επί το πλείστον «πολυσυλλεκτικά», εντούτοις δεν οφείλονται σε στρατηγικές πολιτικής αντιπαράθεσης οι οποίες υποδηλώνουν γενίκευση και, πολύ περισσότερο, κορύφωση των εν λόγω χαρακτηριστικών. Στις αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1989-90, παραδείγματος χάριν, όπου επικρατεί η Ν.Δ., όχι μόνο δεν μειώνεται το ιδεολογικοπολιτικό φορτίο του κόμματος (για να χρησιμοποιήσουμε τη σχετική φρασεολογία του Kirhheimer), αλλά απεναντίας ενισχύεται με την επίκληση του (νεο)φιλελεύθερου δόγματος ως κυρίαρχης ταυτότητάς του. Ομοίως, οι εκλογικές αναμετρήσεις που λαμβάνουν χώρα μεταπολιτευτικά εμφανίζουν έντονα στοι-

5. Η τοποθέτηση που διενεργείται στο σημείο αυτό έχει, φυσικά, την πολυτέλεια της εκ των υστέρων ανάγνωσης που επιτρέπει η πάροδος του ιστορικού χρόνου. Ως τέτοια, επομένως, επιδιώκει να επικυρώσει τον ιστορικό και, άρα, βαθύτατα σχετικό χαρακτήρα των εκάστοτε αποφάνσεων που διατυπώνονται, παρά να θεθεί σε αντιπαράθεση με πρότερες ερμηνείες –πολλά δε να τις ακυρώσει. Αν, λοιπόν, ο «πολυσυλλεκτικισμός» του ΠΑΣΟΚ γίνεται ορατός ήδη από τη δεκαετία του 1980, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Μ. Σπουρδαλάκης, άλλο τόσο ορθό είναι να σημειώνεται πως, από την άποψη της ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης και στρατηγικής για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, αυτός χωριά σε σχέση με την περίπτωση των τελευταίων τριών βουλευτικών αναμετρήσεων. Σε κάθε περίπτωση πάντως, και χωρίς να υπονοείται ότι το ζήτημα είναι αμιγώς ποσοτικό, το μεθοδολογικής τάξης ερώτημα που τίθεται στις κοινωνικές επιστήμες αναφορικά με την ιστορική δυναμική και τις αλλοιώσεις που αυτή επιφέρει στην προσέγγιση των πραγμάτων παραμένει σε ισχύ: το ερευνητικό υποκείμενο διατυπώνει τις ερευνητικές και ερμηνευτικές προτάσεις του τοποθετημένο σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα και όχι σε αποκλεισμό από αυτά.

χεία πόλωσης, τα οποία κάθε άλλο παρά συνάδουν προς «πολυσυλλεκτικές» στρατηγικές.

Το σχήμα που προτείνεται ώστε να ερμηνευτούν τα αποτελέσματα των τριών εκλογικών αναμετρήσεων (1996, 2000, 2004) και οι σχετικές στρατηγικές ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης που ανέπτυξαν τα δύο «κόμματα εξουσίας» διατυπώνεται σε τρία διακριτά αλλά οργανικά συνδεδεμένα μεταξύ τους τμήματα. Στο πρώτο τμήμα, καταγράφονται οι μεταλλαγές που σημειώνονται στο ΠΑΣΟΚ σε σχέση με την ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική φυσιογνωμία του. Πρόκειται για αλλαγές που νομιμοποιούν το να προσεγγιστεί ως κόμμα «πολυσυλλεκτικό» και κόμμα «καρτέλ» και οι οποίες ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία του στις τρεις τελευταίες (βουλευτικές) εκλογικές αναμετρήσεις. Ακολουθώντας, εξετάζονται οι τροποποιήσεις που προωθήθηκαν στη στρατηγική, στην οργάνωση και στην ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία της Ν.Δ., οι οποίες και συνέβαλαν σταδιακά στο να αυξήσει τις δυνάμεις της με αποκορύφωμα τη νίκη του κόμματος στις εκλογές του 2004. Στο τρίτο μέρος, τέλος, καταγράφονται τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας φάσης στην οποία εισήλθαν, εδώ και μια δεκαετία περίπου, τα δύο «κόμματα εξουσίας». Πρόκειται για χαρακτηριστικά που αναφέρονται στις στρατηγικές τις οποίες αναπτύσσουν στον μεταξύ τους ανταγωνισμό για την κατάκτηση και άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και τα οποία μαρτυρούν για τη γενικότερη δυναμική που διανοίγεται για το εγχώριο κομματικό και πολιτικό σύστημα.

2. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟ ΤΟΝ «ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ» ΣΤΟΝ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ»

Σύμφωνα με τον Otto Kirshheimer, βασικό χαρακτηριστικό των «πολυσυλλεκτικών» κομμάτων είναι ότι αποδυναμώνεται το ιδεολογικό φορτίο τους έτσι ώστε να προσελκύεται όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκλογική πελατεία. Για τον σκοπό αυτόν, επιπλέον, εξαλείφονται οι αναφορές σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή συμμαχίες τους, ενώ επιχειρείται να ενισχυθούν οι δεσμοί με ομάδες συμφερόντων. Τέλος, επέρχονται ορισμένες κρίσιμες οργανωτικές μεταβολές, με τις ηγετικές ομάδες του κόμματος να ισχυροποιούνται σε σχέση με το απλό μέλος που, ολοένα και περισσότερο, παραγκωνίζεται από το επίκεντρο των διεργασιών.⁶ Στην περίπτωση δε του κόμματος «καρ-

6. Βλ. O. Kirshheimer, «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη Δυτική Ευρώπη», *ό.π.*

τέλ», που προτείνεται ως ιστορική μετεξέλιξη του «πολυσυλλεκτικού» κόμματος, οι R. Katz και P. Mair εντοπίζουν περαιτέρω οργανωτικές και ιδεολογικοπολιτικές μεταβολές: το κόμμα μετατρέπεται σε υποστηρικτή της κυβερνητικής πολιτικής, με επαγγελματικά κατά βάση στελέχη, και αναπτύσσει δεσμούς με τα ΜΜΕ στην προσπάθειά του να κατακτήσει ή να διατηρήσει την κυβερνητική εξουσία.⁷

Τα εν λόγω χαρακτηριστικά, που λιγότερο ή περισσότερο εντοπίζονται σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ, εντείνονται σε μεγάλο βαθμό κατά την τελευταία δεκαετία. Η επαγγελία για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, κυρίαρχο στοιχείο στον πολιτικό λόγο του κόμματος στη δεκαετία του 1970 και στις αρχές εκείνης του 1980, σταδιακά ακυρώνεται. Μαζί δε με αυτήν εκλείπουν και οι αναφορές σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα που θα την υλοποιούσαν («μη προνομιούχοι», «μικρομεσαίοι» κλπ.). Βαθμιαία, αναγνωρίζονται οι θεμελιώδεις πολιτικές επιλογές και κατευθύνσεις που προέκρινε για τη χώρα η Ν.Δ., υπό την ηγεσία του Κ. Καραμανλή (ΕΟΚ, ΝΑΤΟ κλπ.) και υιοθετείται στρατηγική πολιτικής ενσωμάτωσης στο υφιστάμενο αστικό σύστημα εξουσίας. Οι συγκεκριμένες μεταβολές, που αναντίρρητα γίνονται ιδιαίτερα ορατές στην κυβερνητική θητεία του κόμματος στην περίοδο μετά το 1993, θα ολοκληρωθούν όταν θα αναλάβει πρωθυπουργός και, μετέπειτα, πρόεδρος του ο Κ. Σημίτης (1996). Ως ηγεμονικό πολιτικό πρόταγμα καθιερώνεται πλέον ο «εκουγχρονισμός», που διατύπωσε και συστηματοποίησε ο Κ. Σημίτης ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980.⁸

7. Βλ. R. Katz - P. Mair, «Changing models of party organization: the emergence of the cartel party», *ό.π.* Εφαρμογή του εν λόγω θεωρητικού σχήματος στην περίπτωση των δημοτικών εκλογών του Οκτωβρίου 1998 στην Ελλάδα στο Χ. Λυριντζής, «Κόμματα και δημοτικές εκλογές. Η ανασυγκρότηση μιας μακρόβιας σχέσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 15, Ιούνιος 2000, σ. 7-23.

8. Βλ. Κ. Σημίτης, *Ανάπτυξη και εκουγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα 1989, κείμενο στο οποίο διατυπώνεται για πρώτη φορά η σχετική προβληματική και, εν συνεχεία, εξειδικεύεται στα Κ. Σημίτης, *Προτάσεις για μια άλλη πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1992, και Κ. Σημίτης, *Για μια κοινωνία ισχυρή. Για μια ισχυρή Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 1995. Τα περισσότερα από τα εν λόγω κείμενα έχουν συγκεντρωθεί στο Κ. Σημίτης, *Για μια Ελλάδα οικονομικά ισχυρή και κοινωνικά δίκαιη*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, *Για μια ισχυρή Ελλάδα, σύγχρονη και δημοκρατική*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, και *Για μια ισχυρή Ελλάδα στην Ευρώπη και τον κόσμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002. Περιττό ασφαλώς να σημειωθεί ότι η σχετική προβληματική περί «εκουγχρονισμού» δεν απολήγει σε πλήρη αποσαφήνιση του σχετικού όρου, χωρίς ωστόσο αυτό να υποδυναμεί αδυναμία: η πολιτική διαπάλη διενεργείται με όρους-πολιτικά συνθήματα που παραμένουν ανοικτά σε ποικίλες, συχνά δε –αν όχι κα-

Η προβολή του «εκουγχρονισμού» ως κεντρικού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού στόχου τον οποίο καλείται να επιτύχει η ελληνική κοινωνία δεν συνεπάγεται βέβαια αυτομάτως και ενίσχυση των «πολυσυλλεκτικών» και «καρτέλ» χαρακτηριστικών του κόμματος. Αυτά συνάγονται από τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο διατυπώνεται το εν λόγω αίτημα, σε συνδυασμό πάντοτε με τις πρόσθετες εξελίξεις που δρομολογούνται στο εσωτερικό του: τις γενικότερες πολιτικές και πρακτικές που συνοδεύουν το προτεινόμενο «κενό σημαίνον»⁹ στην προσπάθεια να καταστεί αυτό κυρίαρχο και να διαμορφώσει την ιδεολογική φυσιογνωμία του κόμματος. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, εν προκειμένω, ναι μεν το ιδεολόγημα του «εκουγχρονισμού» προτάθηκε ως αίτημα το οποίο εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, όπως όλα εξάλλου ανεξαιρέτως τα ιδεολογήματα που επιδιώκουν να ηγemonεύσουν, ωστόσο προωθήθηκε με τρόπο που εξασθένησε τις ιδεολογικοπολιτικές συνιστώσες του κόμματος. Μεθοδεύτηκε με όρους οι οποίοι χαλάρωναν τους οργανωτικούς δεσμούς και μείωναν τη σημασία του μεμονωμένου μέλους, ενώ παράλληλα ευνοούσαν την ανάπτυξη διασυνδέσεων με συγκεκριμένες ομάδες (επιχειρηματικών) συμφερόντων. *Ο «εκουγχρονισμός» λειτουργούσε περισσότερο ως πρόσθετο ιδεολόγημα το οποίο ικανοποιούσε τις «πολυσυλλεκτικές» ανάγκες του κόμματος, παρά ως κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό εγχείρημα για την επίτευξη του οποίου απαιτούνται συγκρούσεις με συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις –το οποίο συνεπάγεται, επομένως, εκλογικές και πολιτικές απώλειες.*¹⁰

τά κανόνα– αντικρουόμενες, προσεγγίσεις, ορισμούς και σημασιοδοτήσεις. Η παρατήρηση αυτή γίνεται και στο Ch. Lyrintzis, «The changing party system: stable democracy, contested “modernisation”», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, Μάρτιος 2005, σ. 242-259. Περιοδολόγηση της ιστορικής εξέλιξης και παρουσίας του ΠΑΣΟΚ από διαφορετική σκοπιά στο X. Βερναρδάκης, «Η ίδρυση, η εξέλιξη και η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ: από το “κόμμα μαζών” στο “κόμμα του κράτους”», στο X. Βερναρδάκης - Η. Γεωργαντάς - Δ. Γράβαρης - Δ. Κοτρώγιανος (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατία: το πολιτικό σύστημα της τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-2004*, τόμ. Α', εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2004, σ. 154-175.

9. Για τον σχετικό όρο, βλ. E. Laclau, *Emancipation(s)*, Verso, Λονδίνο 1996.

10. Την ανάγκη ενίσχυσης της πολυσυλλεκτικής λειτουργίας του κόμματος θα τονίσει με σαφήνεια, ήδη από το 4ο Συνεδριό του, ο γενικός γραμματέας Κ. Σκανδαλίδης, σημειώνοντας πως «...αναφερόμαστε σε μια νέα πολυσυλλεκτικότητα που στηρίζεται σε όλες τις κοινωνικές δυνάμεις της εργασίας, του πολιτισμού, της επιστήμης, σε όλες τις κοινωνικές δυνάμεις του εκουγχρονισμού, σε όλους όσους συμμετέχουν στην ανάγκη παραγωγικής ανασυγκρότησης και εκουγχρονισμού της χώρας». Βλ. ΠΑΣΟΚ, *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου*, σ. 20, στο δικτυακό τόπο <http://www/pasok.gr>.

Πρώτον, ο «εκσυγχρονισμός» προωθήθηκε ως τεχνοκρατικό σχέδιο που αποσκοπούσε στη βελτίωση των υποδομών της χώρας, παρά σε βαθύτερους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς. Αναφερόταν ως επί το πλείστον σε ορισμένες έξωθεν επιβαλλόμενες προϋποθέσεις ώστε να μετέχει η χώρα στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και σε παρεμβάσεις που, λιγότερο ή περισσότερο, στόχευαν να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες οδηγίες και κατευθύνσεις της Ε.Ε.¹¹ Ως εγχείρημα, δηλαδή, περιοριζόταν στο να ικανοποιηθούν συγκεκριμένα κριτήρια ώστε να ενσωματωθεί η ελληνική κοινωνία και οικονομία στις δομές της Ε.Ε. (ΟΝΕ, θεσμικό πλαίσιο κλπ.), διαδικασία η οποία προσλαμβάνεται ως αναγκαίο υπόβαθρο ώστε να επέλθουν γενικότεροι κοινωνικοπολιτικοί μετασχηματισμοί. Η αντίληψη αυτή, ωστόσο, μολοντί ενέχει ευεργετικές επιπτώσεις σε σειρά πεδίων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, εντούτοις δεν επιφέρει κατ' ανάγκη και αυτομάτως τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αν και σε κάθε περίπτωση απαραίτητος, εντούτοις ο εκσυγχρονισμός του κοινωνικοοικονομικού και ευρύτερα θεσμικού πλαισίου δεν αποτελεί επαρκή συνθήκη για να «ευσυγγραμμισθεί» η χώρα με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, καθώς και να μεταβληθούν γενικότερα οι συμπεριφορές και πρακτικές που τη χαρακτηρίζουν.

Η αντίληψη επίσης του «εκσυγχρονισμού» ως εγχειρήματος τεχνοκρατικού τύπου ώστε να επιτυγχάνονται συγκεκριμένοι, όσο και μετρήσιμοι στό-

11. Στο πλαίσιο αυτό, όπου κατά το μεγαλύτερο μέρος η εγχώρια νομοθεσία αναφέρεται σε κοινοτικές οδηγίες και κατευθύνσεις, μπορεί να καταστεί εύλογη και η αμνηχανία που προκαλούσε στην ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ η κατηγορία της αντιπολίτευσης περί «αυτόματου πιλότου». Η κριτική αυτή, βέβαια, δεν περιορίζεται αποκλειστικά στο έως πρότινος κυβερνών ΠΑΣΟΚ, αλλά αντιθέτως εκτείνεται και αφορά το γενικότερο σύμπτωμα που παρατηρείται σήμερα οι κυβερνήσεις να λειτουργούν ως επί το πλείστον διεκπεραιωτικά-διαχειριστικά. Αναφέρεται δε στην αλληλεξάρτηση που σημειώνεται ανάμεσα στην ευρωπαϊκή πολιτική και αυτήν των μεμονωμένων κρατών-μελών. Πρόκειται για σχέση η οποία, χωρίς να οδηγεί σε πλήρη αδυναμία παραγωγής αυτόνομης πολιτικής της κάθε χώρας-μέλους, εντούτοις καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή πολιτικής σε πλειάδα θεμάτων. Για τη δυναμική που συντρέχει ανάμεσα στην «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» και στην «ικανότητα δράσης του εθνικού κράτους», όπως αυτή προκύπτει από την εξέταση της ελληνικής περίπτωσης αναφορικά με την πολιτική της χώρας για το περιβάλλον, βλ. Π. Καζάκος, «Ο «εξευρωπαϊσμός» της εθνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Η εθνική περιβαλλοντική πολιτική ανάμεσα σε εσωτερικούς παράγοντες και υπερεθνικές δεσμεύσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Μάιος 1999, σ. 83-122. Για τον «εξευρωπαϊσμό» των πολιτικών κομμάτων και τις επιδράσεις που προκαλεί η βαθμιαία ένταξη στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης βλ., ενδεικτικά, R. Ladrech, «Europeanization and political parties. Towards a framework for analysis», *Party Politics*, τόμ. 8, τχ. 4, σ. 389-403.

χοι, ανέδειξε ως κεντρικό στοιχείο για τη νομιμοποίηση και την απήχηση του κόμματος την αποτελεσματικότητά του να σχεδιάζει και να διεκπεραιώνει τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις. Το «κράτος στρατηγείο», που θα προβληθεί από το ΠΑΣΟΚ και προσωπικά από τον αρχηγό του και πρωθυπουργό Κ. Σημίτη, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η συνθηματολογική συμπίκνωση αυτού ακριβώς του αποτελεσματικού κράτους το οποίο διαχειρίζεται καταστάσεις και υλοποιεί πολιτικές με άμεσα, όσο και απτά, αποτελέσματα.¹² Η συγκεκριμένη αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής φυσιογνωμίας του κόμματος θα μετατοπίσει έτοι την πολιτική διαπάλη και τον κομματικό ανταγωνισμό στο πεδίο της αποτελεσματικότητας ως προς τη διαχείριση του υπάρχοντος. Θα αναδείξει σε μείζον κοινωνικοπολιτικό διακύβευμα αυτήν ακριβώς την ικανότητα ενός κόμματος και της κυβέρνησης την οποία αυτό στηρίζει να επιλύει συγκεκριμένα προβλήματα, καθώς και τη γενικότερη επίδοσή του ως προς την αντιμετώπιση απτών ζητημάτων της (καθημερινής) κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι κεντρικό στοιχείο στην κομματική αντιπαράθεση που αναπτύχθηκε στην τελευταία περίπου δεκαετία υπήρξε η κριτική αμφότερων των δύο «κομμάτων εξουσίας» ότι δεν διαθέτουν συγκεκριμένο σχέδιο και πρόγραμμα διακυβέρνησης της χώρας (όρος που εστιάζει στη διαδικαστική διάσταση της πολιτικής εξουσίας ως μηχανισμού ηπδαλιούχησης και διαχείρισης ενός συστήματος –ως τρόπου του άρχειν) και, επομένως, δεν είναι σε θέση να διαχειριστούν με αποτελεσματικότητα και να επιλύσουν τα κρίσιμα προβλήματά της.¹³

12. Βλ. Κ. Σημίτης, *Για μια Ελλάδα οικονομικά ισχυρή και κοινωνικά δίκαιη*, ό.π. και, του ίδιου, *Για μια ισχυρή Ελλάδα, σύγχρονη και δημοκρατική*, ό.π. Στο σημείο αυτό μπορεί να εντοπιστεί και μια γενικότερη μετατόπιση σε ό,τι αφορά την πρόσληψη του κράτους και των λειτουργιών του από την πλευρά του πολιτικού προσωπικού και των θεσμικών εκφραστών του. Εάν μεταπολεμικά ο επίσημος πολιτικός λόγος των θεσμικών φορέων της πολιτικής εξουσίας υπογράμμιζε ένα κράτος θεματοφύλακα της κοινωνικής και πολιτικής γαλήνης, του οποίου η οικονομική λειτουργία περιοριζόταν στο να δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες ώστε να αναλαμβάνει δραστηριότητα η ιδιωτική πρωτοβουλία, μεταπολιτευτικά βρισκόμαστε αντιμέτωποι με σημαντικές διαφοροποιήσεις. Εν προκειμένω, ο ρόλος του κράτους εκλαμβάνεται πλέον ως αμιγώς ενεργητικός στον οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό τομέα, ως ιθύνων νους και σχεδιαστής των εξελίξεων: όχι μόνο δραστηριοποιείται εκεί όπου δεν αναλαμβάνει δράση ο ιδιωτικός, αλλά αναλαμβάνει γενικότερα οικονομικές πρωτοβουλίες, όπως επίσης ρυθμίζει την κοινωνικοπολιτική ζωή.

13. Τη συγκεκριμένη κατηγορία χρησιμοποιούσε συχνά ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ κατά τις σημαντικές συζητήσεις που διεξάγονταν στη Βουλή. Βλ., ενδεικτικά, *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΕ'-10 Μαρτίου 2000, σ. 4988-4991 και σ. 4996-4998 (συζήτηση σχετικά με τους όρους της προεκλογικής αντιπαράθεσης), Συνεδρίαση ΠΑ'-22 Δεκεμβρίου 2000, σ. 1673-

Δεύτερον, σύμφυτος με τον τεχνοκρατικό χαρακτήρα που προσδόθηκε στην έννοια και το περιεχόμενο του «εκουγχρονισμού» υπήρξε και ο τρόπος με τον οποίο αυτός επιχειρήθηκε να μεθοδευτεί. Μολονότι αναγνωριζόταν πως ο «εκουγχρονισμός» της ελληνικής κοινωνίας υποστηρίζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις της χώρας,¹⁴ εντούτοις δεν αναγορευόταν σε στόχο με σαφείς κοινωνικοπολιτικές αναφορές.¹⁵ Χωρίς έτσι να παραπέμπει σε συγκεκριμένους φορείς, των οποίων θα επιδιωκόταν η κινητοποίηση,¹⁶ η υλοποίησή του εναποτέθηκε σε μια κλειστή ηγετική ομάδα.¹⁷ Αναλήφθηκε,

1677 (προϋπολογισμός). Και ο Κ. Καραμανλής, όμως, ήδη από το 4ο Συνέδριο του κόμματος, ως υποψήφιος αρχηγός του, θα σημειώσει στην ομιλία του: «ίσως η μεγαλύτερη ασθένεια του δημόσιου βίου μας, ίσως η χειρότερη συνεισφορά του ΠΑΣΟΚ στον δημόσιο βίο, είναι αυτό το χάσμα ανάμεσα σε υποσχέσεις, εξαγγελίες, μεγάλα λόγια, δεσμεύσεις προεκλογικές και μη και από την άλλη όλο και πιο πενιχρό αποτέλεσμα, όλο και πιο φτωχό έργο, καμιά φορά μηδενική απόδοση». Βλ. Ν.Δ., *4ο Συνέδριο, Πρακτικά*, Αθήνα 21-23 Μαρτίου 1997.

14. Στην ομιλία του στο 4ο Συνέδριο του κόμματος ο Κ. Σημίτης θα σημειώσει: «υπάρχει [...] η Ελλάδα του "οχαδερφισμού", η Ελλάδα της ήσσονος προσπάθειας, η Ελλάδα της αυθαιρεσίας, της ανομίας, η Ελλάδα της ευκολίας. Υπάρχει πράγματι η Ελλάδα της "αρπαχτής", των ρουσφετιών, της συναλλαγής και της διαφθοράς. [...] Υπάρχει, όμως, σύντροφοι, και μια άλλη Ελλάδα. Η Ελλάδα της δημιουργίας. Η Ελλάδα της πρόδοου, η Ελλάδα της δύναμης και της αξιοπρέπειας. [...] Υπάρχουν δύο παράλληλες Ελλάδες. Η Ελλάδα της κρίσης και η Ελλάδα της δημιουργίας. *Χρέος μας είναι να τελειώνουμε με ό,τι καθλώνει τον τόπο και να δώσουμε στις δυνάμεις της δημιουργίας τον πρώτο ρόλο*». Βλ. ΠΑΣΟΚ, *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου*, σ. 25-26, στο δικτυακό τόπο <http://www.pasok.gr> (η έμφραση του γράφοντος). Αξίζει να παρατηρηθεί στο σημείο αυτό πως, στις σύγχρονες συνθήκες της επικοινωνιακής βαρύτητας όπου ο πολιτικός λόγος αποφορτίζεται ιδεολογικά και «τρογγυλεύει», η συγκεκριμένη δήλωση διενεργείται –με ελάχιστες φραστικές αποκλίσεις– απ' όλους τους πολιτικούς αρχηγούς.

15. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Κ. Σημίτης κατά την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης η οποία προέκυψε μετά τις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, ο «εκουγχρονισμός» της χώρας «εξαρτάται από το πόσο οι άλλες πολιτικές δυνάμεις, αλλά όχι μονάχα οι πολιτικές δυνάμεις, οι κοινωνικές δυνάμεις, οι κοινωνικές ομάδες, θα συνεργαστούν δημιουργικά σ' αυτήν την πορεία. [Κι αυτό, διότι] η κοινωνία για να προχωρήσει σε ορισμένες κατευθύνσεις χρειάζεται τη στήριξη όλων των ομάδων του πληθυσμού...». Βλ. *Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση Δ' - 22 Απριλίου 2000*, σ. 17. Η έλλειψη αποσαφήνισης της έννοιας και του περιεχομένου του «εκουγχρονισμού» επισημαίνεται και στο Ch. Lyrintzis, «The changing party system: stable democracy, contested "modernisation"», *ό.π.*, σ. 250.

16. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις του Δ. Γράβαρη, «Το αίτημα του πολιτικού εκουγχρονισμού. Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2002, σ. 87-114.

17. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο σχετικός όρος αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινής πολιτικής και ειδησιογραφικής (παρα)φιλολογίας κατά την τελευταία δεκαετία. Μαζί με

δπλαδή, ως τεχνοκρατικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο το οποίο σχεδιάζουν και προωθούν μεμονωμένοι κυβερνητικοί και διοικητικοί παράγοντες, παρά ως εγχείρημα που προϋποθέτει συλλογική συνέργεια και συμμετοχή. Το ίδιο το κόμμα, άλλωστε, ως συλλογικό υποκείμενο, δεν μετείχε στην υλοποίηση του «εκουγχρονιστικού» εγχειρήματος. Τμήμα του μόνο («εκουγχρονιστές») υπερασπιζόταν τις συγκεκριμένες επιλογές, σε αντιπαράθεση με άλλες ομάδες («εσωκομματική αντιπολίτευση»), όπως επίσης διαιρεμένα υπήρξαν και τα κομματικά στελέχη του κυβερνητικού και ευρύτερα διοικητικού μηχανισμού.¹⁸ Η εισαγωγή του όρου «νέο ΠΑΣΟΚ» ή «όλον ΠΑΣΟΚ» στο σχετικό πολιτικό λεξιλόγιο της συγκυρίας δεν αντικατοπτρίζει τίποτε άλλο παρά αυτές ακριβώς τις έντονες εσωκομματικές τριβές και αντιπαράθεσεις που λάβαιναν χώρα. Αποτυπώνει δε, επιπλέον, το γεγονός ότι οι υπέρμαχοι του «εκουγχρονισμού» να μεν κυριάρχησαν από τυπικής-θεσμικής πλευράς στο εσωτερικό του κόμματος και στα σχετικά συνέδριά του, ωστόσο δεν κατάφεραν να καταστήσουν ηγεμονικό το σχετικό πρόταγμα-ιδεολόγημα.

Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν σημαντικά στο να περιθωριοποιηθεί περαιτέρω το μεμονωμένο μέλος του κόμματος, καθώς και να υποβαθμιστούν γενικότερα οι εσωκομματικές διαδικασίες. Τα κομματικά μέλη συχνά απλώς επικύρωναν τις αποφάσεις της ηγεσίας, παρά συνέβαλλαν στη διαμόρφωσή τους.¹⁹ Είτε διότι εξ αντικειμένου δεν ήταν σε θέση να παρέμβουν με τρόπο που θα μετέβαλλε τους δεδομένους συσχετισμούς είτε διότι υπερίσχυε η ανάγκη να διαφυλαχθούν κεκτημένα συμφέροντα, ο γνωστός από το παρελθόν παραγκωνισμός των απλών κομματικών μελών ενισχύθηκε.²⁰ Την περιθωριοποίηση του απλού μέλους και την έλλειψη ενεργητικής συμμετοχής στα κομματικά δρώμενα πιστοποιούσε και η απουσία αδιάλειπτης και ουσιαστικής λειτουργίας των κομματικών οργάνων, που συχνά αποτελούσε εστία

τον περιώνυμο «πρωινό καφέ», η «ηγετική ομάδα» εκφράζει αυτήν ακριβώς την ενίσχυση των «πολιτισλλεκτικών» χαρακτηριστικών των δύο «κομμάτων εξουσίας», στα οποία τα μεμονωμένα μέλη υποβαθμίζονται προς όφελος ορισμένων κορυφαίων στελεχών που πλαισιώνουν το κέντρο λήψης των αποφάσεων.

18. Οι αντιστάσεις που ήγειρε η κομματικοκρατούμενη, όπως σημειώνεται, δημόσια διοίκηση ενάντια στις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες επισημαίνονται και στο Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις;», *Το Βήμα της Κυριακής*, 29 Ιουνίου 2003.

19. Για την τάση αυτονόμησης της ηγεσίας των κομμάτων ως αποτέλεσμα των διαδικασιών ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, βλ. Τ. Raunio, «Why European integration increases leadership autonomy within political parties», *Party Politics*, τόμ. 8, τχ. 4, σ. 405-422.

20. Βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, ό.π., σ. 320-324.

για καταγγελίες και ενστάσεις από την πλευρά της εσωκομματικής αντιπολίτευσης. Στο πλαίσιο αυτό, η στήριξη του πρωθυπουργού μπορεί να λεχθεί πως υπήρξε περισσότερο παθητική, παρά ενεργητική, καθώς εδραζόταν στη λογική της παραμονής στην εξουσία την οποία, στη δεδομένη συγκυρία, θεωρείτο πως διασφάλιζε αποτελεσματικότερα ο Κ. Σημίτης.²¹ Πρόκειται δε για δεδομένο που ερμηνεύει αρκετές από τις προστριβές που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, ενώ παράλληλα εξηγεί ως έναν βαθμό και την αδυναμία να προωθηθούν οι επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις.²²

Σύμφυτη με την «πολυουλλεκτική» λογική το αίτημα για «εκσυγχρονισμό» να προωθηθεί «από τα πάνω», χωρίς συγκρούσεις με κατεστημένες δυνάμεις και πρακτικές στον χώρο της οικονομίας, της πολιτικής και της κοινωνίας, υπήρξε επίσης και η απουσία ανανέωσης στο στελεχιακό δυναμικό της κυβέρνησης και του κόμματος. Εκτός από επιμέρους εναλλαγές στην ηγετική ομάδα, όπου ορισμένα πολιτικά πρόσωπα προωθήθηκαν σε κυβερνη-

21. Την πεποίθηση αυτή ενίσχυε εξ αντικειμένου και η πρακτική των δημοσκοπήσεων με την ερώτηση περί του «καταλληλότερου πρωθυπουργού» η οποία και εξελίχθηκε σε σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο «κομμάτων εξουσίας». Πρόκειται για διαμάχη που, ξέχωρα από το ότι επιβεβαιώνει τον πρωθυπουργικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος και την τάση αντιπαράθεσης σε οπουσιώδη ζητήματα επικοινωνιακής εικόνας, καθιστά επιπλέον ευκρινή την εξ αντικειμένου πολιτική λειτουργία της ίδιας της «επιστημονικής πρακτικής» ως διαδικασία η οποία συμβάλλει στην κατασκευή της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας.

22. Οι αντιστάσεις στο «εκσυγχρονιστικό» εγχείρημα θα ενταθούν μετά τη δεύτερη εκλογική νίκη του κόμματος (2000), όπου σε μια κρίσιμη συνεδρίαση του Εκτελεστικού Γραφείου (21-6-2000) θα αποφασισθεί η ταχεία προσφυγή σε συνέδριο έτσι ώστε να καμφθούν τα προβλήματα. Είναι δε καθόλα χαρακτηριστικό ότι στη σχετική ανακοίνωση του πρωθυπουργού αμέσως μετά το πέρας της συνεδρίασης θα υποδειχθεί ότι ο «εκσυγχρονισμός» συνιστά διαδικασία η οποία αντιμετωπίζει εμπόδια από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, καθώς και επιχειρηματικά συμφέροντα όπως αυτά του Τύπου. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται, «η σημερινή κατάσταση είναι, επίσης, αποτέλεσμα μιας συνεχούς αμφισβήτησης της κυβερνητικής πορείας: από όσους αντιτίθενται στον εκσυγχρονισμό της χώρας και δεν θέλουν να προχωρήσει με αυτόν τον τρόπο. Από όσους δεν θέλουν την ορθολογική οργάνωση της πολιτείας. Από την προσπάθεια για περιορισμό των οικονομικών και συντεχνιακών εξουσιών. Η αμφισβήτηση αυτή εμφανίζεται υπό διάφορες μορφές: για παράδειγμα, στη συνεχή ειδοσιογραφία για μια δήθεν αρνητική πορεία της οικονομίας που εξανεμίζει ό,τι έχει επιτευχθεί τα περασμένα τέσσερα χρόνια. Στην υπερβολική δημοσιότητα για προσωπικές αντιθέσεις και διαμάχες που δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Στην καλλιέργεια μιας εικόνας συνεχούς κρίσης της πολιτικής, συνεχούς αδυναμίας των πολιτικών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα του τόπου. Όλα αυτά είναι μέσα πίεσης». Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 22 Ιουνίου 2001. Περιττό να σημειωθεί η εξόφθαλμη «επικοινωνιακή» πρόσληψη των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων της χώρας ως ζητημάτων που υπονομεύονται κατά κύριο λόγο από τα ΜΜΕ.

τικές και κομματικές θέσεις και άλλα αποκλείστηκαν από αυτές, το μεγαλύτερο τμήμα του στελεχιακού δυναμικού παρέμενε το ίδιο. Με προσανατολισμό σταθερά προς τη διαχείριση του κράτους και των ωφελημάτων που αυτή αποφέρει,²³ ο «εκσυγχρονισμός» άφηνε άθικτες παγιωμένες δομές και συμπεριφορές, ενώ πληθώρα θέσεων κυβερνητικής εξουσίας αποκτούσαν σταδιακά προσωποποιημένα χαρακτηριστικά και ενέτειναν την «καρτέλ» λειτουργία του κόμματος. Το γεγονός αυτό, έδινε λαβή ώστε να αναπτύσσονται φαινόμενα κομματικής παθογένειας και διαφθοράς σε ό,τι αφορά τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων και, κατ' επέκταση, να φθείρεται η επικοινωνιακή εικόνα του κόμματος. Πίσω από την τελευταία, ωστόσο, συνέτρεχε μια ουσιαστική πολιτική πραγματικότητα: στο πλαίσιο της γενικότερης άμβλυνσης της ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας του κόμματος η χρόνια παραμονή των ίδιων προσώπων στη διαχείριση των κοινών καλλιέργησε φαινόμενα αλαζονείας που δικαίως αποτέλεσαν αντικείμενο οξείας κριτικής, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυαν τον κυνισμό και την αποξένωση των πολιτικών από την πολιτική και τις διαδικασίες της.

Τέλος, τρίτον, στο πλαίσιο αυτής της «πολυσυλλεκτικής» και «καρτέλ» λειτουργίας του κόμματος, σημαντική υπήρξε και η ενδυνάμωση των σχέσεων με ορισμένες ομάδες (επιχειρηματικών) συμφερόντων.²⁴ Χωρίς να είναι δυνατό στο σημείο αυτό να παρατεθούν συγκεκριμένα στοιχεία τα οποία να πιστοποιούν τις εν λόγω εξελίξεις, δεν χωρά αμφιβολία ότι οι σχέσεις με συγκεκριμένα επιχειρηματικά (εκδοτικά, κατασκευών κλπ.) και συντεχνιακά συμφέροντα αναπτύχθηκαν και ενδυναμώθηκαν. Από τη στιγμή που η πολιτική του κόμματος υπάκουε σε «πολυσυλλεκτικές» λογικές και αποδεμιούταν από συγκεκριμένες κοινωνικές ή ταξικές αναφορές, παρήχθη λογικά χώρος για να αναπτυχθούν σχέσεις με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων. Οι τελευταίες, είτε επωφελούνταν από τις πρωτοβουλίες οι οποίες αναλαμβάνονταν (ανάπτυξη υποδομών κλπ.) είτε ενισχούνταν από το κόμμα στην προσπάθεια να διατηρήσει και διευρύνει την επιρροή του (ΜΜΕ κλπ.). Η συζήτηση που αναπτύχθηκε σχετικά με το εύρος των δραστηριοτήτων ορισμένων επιχειρηματιών, τις διασυνδέσεις τους με το κράτος καθώς και η γενικότερη φιλονικία για τη «διαπλοκή» –όρος που εισέρχεται στο πολιτικό λεξιλόγιο την τελευταία δεκαετία– υπογραμμίζουν αυτήν ακριβώς την ενίσχυση των

23. Βλ. Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, ό.π., σ. 15-74.

24. Ο όρος ομάδες συμφερόντων χρησιμοποιείται εδώ με την ευρεία έννοια και όχι με την αυστηρά επιστημονική των οργανωμένων συλλογικών συμφερόντων που έχουν κατά βάση και θεσμική έκφραση (σύλλογοι, φορείς, οργανώσεις κλπ.).

δεσμών με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων. Τις σχετικές εξελίξεις πιστοποιούν επιπλέον και οι πρόνοιες στην πρόσφατη αναθεώρηση του συνταγματικού χάρτη (2001), με τις οποίες ρυθμίζονται σειρά σχέσεις ανάμεσα στην επιχειρηματική δραστηριότητα και την κρατική λειτουργία. Οι διατάξεις για τα ΜΜΕ, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τη λειτουργία τους (βλ. § 5 του αναθεωρημένου άρθρου 14),²⁵ πιστοποιούν ότι οι σχέσεις ανάμεσα σε συγκεκριμένα επιχειρηματικά συμφέροντα και το κράτος έχουν πλέον ενταθεί και καταστεί συνθετότερες σε σχέση με το παρελθόν.

Η ενίσχυση του «πολυσυλλεκτικού» και «καρτέλ» χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ απέτυχε να εκπληρώσει μακροπρόθεσμα τους στόχους της. Αφενός, η αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής φυσιολογίας του δεν μπορούσε παρά να απομακρύνει, αργά ή γρήγορα, τους εκλογείς από τις τάξεις του. Η επίκληση της αποτελεσματικότητας σε σχέση με τις προωθούμενες μεταρρυθμίσεις δεν επαρκούσε προκειμένου να διατηρηθεί ή να επεκταθεί η απήχησή του: *χωρίς ισχυρούς ιδεολογικοπολιτικούς δεσμούς τα άτομα τάχιστα μπορούν να μεταστραφούν προς άλλα κόμματα που επικαλούνται αποτελεσματικότερες – συχνά δε λιγότερο επώδυνες – πρακτικές και πολιτικές.*

Πράγματι, οι αναφορές στην Κεντροαριστερά και στις όποιες ταξικές συνδηλώσεις αυτή αντιπροσωπεύει δεν αναιρούσαν την κυριαρχία ενός λόγου περί «εκουγχρονισμού» και εθνικής προόδου. Πιστοποιούσαν απλώς την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος που επιχειρούσε να αλιεύσει ψήφους χειριζόμενο ρητορικές στρατηγικές και διακηρύξεις οι οποίες αναφέρονται τόσο στη συλλογική συναίνεση για «οικονομική ανάπτυξη» όσο και στην ταξική σύγκρουση που ελλοχεύει ως προς τη μεθόδευση και οργάνωσή της.²⁶

25. Όπως χαρακτηριστικά προβλέπεται στο εν λόγω αναθεωρημένο άρθρο: «Απαγορεύεται ειδικότερα η συγκέντρωση περισσότερων του ενός ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης της αυτής μορφής, όπως νόμος ορίζει. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσω ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου τού ευρύτερου δημόσιου τομέα την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Η απαγόρευση του προηγούμενου εδαφίου καταλαμβάνει και κάθε είδους παρένθετα πρόσωπα, όπως συζύγους, συγγενείς, οικονομικά εξαρτημένα άτομα ή εταιρείες». Βλ. *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΠΝΕ', Παρασκευή 6 Απριλίου, σ. 6763, καθώς και το Σύνταγμα της Ελλάδος, στον δικτυακό τόπο <http://www.parliament.gr>.

26. Για την τάση του σύγχρονου πολιτικού λόγου των «κομμάτων εξουσίας» να κινείται ανάμεσα στη διαταξική συναίνεση και στην ταξική σύγκρουση, βλ. Κ. Τσοουκαλάς, «Δικομματισμός, συναίνεση και σύγκρουση», *Το Βήμα της Κυριακής*, 23 Απριλίου 2000.

Χωρίς συγκεκριμένες πολιτικές αναφορές έτσι, και πρωτίστως με το να εννοιοδοτεί το εγχείρημα του «εκουγχρονισμού» απλώς ως τεχνοκρατικού τύπου μεταρρυθμιστικό σχέδιο για την ανάπτυξη των υποδομών και την ικανοποίηση τυπικών κριτηρίων για την προσαρμογή της χώρας στις επιταγές της Ε.Ε. (ΟΝΕ κλπ.), ο σχετικός λόγος ουδετεροποιούσε την ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία του κόμματος. Αποδυνάμωνε τους δεσμούς με συγκεκριμένες συλλογικές συσσωματώσεις, ενώ παράλληλα αποστασιοποιούσε το κοινωνικό σώμα στο μέτρο που ακύρωνε τις πολιτικές –άρα συγκρουσιακές– συνιστώσες στην οργάνωση και υλοποίηση του «εκουγχρονιστικού» εγχειρήματος.²⁷ Το εκλογικό αποτέλεσμα της 7ης Μαρτίου 2004 αποτυπώνει αναντίρρητα αυτήν ακριβώς τη γενική, αν και με διαφοροποιήσεις, αποστασιοποίηση του εκλογικού σώματος, ιδίως σε ό,τι αφορά τα δυναμικότερα τμήματα του πληθυσμού.²⁸

Συζητήσιμη δε, αφετέρου, ήταν και η αποτελεσματικότητα του κόμματος στο να επιτυγχάνει τους επιδιωκόμενους στόχους του. Χωρίς ευρεία κοινωνική συναίνεση το σχέδιο του «εκουγχρονισμού» προσέκρουε σε μείζονες κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις που το υπονόμειαν, ενώ οι όποιες πολιτικές υιοθετούνταν προς αυτήν την κατεύθυνση απομάκρυναν το κόμμα από τις πολιτικές και κοινωνικές αναφορές του.²⁹ Έτσι, παρά τις όποιες επιτυ-

27. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το γεγονός ότι οι θιασώτες του «εκουγχρονισμού» δεν αντιμετώπιζαν κανένα από τα φλέγοντα ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας (δημόσια διοίκηση, εκπαίδευση, υγεία, ασφαλιστικό κλπ.), ενώ απεναντίας προώθησαν σθεναρά τη ρύθμιση περί της υποχρεωτικής μη αναγραφής του θρησκούματος στα δελτία ταυτότητας. Έτσι, σε συνθήκες έλλειψης ηγεμονικής επικράτησης του αιτήματος για «εκουγχρονισμό», το γεγονός αυτό όχι μόνο προκάλεσε οξεία αντιπαράθεση με την εκκλησία, αλλά και εσωκομματικές τριβές και (εκλογικές) απώλειες.

28. Οι σημαντικότερες μετατοπίσεις αναφορικά με την εξέλιξη της ψήφου προς το ΠΑΣΟΚ, μεταξύ 2000 και 2004, καταγράφονται στους ελεύθερους επαγγελματίες (-9%) και στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα απόφοιτους ΤΕΙ και ΑΕΙ (-6,4%). Βλ. σχετικά Γ. Μαυρίδης, «Οι βουλευτικές εκλογές του 2004», *Φιλελεύθερη έκφραση*, τχ. 18, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004, σ. 15-32 (ιδίως Πίνακα 4 & 5), και Η. Νικολακόπουλος, «Μια πρώτη ακτινογραφία της ψήφου της 7ης Μαρτίου», *Φιλελεύθερη έκφραση*, τχ. 18, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004, σ. 33-39, και, του ίδιου, «Ποιοι τράβηξαν το χαλί στο ΠΑΣΟΚ», *Τα Νέα Σαββατοκύριακο*, 13-14 Μαρτίου 2004.

29. Η απόπειρα αναμόρφωσης του φορολογικού συστήματος από τον τότε υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων Α. Γιαννίτση και οι αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε, με αποτέλεσμα την άμεση απόσυρσή της, είναι καθόλα ενδεικτική περίπτωση της αδυναμίας που συντρέχει να υλοποιούνται βασικές κυβερνητικές επιλογές χωρίς κοινωνική συναίνεση, αλλά και της τάσης του «πολυσυλλεκτικού» πολιτικού λόγου να ακυρώνει κάθε σημαντική μεταρρυθμιστική προοπτική που συνεπάγεται εκλογικό-πολιτικό κόστος.

χίες (ένταξη στην ΟΝΕ κλπ.), το γενικότερο μεταρρυθμιστικό σχέδιο προσέκρουε σε αύξουσες δυσκολίες υλοποίησης, γεγονός που προκαλούσε αμηχανία και προβληματισμό.³⁰ Η απουσία δε ανάπτυξης ισχυρών ιδεολογικών δεσμών με πολιτικούς χώρους που ενστερνίζονταν τις μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις, καθώς και η ενίσχυση αντιθέτως δεσμών με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων, στο πλαίσιο του γενικότερου παραγκωνισμού των απλών κομματικών μελών, απομάκρυναν σημαντικά τμήματα του εκλογικού σώματος από τις τάξεις του.

Πράγματι, μολονότι η χώρα παρουσίασε στην τελευταία δεκαετία σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης, εντούτοις η σύγκλιση με τα μέσα κοινοτικά επίπεδα παρέμενε ανεκπλήρωτη. Παρά τις σχετικές διακηρύξεις, ιδίως κατά τη δεύτερη κυβερνητική θητεία του κόμματος (2000-2004), η απόσταση από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ε.Ε. παρέμενε σημαντική.³¹ Το αποτέλεσμα ήταν έτσι οι σχετικές διακηρύξεις να απαξιώνονται ως εκφάνσεις ενός «πολυσυλλεκτικού» λόγου που απλώς επιχειρεί να αλιεύσει ψήφους καλλιεργώντας ανεκπλήρωτες προσδοκίες. Εκτός δε από τις αξιοσημείωτες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες και την εμμονή φαινομένων όπως αυτά της ανεργίας και της υποαπασχόλησης,³² περισσότερο εμφανής υπήρξε η απουσία μεταρρυθμίσεων σε κρίσιμους τομείς της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας. Ο αιτούμενος εξορθολογισμός της δημόσιας διοίκησης, η επίλυση των προβλημάτων στην καθημερινότητα των πολιτών και η ποιότητα γενικότερα της δημοκρατίας παρέμεναν ζητούμενα, ενώ διάφορες κυβερνητικές πρακτικές (χρηματιστήριο κλπ.) υπογράμμιζαν την απόσταση από τον ευρωπαϊκό ιδεότυπο και τις πρακτικές που τον συνθέτουν.

Για το ΠΑΣΟΚ, εν κατακλείδι, η ενίσχυση του «πολυσυλλεκτικού» και «καρτέλ» χαρακτήρα του κόμματος εκφράστηκε μέσω του ιδεολογήματος για

30. Βλ. Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις;», *ό π.*, και του ίδιου, «Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», *Το Βήμα της Κυριακής*, 21 Σεπτεμβρίου 2003· Γ. Βούλγαρης, «Γιατί δεν γίνονται μεταρρυθμίσεις», *Τα Νέα*, 19 Ιουλίου 2003 και, του ίδιου, «Φτάνει τα κόμματα και το κράτος», *Τα Νέα*, 9 Αυγούστου 2003.

31. Το κόστος ζωής, το ύψος των μισθών, καθώς και οι δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη, αποτελούν ορισμένους κεντρικούς δείκτες στους οποίους η χώρα υστερεί σε σχέση με τους αντίστοιχους κοινοτικούς μέσους όρους. Για σχετικά στοιχεία, βλ. την επίσημη ιστοσελίδα της Ε.Ε.: <http://europa.eu.int/com/m/eurostat/>.

32. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, η ανεργία το 1998 ήταν 11%, ενώ το 2003 9,32%. Σημαντικό δε στοιχείο είναι ότι η μακροχρόνια ανεργία (>12 μήνες) αποτελεί πάνω από το μισό της συνολικής ανεργίας (56,48% για το 2003). Βλ. ΕΣΥΕ, *Έρευνα εργατικού δυναμικού* (έτη 1998-2003).

«εκουγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Το αίτημα αυτό, που αρχικά επικροτήθηκε εκλογικά σε σχέση με αυτό που πρότεινε η Ν.Δ., βαθμιαία θα απολέσει την απήχσή του καθώς προτάθηκε ως τεχνοκρατικού τύπου κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό σχέδιο το οποίο αποϊδεολογικοποιούσε την πολιτική φυσιογνωμία του κόμματος (ισχνή, αν όχι παντελής απουσία αναφορών σε συγκεκριμένα πολιτικά υποκείμενα-φορείς του). Μεθοδεύτηκε δε με όρους οι οποίοι ενίσχυαν την κορυφή της κομματικής πυραμίδας, σε βάρος του μεμονωμένου μέλους, και ισχυροποιούσαν τους δεσμούς με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων. Στις συνθήκες αυτές, κλονιζόταν αυτή ακριβώς η θεμελιώδης διακήρυξη περί της αποτελεσματικότητάς του στο να υλοποιεί τις προβαλλόμενες ως αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, με αποτέλεσμα να υπονομεύεται η βασική νομιμοποιητική του συνιστώσα ως κυβερνητική εξουσία. Αυτή θα έχει ως όριο τις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000,³³ χρονικό σημείο από το οποίο θα εκκινήσει η –μη αναστρέψιμη, όπως αποδείχθηκε– αντίστροφη μέτρηση που θα ολοκληρωθεί με το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαρτίου 2004.³⁴ Προηγουμένως, όμως, ως γνήσιος εκφραστής του «πολυσυλλεκτισμού», το κόμμα θα φροντίσει τάχιιστα να αντικαταστήσει τα πρωταγωνιστικά του πρόσωπα, όπως επίσης και τα κεντρικά πολιτικά του συνθήματα και πλαίσια αναφοράς, σε μια –απέλπιδα όπως αποδείχθηκε– προσπάθεια να διατηρηθεί στην εξουσία.³⁵

33. Αυτό υποστηρίζεται, αν και από ολότελα διαφορετική σκοπιά και λογική, και στο Γ. Λούλης, *Το τέλος μιας κυριαρχίας. Πώς και γιατί το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές*, Λιβάνης, Αθήνα 2004, σ. 19-34.

34. Για την εν λόγω εκλογική αναμέτρηση σε επίπεδο βουλευτικών και ευρωπαϊκών εκλογών βλ., μεταξύ άλλων, και *Πολιτική Επισημ. Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Πολιτικής Ανάλυσης και Προβληματισμού*, «Αφιέρωμα: Βουλευτικές & Ευρωπαϊκές Εκλογές 2004», τχ. 1, 2005.

35. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργός Κ. Σημίτης, εισηγητής του αιτήματος για «εκουγχρονισμό», θα παραιτηθεί προς όφελος του Γ. Παπανδρέου, έως τότε υπουργού των Εξωτερικών, ο οποίος και θα λάβει από το 7ο Συνέδριο του κόμματος τα νήια του. Ο τρόπος με τον οποίο μεθοδεύτηκε η διαδοχή έδωσε αφορμή για ποικίλα σχόλια αναφορικά με τη δημοκρατικότητα των σχετικών διαδικασιών, πολλώ δε για την ικανότητά τους να προσοδίζουν στοιχεία «εκουγχρονισμού» στο εγχώριο πολιτικό και κομματικό σύστημα, ενώ η νέα ηγεσία εγκατέλειψε άμεσα το ιδεολόγημα-πρόταγμα του «εκουγχρονισμού» αντικαθιστώντας το με το σύνθημα περί «συμμετοχικής δημοκρατίας». Η εισαγωγή του τελευταίου μάλιστα, μολονότι αιφνίδια, εντούτοις έτυχε άμεσα θετικής –αν και κριτικής– υποδοχής από διανοητές που μέχρι τότε υποστήριζαν την «εκουγχρονιστική» προσπάθεια (βλ. Ν. Μουζέλης, «Συμμετοχική δημοκρατία και πλουραλισμός», *Το Βήμα της Κυριακής*, 15 Φεβρουαρίου 2004 του ίδιου, «Συμμετοχική δημοκρατία και Κεντροαριστερά», *Το Βήμα της Κυριακής*, 29 Φεβρουαρίου 2004, και Κ. Τσουκαλάς, «Πώς μετράμε τη “συμμετοχική δημοκρατία”», *Το Βήμα της Κυρια-*

3. Η ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΤΗΣ Ν.Δ.: ΑΠΟ ΤΟΝ «ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ» ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΜΕΣΑΙΟΥ ΧΩΡΟΥ»

Σημαντικές μεταβολές στη στρατηγική και πολιτική φυσιογνωμία σημειώθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία και στη Ν.Δ. Η αποδοκιμασία της τριετούς διακυβέρνησης υπό τον Κ. Μητσοτάκη (1990-1993) στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 αποτέλεσε αφετηρία για πολύχρονες εσωτερικές ανακατατάξεις και αναζητήσεις. Αρχικά με τον Μ. Έβερτ και εν συνεχεία με τον Κ. Καραμανλή στην ηγεσία, δρομολογήθηκαν αναπροσαρμογές στην ιδεολογικοπολιτική της τοποθέτηση και στρατηγική που απέληξαν στο να αυξηθεί η «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος. Καρπός αυτών των ανακατατάξεων υπήρξε και η νίκη στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004, αποτέλεσμα που αναμφίβολα λειτουργεί καταλυτικά στο να εμπεδωθεί η υιοθετούμενη πολιτική στρατηγική και ιδεολογική ταυτότητα.

Η ανάληψη της αρχηγίας από τον Μ. Έβερτ, ύστερα από την ήττα στις εκλογές του 1993, θα θέσει τέλος στο (νεο)φιλελεύθερο ιδεολογικοπολιτικό στίγμα που επιβλήθηκε υπό την ηγεσία του Κ. Μητσοτάκη.³⁶ Με βασικό υλικό τις ιδρυτικές αρχές που διαμορφώθηκαν επί των ημερών του Κ. Καραμανλή, και διατυπώθηκαν στο προσυνέδριο (1977) και το 1ο Συνέδριο του κόμματος (1979), θα διατυπωθεί σχέδιο για την «ειρηνική επανάσταση» στην ελληνική κοινωνία βασισμένο στο πρότυπο του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού». Τις θεμελιακές συνιστώσες και αρχές της «νέας» ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας ανέλαβε μάλιστα να παρουσιάσει στο 3ο Συνέδριο του κόμματος ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής (ο νεότερος), κίνηση με ιδιαίτερο συμβολικό περιεχόμενο στην προσπάθεια της νέας ηγεσίας να διαφοροποιηθεί από το πρότερο (νεο)φιλελεύθερο παρελθόν και το οξύ στίγμα του. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Κ. Καραμανλής, «η Νέα Δημοκρατία είναι το

κπς, 22 Φεβρουαρίου 2004). Το σίγουρο όμως είναι ότι με την εν λόγω αλλαγή αναγνωρίζεται η αποτυχία του «εκουγχρονιστικού» εγχειρήματος, όπως εννοιοδοτήθηκε και επιχειρήθηκε να υλοποιηθεί υπό την ηγεσία του Κ. Σημίτη, όπως επίσης και η ικανότητά του να διατηρεί ή να επεκτείνει την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος: από τη στιγμή που ο εκουγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας παραμένει –ίσως περισσότερο από ποτέ– ζητούμενο και στόχος πρώτης προτεραιότητας, η αφηνίδια απεμπόλησή του είναι νοσητή μόνο ως απόπειρα παραμονής στην εξουσία και αναγνώριση της αποτυχίας των πρότερων εξαγγελιών. Κοντολογίς, σε συνθήκες μη «πολυσυλλεκτικών» κομμάτων μια τέτοιους είδους αντικατάσταση προβάλλει ως αδιάνοητη και αδύνατη.

36. Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Μια νέα πρόταση ελευθερίας. Ιδεολογική διακήρυξη της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα 3 Φεβρουαρίου 1985.

κόμμα τού ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού. Ο φιλελευθερισμός υποδηλώνει την πολιτική μας φιλοσοφία. Ο ριζοσπαστισμός τον τρόπο της δράσης και της συμπεριφοράς μας». ³⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος ο Μ. Έβερτ θα διακηρύξει πως «ο ριζοσπαστισμός υπογραμμίζει τον αδέσμευτο, τον αδογματίστο χαρακτήρα του φιλελευθερισμού. Σημαίνει τη διάσταση και τη διάθεση για διαρκή ανανέωση και μεταρρύθμιση με μοναδικό γνώμονα το λαϊκό και το εθνικό συμφέρον. Σημαίνει την κοινωνική δικαιοσύνη». ³⁸

Εκτός από τις ιδεολογικές αναπροσαρμογές, σημαντικές υπήρξαν επίσης οι αλλαγές που προωθήθηκαν σε οργανωτικό επίπεδο, ιδίως δε μετά την εκλογική ήττα στις Ευρωεκλογές της 12ης Ιουνίου 1994. ³⁹ Με οργανόγραμμα που παρουσίασε ο Μ. Έβερτ στη Συνεδρίαση της Ε.Ε. στις 8 Ιουλίου 1994 και εγκρίθηκε από την Κ.Ε. στις 28 του ίδιου μήνα, θεσμοθετήθηκε σειρά νέων οργάνων, ενώ σημαντικές υπήρξαν οι ρυθμίσεις και για τις γραμματείες του κόμματος. ⁴⁰ Κεντρικό στοιχείο στις οργανωτικές ανακατατάξεις ήταν η στελέχωση των διαφόρων οργάνων με άτομα του επιστημονικού και επαγγελματικού χώρου, στοιχείο που αντανακλά τη γενικότερη τάση που παρατηρείται για «επαγγελματικοποίηση» [professionalization] της κομματικής οργάνωσης και λειτουργίας. ⁴¹

37. Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), 3ο Συνέδριο, Πρακτικά, Χαλκιδική 22, 23, 24 Απριλίου 1994, σ. 85.

38. Στο ίδιο, σ. 43.

39. Στην εν λόγω εκλογική αναμέτρηση το ΠΑΣΟΚ έλαβε το 37,61% των ψήφων και εξέλεξε δέκα (10) ευρωβουλευτές, ενώ η Ν.Δ. απέσπασε το 32,62% των ψήφων και εξέλεξε εννέα (9) βουλευτές.

40. Βλ. Α. Μπρατάκος, *Η Ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 636-640.

41. Η «επαγγελματικοποίηση» στην οργάνωση και λειτουργία των δύο «κομμάτων εξουσίας» αποτελεί διαδικασία που εκκινεί ήδη από τη δεκαετία του 1980 για να κορυφωθεί, πλέον, στις μέρες μας. Γίνεται δε ιδιαίτερα έντονη κατά την προεκλογική περίοδο, όπου η ανάγκη για «επιστημονική» αντιμετώπιση των ζητημάτων που τίθενται αποτελεί όρο sine qua non. Χαρακτηριστικά, η Ν.Δ. στον προεκλογικό αγώνα της στις γενικές βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 είχε αναθέσει τη σχετική επιτελική ευθύνη στην «ομάδα Μάνου» στην οποία συγκαταλέγονταν αρκετοί τεχνοκράτες. Τμήμα δε της ευθύνης για την επικοινωνιακή εκστρατεία του κόμματος είχε η αμερικανική εταιρεία Soyeg, ενώ τις οφρυγομετρήσεις-δειγματοληπτικές ποιοτικές έρευνες πραγματοποίησε η αμερικανική, πάλι, εταιρεία Kennan Reserach. Βλ. Α. Μπρατάκος, *ό.π.*, σ. 405. Για την ολοένα και αυξανόμενη τάση των σύγχρονων δυτικών κομμάτων για «επαγγελματικοποίηση», ιδίως στις προεκλογικές περιόδους, βλ., ενδεικτικά, D. Farrell - P. Webb, «Political parties as campaign Organizations», στο R. Dalton - M. Wattenberg (επιμ.), *Parties without partisans. Political change in advanced industrial democracies*, Oxford University Press, Οξφόρδη & Νέα Υόρκη 2000, σ. 102-128.

Οι προσπάθειες αυτές, ωστόσο, μολονότι ενίσχυαν τον «πολυσυλλεκτικό» χαρακτήρα του κόμματος εντούτοις δεν μπορούσαν να μεταβάλλουν θεαματικά την εκλογική του απήχηση. Κι αυτό, διότι απαντούσαν περισσότερο σε μια προσπάθεια να απομακρυνθεί από πρότερες (νεο)φιλελεύθερες θέσεις, οι οποίες κρινόταν ότι συντέλεσαν στην εκλογική του ήττα, παρά σηματοδοτούσαν νέα (θετική) πρόταση πολιτικής. Στο μεγαλύτερο τμήμα τους, εξάλλου, αποτελούσαν πιστή αντιγραφική θέσεων που εμπεριέχονται στα πρώτα ιδρυτικά κείμενα, δεδομένο που πιστοποιεί εσωστρεφή ιδεολογικοπολιτική διεργασία εσωκομματικής αντιπαράθεσης με στόχο την επιστροφή στις «καραμανλικές ρίζες». Στη δεδομένη ευρωπαϊκή και διεθνή συγκυρία έτσι, όπου το αντίπαλο ΠΑΣΟΚ θα διατυπώσει το αίτημα για «εκουγχρονισμό» της χώρας ως θεμελιακό στοιχείο της πολιτικής του, η «ειρηνική επανάσταση» δεν ήταν σε θέση να κινητοποιήσει σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Σε συνδυασμό δε με τις εσωκομματικές αντιπαράθεσεις που λάβαιναν χώρα,⁴² το αποτέλεσμα των εκλογών της 14ης Μαρτίου 1996 θα καταγράψει αυτήν ακριβώς την ανεπιτυχή προσπάθεια της Ν.Δ. να επεκτείνει την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία της με όχημα την «ειρηνική επανάσταση» και ό,τι αυτή σηματοδοτούσε.⁴³

Η εν λόγω εκλογική αποτυχία θα προκαλέσει έντονες εσωτερικές τριβές και ζυμώσεις. Μετά την προσωρινή, όπως αποδείχθηκε, επανεκλογή του Μ. Έμπερτ στην ηγεσία του κόμματος (4-10-1996), νέος αρχηγός θα εκλεγεί από το 4ο Συνέδριο (21-3-1997) ο Κ. Καραμανλής (ο νεότερος). Η επιλογή του ως νέου προέδρου τού κόμματος έθεσε τέλος στις εσωκομματικές έριδες, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε απαρχή για μια νέα ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική ανασύνταξη με στόχο την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας. Πράγματι, ήδη από το έκτακτο συνέδριο αρχών και θέσεων (17-3-2000), ο Κ. Καραμανλής θα συνδυάσει το φιλελεύθερο ιδεολογικοπολιτικό χαρακτήρα του κόμματος με την έννοια του «μεσαίου χώρου», επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό να προσδώσει νέα στοιχεία στη φυσιογνωμία του.⁴⁴ Το εν λόγω

42. Βλ. Α. Μπρατάκος, *ό.π.*, σ. 676 κ. ε.

43. Στις συγκεκριμένες εκλογές το ΠΑΣΟΚ θα λάβει το 41,49% των ψήφων, κερδίζοντας 162 έδρες, ενώ η Ν.Δ. με 38,12% θα έχει 110 βουλευτές.

44. Όπως χαρακτηριστικά θα τονιστεί από τον Κ. Καραμανλή, «...συγκροτούμε τη μεγάλη φιλελεύθερη παράταξη. Την ήρεμη δύναμη του μεσαίου χώρου. Του πλουραλισμού, της δημιουργίας, της ελευθερίας». Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Συνέδριο Θέσεων και Αρχών. Πρακτικά Συνεδρίου*. Αθήνα 21-23 Μαρτίου 2000. Βλ. και Σ. Μακρής, «Η ευρωπαϊκή κεντροδεξιά απέναντι στον παγκοσμιοποιημένο τρίτο δρόμο. Η περίπτωση της Ν. Δημοκρατίας -Ιδεολογικά χαρακτηριστικά στο κατώφλι του 21ου αιώνα», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *ό.π.*, σ. 535-565.

σύνθημα, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά –χωρίς επιτυχία, ωστόσο– επί προεδρίας Ε. Αβέρωφ,⁴⁵ υπάκουε σε αμιγώς «πολυσυλλεκτικές» λογικές και εξυπηρετούσε τρέχουσες, αλλά και μακροπρόθεσμες, επιδιώξεις. Αποσκοπούσε στο να διευρύνει την εκλογική-πολιτική απήχηση του κόμματος και να προσεταιριστεί τους μετριοπαθείς ψηφοφόρους, με το να υιοθετεί μια αντίστοιχη ιδεολογικοπολιτική στάση και αναφορά, ενώ παράλληλα ανέκοπτε τους δεσμούς του με τα ακραία ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία στο εσωτερικό του. Ωστόσο, τόσο το γεγονός ότι η στροφή προς τον «μεσαίο χώρο» δεν είχε επαρκώς εμπεδωθεί, όσο και το ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είχε εξαντλήσει τη δυναμική του, αποτέλεσαν –μεταξύ άλλων– τους παράγοντες που απέτρεψαν την άνοδο του κόμματος σε θέσεις κυβερνητικής εξουσίας.

Παρά τη συγκεκριμένη αποτυχία, όμως, η στρατηγική του κόμματος δεν θα απομακρυνθεί από το ιδεολόγημα του «μεσαίου χώρου». Αντιθέτως, η μικρή διαφορά με την οποία έχασε από το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000 θα δώσει λαβή ώστε οι αναφορές στον «μεσαίο χώρο» να ενταθούν, καταλαμβάνοντας πλέον κυρίαρχη θέση στη ρητορική του, ενώ θα αναληφθούν άμεσες πρωτοβουλίες σε επίπεδο οργάνωσης του κόμματος. Έτσι, σε θέσεις κλειδιά του κομματικού μηχανισμού θα τοποθετηθούν επαγγελματικά στελέχη (βλ. π.χ. την αντικατάσταση του εκπροσώπου του κόμματος από επαγγελματία δημοσιογράφο κλπ.), ενώ θα υπάρξει καταμερισμός εργασίας ανάμεσα σε τομεάρχες με συγκεκριμένους τομείς ευθύνης.

Εκτός δε από την οργανωτική ανασύνταξη με στόχο να αντιμετωπιστούν οι δυσλειτουργίες και να αποφευχθούν οι αλληλοεπικαλύψεις,⁴⁶ ο πολιτικός λόγος του κόμματος θα επικεντρωθεί και θα αναδείξει τα καθημερινά προβλήματα σε πεδίο οξείας κριτικής προς την κυβέρνηση, προβάλλοντας ταυτόχρονα λύσεις για το σύνολό τους. Με τον τρόπο αυτό, θα αποδυναμώνει το επιχείρημα του κυβερνώντος ΠΑΣΟΚ περί της επιτυχούς ολοκλήρωσης των μεγάλων στόχων (ΟΝΕ, έργα υποδομής κλπ.) και τη γενικότερη ικανότητά του στο να διαχειρίζεται και να επιλύει αποτελεσματικότερα τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Έμφαση θα δοθεί επίσης στην καταγγελία φαινομένων αλαζονείας των κυβερνώντων, στο πλαίσιο της οποίας θα δημιουργηθεί μεθοδικά η εικόνα περί ενός ηθικού συγκριτικού πλεονεκτήματος για το

45. Βλ. Ι. Καραγιάννης, «Πολιτικές συνθηματολογίες και κομματικός ανταγωνισμός στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: "μικρομεσαίοι" και "νοικοκυραίοι" στον αγώνα απόσπασης της κοινωνικής συναίνεσης», στο Χ. Βερναρδάκης - Η. Γεωργαντάς - Δ. Γράβαρης - Δ. Κοτρώγιαννος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 210-250.

46. Βλ. Α. Μπρατάκος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας, ό π.*, σ. 870 κ.ε.

κόμμα. Η διακήρυξη μιας νέου τύπου συμπεριφοράς ως προς τη διαχείριση της κυβερνητικής εξουσίας, όπου έμφαση θα αποδίδεται στη «διακυβέρνηση» ως τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας, συμπυκνώνει αυτήν ακριβώς την απόπειρα του κόμματος να λειτουργήσει «πολυσυλλεκτικά» και να προσελκύσει ψηφοφόρους ορίζοντας την πολιτική θεματολογία με γνώμονα τις αδυναμίες του αντιπάλου. Στο Έκτακτο Συνέδριο του κόμματος (9-6-2000), ο Κ. Καραμανλής θα σημειώσει: «θέτουμε ως πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς το μέτρο και τη μετριοπάθεια, τη σύνεση και τη σοβαρότητα, το ήθος και τον σεβασμό στον πολίτη».⁴⁷ Εξειδικεύοντας δε περαιτέρω τη λογική του «μεσαίου χώρου», θα τονίσει πως «μεσαίος χώρος σημαίνει μια νέα πολιτική πρακτική. Ένα σύγχρονο πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς. [...] Ο “μεσαίος χώρος” εκφράζει τον πολίτη που αισθάνεται αδύναμος απέναντι σε ένα κράτος και ένα σύστημα εξουσίας που τον καταπιέζει και τον συνθλίβει. Τον πολίτη που απορρίπτει τον δογματισμό, τις αγκυλώσεις και τις εξαρτήσεις της εξουσίας από οργανωμένα συμφέροντα. Τον πολίτη που μάχεται για την ανεξάρτηση του κράτους από τα νοσηρά φαινόμενα του κομματισμού και της διαφθοράς».⁴⁸

Οι αναφορές αυτές, που θα εξειδικευτούν περαιτέρω στο αίτημα για «επανίδρυση του κράτους» και στην ανάγκη για «πολιτική αλλαγή»,⁴⁹ θα αποβούν ιδιαίτερα ελκυστικές σε συνθήκες αύξουσας κομματικοποίησης της δημόσιας διοίκησης και φαινομένων διαφθοράς. Η υπόσχεση δε για ένα νέο στίλ στη διαχείριση και άσκηση της εξουσίας διέυρνε σημαντικά την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος, καθώς σε συνθήκες άμβλυσης του ιδεολογικοπολιτικού ανταγωνισμού το εν λόγω αίτημα αναδεικνυόταν σε ζήτημα ύψιστης σημασίας. Η στρατηγική αυτή, έτοι, σε αντιπαράθεση με τις πρακτικές που χαρακτήριζαν το κυβερνών ΠΑΣΟΚ, θα συμβάλει αποφασιστικά στο να αυξηθεί η εκλογική απήχηση του κόμματος, δεδομένο που επικυρώθηκε στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004. Εμφανίζοντας ένα μετριοπαθές ιδεολογικοπολιτικό προφίλ, και αμβλύνοντας τα ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά της, με το να διακηρύττει αποτελεσματικότερες λύσεις για τα προβλήματα του συνόλου της κοινωνίας, η Ν.Δ. θα επιτύχει μια αξιοσημείωτη εκλογική νίκη. Όχημα για τη νίκη αυτή θα αποτελέσει το ιδεολόγημα περί

47. Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Πρακτικά Έκτακτου Συνεδρίου, 9-11 Ιουνίου 2000*.

48. Στο ίδιο. Βλ., επίσης, και τις σχετικές αναφορές του Κ. Καραμανλή στο, Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Πρακτικά Ε΄ Τακτικού Συνεδρίου, Αθήνα 2001*.

49. Πρόκειται για δύο από τα κεντρικά προεκλογικά συνθήματα της Ν.Δ. στις εκλογές του 2004.

«μεσαίου χώρου», το οποίο θα συνδυαστεί με τη δέσμευση για αντιμετώπιση των άμεσων και καθημερινών προβλημάτων των πολιτών βάσει μιας μετριοπαθούς συμπεριφοράς που εναντιωνόταν δραστικά σε κάθε ακραία ή οξεία αντιπαράθεση.⁵⁰

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συγκεφαλαιώνοντας, λοιπόν, οι τρεις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις (1996, 2000, 2004) αντιπροσωπεύουν για τα δύο κόμματα εξουσίας (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ) μια νέα φάση ως προς τις στρατηγικές που αναπτύσσουν στον αγώνα τους για την κατάκτηση και άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Η φάση αυτή, συνδέεται με αλλαγές στην οργάνωση και στον πολιτικό τους λόγο, τις οποίες περιγράφουν, μεταξύ άλλων, θεωρίες όπως αυτές περί «πολυουλλεκτικού» και «καρτέλ» κόμματος. Πρόκειται δε για μεταβολές οι οποίες ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση των μεταξύ τους εκλογικών αποτελεσμάτων, ενώ παράλληλα προσφέρουν απαντήσεις αναφορικά με τις δυναμικές που αναπτύσσονται στο εγχώριο κομματικό και πολιτικό σύστημα. Φυσικά, η διαμάχη ανάμεσα στα «κόμματα εξουσίας» και οι διαφοροποιημένες σε σχέση με το παρελθόν στρατηγικές που υιοθετούν προκειμένου να κατακτήσουν την κυβερνητική εξουσία δεν εξηγεί από μόνη της το σύνολο των ερωτημάτων που ανακύπτουν. Απαιτείται, αντίθετα, να συμπληρώνεται από την ανάλυση των μεταβολών και των δυναμικών που αναπτύσσονται σε επίπεδο κοινωνίας και οικονομίας η οποία και τα αξιολογεί.

Αν και η νέα φάση που εγκαινιάσθηκε κατά την τελευταία δεκαετία αναφορικά με τη λειτουργία των δύο «κομμάτων εξουσίας» είναι ανοιχτή σε ποικίλα σχήματα ερμηνείας, ωστόσο είναι δυνατός ο εντοπισμός ορισμένων από τα βασικά χαρακτηριστικά της. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά, μολονότι δεν εμφανίζουν την ίδια βαρύτητα στο ρευστό πεδίο της κομματικής διαπάλης, εντούτοις συνθέτουν το γενικό της περίγραμμα και, ταυτόχρονα, καθορίζουν στον έναν ή στον άλλο βαθμό και τη δυναμική συνολικότερα του πολιτικού συστήματος.

50. Είναι χαρακτηριστικό, από την άποψη αυτή, ότι οι δηλώσεις του στελέχους της Ν.Δ. Β. Πολύδωρα προεκλογικά πως, σε περίπτωση νίκης της Ν.Δ., θα απολυθεί από τον δημόσιο τομέα σημαντικός αριθμός υπαλλήλων οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως εγκάθετοι του ΠΑΣΟΚ εικάζεται πως αποτέλεσαν αιτία για τη μη συμπερίληψή του στην πρώτη κυβέρνηση της Ν.Δ. μετά τις εκλογές.

Σχηματοποιώντας εξαιρετικά σύνθετες διαδικασίες μπορεί έτσι να σημειωθεί πως το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό αυτής της νέας φάσης είναι η ιδεολογική αποφόρτιση του πολιτικού λόγου των δύο «κομμάτων εξουσίας»,⁵¹ συνθήκη που καθιστά προφανέστερη πλέον τη διαφορά με τον πολιτικό λόγο που αρθρώνουν τα μικρότερα σε δύναμη πολιτικά κόμματα. Στην προσπάθεια να διευρύνουν την εκλογική πελατεία τους, ο πολιτικός τους λόγος υιοθετεί πλέον ολοένα και περισσότερο μετριοπαθείς θέσεις, συχνά χωρίς να εξειδικεύει ή να αποσαφηνίζει προθέσεις, περιεχόμενα και σημασίες. Έντεχνα διατυπωμένος, αποφεύγει να θίξει συγκεκριμένα συμφέροντα, και εμφανίζεται ως ικανός να προσφέρει αποτελεσματικές λύσεις για το σύνολο της κοινωνίας, με πρόδηλη επίπτωση την τάση του πολιτικού προσωπικού να εκφέρει άποψη για όλα τα θέματα. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, στο πλαίσιο αυτής της μετατόπισης που κυριαρχεί προς «μεισάιες» και «μετριοπαθείς» θέσεις, η οποιαδήποτε απόκλιση λογίζεται ως στάση «ανεύθυνη» και «αναποτελεσματική», καθώς δεν αντιπροσωπεύει τη συναίνεση του υποτιθέμενου «κοινωνικού κέντρου» στο οποίο συνωθεΐται η πλειοψηφία της κοινωνίας.

Η εξάλειψη των «ακροτήτων» στην εκφορά του πολιτικού λόγου συνδέεται με τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει πλέον η επικοινωνία στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής αντιπαράθεσης. Η εκτύλιξη του πολιτικού λόγου σε συνθήκες «ηλεκρατίας»,⁵² αποτελεί το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό στη νέα φάση λειτουργίας των δύο «κομμάτων εξουσίας». Οι επικοινωνιακές τακτικές αναδεικνύονται σε κεντρικό στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνουν έναν πολιτικό λόγο «στρογγυλό» και ιδεολογικά ουδέτερο. Από τη στιγμή που η σύγκρουση ανάμεσα σε ευδιάκριτες πο-

51. Οι αλλαγές στη δομή του πολιτικού λόγου των «κομμάτων εξουσίας» συζητούνται στο Ch. Lyrantzis, «The changing party system: stable democracy, contested "modernisation"», ό.π. Για την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, βλ., επίσης, και Μ. Spourdalakis - Chr. Tassis, «Party Change in Greece and Vanguard Role of PASOK», *South European Society and Politics*, τόμ. 11, τχ. 3 & 4, Σεπτέμβριος 2006, σ. 497-512, ενώ για την περίπτωση της Ν.Δ., βλ. και Τ. Pappas - E. Dinas, «From Opposition to Power: Greek Conservatism Reinvented», *South European Society and Politics*, τόμ. 11, τχ. 3 & 4, Σεπτέμβριος 2006, σ. 477-495.

52. Στην ογκώδη βιβλιογραφία που αναφέρεται στα σχετικά ζητήματα, βλ., μεταξύ άλλων, Στ. Παπαθανασόπουλος, *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του Μέσου και η αγορά*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997' του ίδιου, *Απελευθερώνοντας την τηλεόραση* (2η έκδ.), Καστανιώτης, Αθήνα 1993' του ίδιου, «Τα σύγχρονα Μέσα και η πολιτική επικοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 16, Νοέμβριος 2000, σ. 11-33 και D. Swanson, «Το νέο επικοινωνιακό πεδίο και η δημοκρατία: προκλήσεις και εξελίξεις», στο Στ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Επικοινωνία και κοινωνία. Από τον εικοστό στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

λιτικές επιλογές και κατευθύνσεις παύει να υπάρχει –ή, τουλάχιστον, δεν εμφανίζεται με την ίδια ένταση και στην ίδια έκταση όπως παλαιότερα–, το φαίνεται των ζητημάτων αποκτά κατά κανόνα μεγαλύτερη βαρύτητα από ό,τι η ίδια η ουσία τους. Η έμφαση που αποδίδεται στους επικοινωνιακούς παράγοντες αποκορυφώνεται στην περίπτωση της «πρωθυπουργικής εικόνας», για την οποία επιμελώς καταβάλλεται προσπάθεια να παραμένει ανέγγιχτη από πιθανές προσβολές. Στην «εικόνα» του πρωθυπουργού και του πολιτικού ηγέτη του κόμματος επενδύεται συστηματικά το μεγαλύτερο τμήμα των προσπαθειών για την κατάκτηση και άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας, επιβεβαιώνοντας έτσι τον πρωθυπουργικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος και σε επίπεδο επικοινωνίας.⁵³ Εκτός από τις επιπτώσεις της στη φυσιογνωμία του πολιτικού λόγου, η κυριαρχία της επικοινωνίας και των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην πολιτική αντιπαράθεση επιδρά επίσης σημαντικά και στον τρόπο με τον οποίο διεξάγονται πλέον οι προεκλογικές εκστρατείες,⁵⁴ διογκώνοντας ταυτόχρονα ραγδαία το κόστος τους.⁵⁵ Το γεγονός αυτό έχει βαρύνουσες προεκτάσεις ως προς τη λειτουργία του κομματικού και πολιτικού συστήματος, καθώς μεταξύ άλλων θέτει στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα της αυτονομίας της πολιτικής από ποικιλώνυμα οικονομικά συμφέροντα.⁵⁶

Σε συνθήκες «ηλεκρατίας» και έλλειψης σαφών ιδεολογικοπολιτικών σχε-

53. Στις συνθήκες αυτές, όπου αποδίδεται ύψιστη σημασία στην επικοινωνιακή πρωτοκαθεδρία της εικόνας του πρωθυπουργού, ο τελευταίος αναδεικνύεται συχνά σε πεδίο ατέρμονης αντιπαράθεσης. Η δημόσια συζήτηση βρίθκει έτσι από κατηγορίες περί «απόμακρου» και «αποκομμένου» από την πραγματικότητα των προβλημάτων πρωθυπουργού, ο οποίος δεν αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, κατηγορίες που εναλλάσσονται με διακηρύξεις για τη στιβαρότητά του και την απουσία ανάληψης πρωτοβουλιών εν βρασμό, όπως αρμόζει στον υπεύθυνο για το συμφέρον της χώρας πολιτικό άνδρα. Για τη σχέση ανάμεσα στην τάση των κομμάτων για μετριοπάθεια και την ιδεολογική αυστηρότητα των πολιτικών ηγετών, βλ. I. Sanchez-Cuena, «Party moderation and politicians' ideological rigidity», *Party Politics*, τόμ. 10, τχ. 3, σ. 325-342.

54. Βλ. Μ. Κακεπάκη, *Τηλεόραση και προεκλογικές εκστρατείες στην Ελλάδα, 1974-1996*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα ΠΕΔΔ, Αθήνα 2003, και Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και θέαμα*, Σαββάλας, Αθήνα 2006. Είναι ενδεικτικό ότι οι εκλογές του 1996 αποκλήθηκαν «εκλογές του καναπέ», χαρακτηρισμός που αποτυπώνει αυτές ακριβώς τις σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο διεξάγονται πλέον οι προεκλογικές εκστρατείες σε σχέση με το παρελθόν.

55. Βλ., ενδεικτικά, Μ. Χαϊρετάκης, «Η πολιτική διαφήμιση: Μια εφαρμογή στις βουλευτικές εκλογές του 2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

56. Η ανάγκη αυτή θα οδηγήσει άλλωστε σε νομοθετική παρέμβαση (ν. 2429/96) για τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και τον έλεγχο των οικονομικών τους.

δίων, ο τρόπος με τον οποίο ασκείται η κυβερνητική εξουσία («διακυβέρνηση») τείνει επίσης, ολοένα και περισσότερο, να αποτελεί κεντρικό ζήτημα. Στο πλαίσιο αυτό, που αποτελεί και το τρίτο βασικό χαρακτηριστικό στη νέα φάση των δύο «κομμάτων εξουσίας», καταγράφεται μια έκρηξη λόγων περί διαφθοράς, καθώς η χρηστή άσκηση της εξουσίας, μολονότι δεν αποτελεί ιστορικά πρόσφατο αίτημα, εντούτοις αναδεικνύεται σε επίμαχο πολιτικό αντικείμενο. Στο μέτρο που ελαχιστοποιούνται οι διακριτές πολιτικές θέσεις ώστε να κριθούν με βάση αυτές τα πολιτικά πρόσωπα, τότε ο τρόπος με τον οποίο ασκούν την εξουσία αναδεικνύεται σε βασικό πεδίο αξιολόγησης. Συχνά, μάλιστα, στο πλαίσιο της συνεχούς ορατότητας [visibility] του πολιτικού προσώπου από τα ΜΜΕ,⁵⁷ συγχέεται το «δημόσιο» με το «ιδιωτικό» και η αξιολόγηση αυτή εκτείνεται στον χώρο της αμιγώς ιδιωτικής ζωής των ατόμων. Έτσι, μαζί με την ακατάσχετη θηκολογία, το αποτέλεσμα είναι να αυξάνει ο κυνισμός έναντι της πολιτικής, να κυριαρχούν ισοπεδωτικές λογικές και προσεγγίσεις για το σύνολο του πολιτικού προσώπου, καθώς και να ανάγεται σε σταθερά του κοινωνικοπολιτικού βίου η καχυποψία όλων έναντι όλων.⁵⁸

Ανάμεσα στα πολλά θέματα στα οποία συγκλίνουν –αν όχι συμπίπτουν– πλέον τα δύο «κόμματα εξουσίας», προσδίδοντας έτσι και αντίστοιχα χαρακτηριστικά στη συνολική φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος,⁵⁹ συγκαταλέγεται και αυτό της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας. Πρόκειται δε για σημείο σύμπτωσης που έχει εμπεδωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε η Ε.Ε. συνιστά πλέον βασικό συντελεστή στη διαμόρφωση των πολιτικών στρατηγικών τους –και αυτό αποτελεί το τέταρτο χαρακτηριστικό της «πολυσυλλεκτικής» φάσης των δύο «κομμάτων εξουσίας». Πράγματι, για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση και τις μείζονες αντιπαραθέσεις που θα σημειωθούν στη δεκαε-

57. Για τα σχετικά ζητήματα βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, ό.π. του ίδιου, *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, και D. Wolton, *Σκέψεις για την επικοινωνία* (πρόθεμα Α.-Ι.Δ. Μεταξάς), Σαββάλας, Αθήνα 2005.

58. Για την αποξένωση των πολιτών από τις πολιτικές και κομματικές διεργασίες, βλ. Γ. Μαυρής, «Οι Τάσεις Αποδόμησης/Μετασχηματισμού του Μεταπολιτευτικού Κομματικού Συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 180, και Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 168-178.

59. Η σύγκλιση των «κομμάτων εξουσίας» επισημαίνεται ως βασικό χαρακτηριστικό του εγχώριου πολιτικού συστήματος στο Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Συγκλιτικά κόμματα και αποσυγκλιτικές αντιστάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998.

τία του 1980,⁶⁰ η διαμάχη μεταξύ των δύο «κομμάτων εξουσίας» δεν αναφέρεται πλέον στη σχέση της χώρας με την Ε.Ε. (μέσα-έξω από την ΕΟΚ), ούτε και σε διαφορετικές αναγνώσεις των πολιτικών και των κατευθύνσεων που υιοθετούνται στο πλαίσιο της. Σχετίζεται αποκλειστικά με το ποιο από τα δύο κόμματα θα εμφανιστεί ως γνησιότερος και ορθότερος εκπρόσωπος των πολιτικών που υιοθετούνται, με το ποιο από τα δύο κόμματα προωθεί αποτελεσματικότερα τα συμφέροντα της χώρας στην Ε.Ε. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύεται έτσι σε πεδίο πολιτικής διαπάλης και καθορισμού της φυσιογνωμίας των δύο «κομμάτων εξουσίας», ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί ως μέτρο σύγκρισης και αποτίμησης, καθώς και ως μέσο ώστε να αυξηθεί η «πολλυλλεκτική» λειτουργία τους.

Το πέμπτο χαρακτηριστικό που μπορεί να εντοπιστεί σε αυτή την «πολλυλλεκτική» φάση λειτουργίας των δύο «κομμάτων εξουσίας» αφορά στις νέες τεχνικές άσκησης της κυβερνητικής εξουσίας. Η «διακυβέρνηση», εν προκειμένω, στηρίζεται ολοένα και περισσότερο στις δημοσκοπήσεις και στις έρευνες γνώμης, παρά αφορά την ταχεία και κατά γράμμα υλοποίηση προεκλογικών εξαγγελιών ή προγραμμάτων. Από τη στιγμή που εκλείπει η υπεράσπιση σαφών ιδεολογικοπολιτικών και κοινωνικοοικονομικών σχεδίων, και ο κίνδυνος του πολιτικού κόστους ανάγεται σε ζήτημα ύψιστης σημασίας, η «κοινή γνώμη» απαιτείται να «μετρίεται» εκ των προτέρων για τις αντιδράσεις της σε κάθε κυβερνητική πολιτική, ρύθμιση ή πρωτοβουλία. Το «άρχειν» απομακρύνεται από οράματα, «μεγάλες αφηγήσεις» και επαναστατικά σχέδια ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού και «επιστημονικοποιείται» ως διεργασία έγκαιρης ρύθμισης, πρόβλεψης και διαμόρφωσης της «κοινής γνώμης» σε ένα «συνετό» παιχνίδι υπολογισμών και «πραγματιστικών» βημάτων μακριά από ακρότητες. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως στις συνθήκες αυτές η «συναίνεση» και ο «κοινωνικός διάλογος» –ακόμη και για εξαγγελόμενες ρυθμίσεις ή πολιτικές που επιβραβεύτηκαν εκλογικά– εκθειάζονται ως διαδικασίες, ενώ η έλλειψή τους καταγγέλλεται με δριμύτητα. Όπως επίσης δεν είναι τυχαίο ότι λόγω της βαρύνουσας σημασίας που έχουν οι δημοσκοπήσεις ως εργαλείο για την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και για τη διαμόρφωση των (πολιτικών) επιλογών της κοινής γνώμης, ανακύπτουν συνεχώς συζητήσεις και καταγγελίες αναφορικά με την «επιστημονικότητά» τους, τη σημασία και τον ρόλο τους.

60. Βλ. S. Verney, «From the “special relationship” to Europeanism: PA.SO.K. and the European Community, 1981-89», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-89: The populist decade*, Macmillan, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1993, σ. 131-153.

Ακόμη κι έτσι, όμως, η απουσία σαφών ιδεολογικοπολιτικών σχεδίων και διαμόρφωσης συγκεκριμένων κοινωνικών-πολιτικών συμμαχιών για την υλοποίησή τους έχει ως αποτέλεσμα, έκτον, σημαντικές κοινωνικοοικονομικές μεταρρυθμίσεις να ακυρώνονται, να αναστέλλονται ή να επιτυγχάνονται με υψηλό τίμημα. Στην προσπάθεια να περιοριστεί το πολιτικό κόστος επέρχονται συμβιβασμοί με τις εκάστοτε συμμαχίες που συμπτύσσονται από ομάδες οι οποίες αισθάνονται ότι απειλούνται τα συμφέροντά τους, καθώς αυτές διαπερνούν εγκάρσια και τέμνουν τα δύο «κόμματα εξουσίας». Ανάλογα με το θέμα και την περίπτωση, διάφορες κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες μεταπηδούν από «συντηρητικές» ή «παρωχημένες» σε «προοδευτικές» ή «εκουγχρονιστικές» θέσεις και τούμπαλιν, όποιο περιεχόμενο κι εάν προσδώσει κανείς στις έννοιες αυτές, καθώς δεν προσδένονται με τα «κόμματα εξουσίας» βάσει ισχυρών ιδεολογικοπολιτικών ταυτίσεων, αλλά με γνώμονα ιδιοτελείς βλέψεις που τα ίδια καλλιεργούν πλειοδοτώντας ώστε να αυξάνει η επιρροή τους.

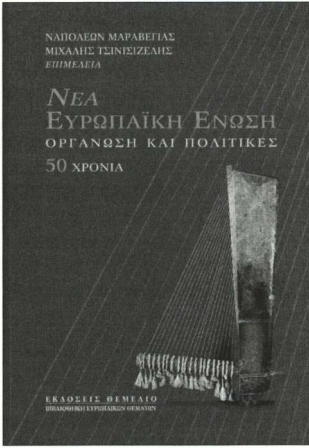
Αυτό, άλλωστε, εξηγεί και το γεγονός πως μολοντί τα δύο «κόμματα εξουσίας» συναινούν σε σειρά μείζονα θέματα και στην ανάγκη αντιμετώπισής τους, εντούτοις η υλοποίησή τους εμφανίζει ανυπέρβλητες δυσκολίες. Έτσι, παρά την όποια πίστωση χρόνου, οι υποσχέσεις του «πολυσυλλεκτικού» πολιτικού λόγου για ικανοποίηση όλων των κοινωνικών ομάδων και των αιτημάτων τους εμφανίζονται κενές περιεχομένου, με αποτέλεσμα να απαξιώνεται η φερεγγυότητα των «κομμάτων εξουσίας» και, κατ' επέκταση, να υπονομεύεται συνολικά το πολιτικό σύστημα, μολοντί η δυσαρέσκεια αυτή δεν μεταφράζεται ακόμη (;) σε απόρριψη του δικομματισμού. Προβάλλει λοιπόν επιτακτικά η ανάγκη αναδιοργάνωσης της εσωτερικής λειτουργίας τους,⁶¹ με στόχο να μειωθεί η αποξένωση των πολιτών από την πολιτική ζωή,⁶² καθώς νεκρώνει την όποια μεταρρυθμιστική απόπειρα και δυναμική. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι προκειμένου να αντιμετωπιστεί το συγκεκριμένο ζήτημα επιχειρείται να αξιοποιηθεί η σύγχρονη τεχνολογία και ειδικότερα το διαδίκτυο, μέσω του οποίου (sites των κομμάτων) παρέχεται –όσο και επιδιώκεται– η συμμετοχή των πολιτών.⁶³

61. Βλ., ενδεικτικά, S. Scarrow, «Democracy within -and without- parties», *Party Politics*, τόμ. 5, τχ. 3., σ. 275-282.

62. Για τη μείωση της κομματικής συμμετοχής την περίοδο 1980-2000, βλ. P. Mair - V. I. Biezen, «Party membership in twenty European democracies, 1980-2000», *Party Politics*, τόμ. 7, τχ. 1, σ. 5-21.

63. Βλ. P. Norris, «Preaching to the converted? Pluralism, participation and party websites», *Party Politics*, τόμ. 9, τχ. 1, σ. 21-45.

Αναγκασμένα, λοιπόν, εκ των πραγμάτων να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που ανακύπτουν στη φάση της «πολυσυλλεκτικής» λειτουργίας τους και των κανόνων της, τα δύο «κόμματα εξουσίας» έρχονται συνεχώς αντιμέτωπα με ζητήματα οργάνωσης και ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας. Απομένει να αποδεχθεί εάν και κατά πόσο θα καταφέρουν να αντεπεξέλθουν με επιτυχία στις προκλήσεις που διανοίγονται οξύνοντας την ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία τους και ενισχύοντας τις παρεμβάσεις των κομματικών μελών και πολιτών. Από αυτό το στοίχημα, δεν μπορεί παρά να επηρεαστεί με κρίσιμο τρόπο η δυναμική και η προοπτική της ελληνικής κοινωνίας στο σύνολό της.

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΝΕΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
50 ΧΡΟΝΙΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΙΣ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΝΕΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ**
Οργάνωση και πολιτικές
50 ΧΡΟΝΙΑ

ISBN 978-960-310-323-3
Σελίδες 816

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
 Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΈΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΙΣ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1963 ΚΑΙ ΤΟΥ 1964

Θόδωρος Χατζηπαντελής - Γιάννης Ανδρεάδης*

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση των μετακινήσεων των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου που οδήγησαν, από τη συντριβή των κεντρικών δυνάμεων στις βουλευτικές εκλογές του 1958, στο θρίαμβό της στις βουλευτικές εκλογές του 1964. Δεδομένης της ανυπαρξίας δημοσκοπήσεων, οι αναζητούμενες εκτιμήσεις μπορούν να αντληθούν από τα ίδια τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών με τη συνδρομή τεχνικών «οικολογικής ανάλυσης», δηλαδή τεχνικών που αποσκοπούν στην ανασύνθεση της ατομικής συμπεριφοράς από ομαδοποιημένα δεδομένα. Οι δραματικές εξελίξεις στο ερευνητικό πεδίο της οικολογικής ανάλυσης την τελευταία δεκαετία δίνουν τη δυνατότητα αξιόπιστων εκτιμήσεων και συμπερασμάτων. Με τα διαθέσιμα εργαλεία και χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα των εκλογών οι σύγχρονοι ερευνητές έχουν τη δυνατότητα να εκτιμήσουν τις μετακινήσεις των ψηφοφόρων τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο εκλογικών περιφερειών. Από την ανάλυση προκύπτει ότι η Ένωση Κέντρου κατόρθωσε σε δύο συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις να διεμβολίσει το κυρίαρχο δίπολο ΕΡΕ-ΕΔΑ που είχε προκύψει μετά τις εκλογές του 1958. Στις εκλογές του 1963 μόνο έξι στους δέκα ψηφοφόρους της Ε.Κ. προερχόταν από τον ευρύτερο κεντρικό χώρο. Τα αποτελέσματα του 1964 καταδεικνύουν ότι η Ε.Κ., όχι μόνο κατόρθωσε να συγκρατήσει τα κέρδη που απέκτησε το 1963, αλλά διεύρυνε επιπλέον την επιρροή της στους χώρους των αντίπαλων παρατάξεων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σχηματισμός της Ένωσης Κέντρου ανακοινώθηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 1961 ταυτόχρονα με την προκήρυξη των βουλευτικών εκλογών του 1961, στις ο-

* Ο Θόδωρος Χατζηπαντελής είναι Καθηγητής και ο Γιάννης Ανδρεάδης Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ποιές διεκδίκησε την προτίμηση των ψηφοφόρων μέσα από τον συνασπισμό Ένωσης Κέντρου-Κόμματος Προοδευτικών και συγκέντρωσε το 33,65% των εγκύρων ψηφοδελτίων. Στις επόμενες δύο εκλογικές αναμετρήσεις (3 Νοεμβρίου 1963 και 16 Φεβρουαρίου 1964), η Ε.Κ. μετείχε ως αυτόνομος εκλογικός σχηματισμός και τα ποσοστά της αυξήθηκαν σε 42,04% και 52,72% αντίστοιχα.

Ο στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των μετακινήσεων των πολιτών προς την Ε.Κ. στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964 με σκοπό την ανάδειξη της ανατομίας της όσον αφορά την κομματική προέλευση των ψηφοφόρων της. Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων δεν είναι ομοιόμορφες σε όλες τις γεωγραφικές ενότητες και συνεπώς η ανατομία της Ε.Κ. διαφέρει από περιοχή σε περιοχή.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

α. Δεδομένα

Η φύση των διαθέσιμων δεδομένων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι εξαιρετικά περιορισμένη σε σχέση με τη μεγάλη ποικιλία ποσοτικών στοιχείων που υπάρχουν για πιο πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις. Η τεχνική των δημοσκοπήσεων μετά την έξοδο από την κάλπη [exit polls] αναπτύχθηκε από τον στατιστικό Warren Mitofsky για λογαριασμό του *CBS News* το 1967 και στην Ελλάδα μεταφέρθηκε αρκετά χρόνια αργότερα. Επίσης, δεν υπάρχουν δεδομένα άλλων δημοσκοπήσεων από τα οποία θα μπορούσαν να προκύψουν εκτιμήσεις για τις μετακινήσεις των ψηφοφόρων. Από την άλλη πλευρά, ο ερευνητής της περιόδου μπορεί να εκμεταλλευτεί τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων, τα οποία δεν είναι λίγα, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι είναι διαθέσιμα σε επίπεδο εκλογικού τμήματος. Έχοντας τόσο λεπτομερή καταγραφή των στοιχείων, ο ερευνητής μπορεί να επιλέξει την κατάλληλη χωρική μονάδα που θα χρησιμοποιήσει στην ανάλυση.

Στην παρούσα εργασία, για τις 51 από τις 55 εκλογικές περιφέρειες ως χωρικές μονάδες χρησιμοποιήθηκαν οι επαρχίες. Η επιλογή αυτή προσφέρει σημαντικά πλεονεκτήματα. Αρχικά, η επαρχία ορίζει έναν πιο λεπτομερή διαμερισμό του συνόλου των ψηφοφόρων από τον διαμερισμό που ορίζουν οι εκλογικές περιφέρειες ή οι νομοί. Με τον διαμερισμό στις επαρχίες, τα μέλη

κάθε υποσυνόλου που δημιουργείται έχουν μεταξύ τους μεγαλύτερη ομοιογένεια όσον αφορά τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά τους. Ωστόσο, ο διαμερισμός στις επαρχίες δεν είναι τόσο λεπτομερής ώστε να προκαλεί υπερβολικό όγκο δεδομένων, ο οποίος θα καθιστούσε δυσχερή την ανάλυση. Τέλος, όσον αφορά τα πολιτικά χαρακτηριστικά των επαρχιών, όπως προκύπτει από την παρατήρηση των σταυρών των υποψηφίων αλλά και από κάποιες ιδιαίτερες περιπτώσεις πολιτευτών, που αναφέρονται στη συνέχεια της παρούσας εργασίας, η δύναμη των πολιτευτών της περιόδου συχνά περιορίζεται στα όρια μίας επαρχίας και η εκλογική επιρροή τους μειώνεται αισθητά στις υπόλοιπες επαρχίες της εκλογικής περιφέρειας στην οποία είναι υποψήφιοι. Το φαινόμενο αυτό μπορεί εν μέρει να εξηγείται και από το ότι σε αρκετές εκλογικές αναμετρήσεις, στο χρονικό διάστημα που προηγήθηκε της υπό μελέτη περιόδου, πολλές από τις επαρχίες χρησιμοποιήθηκαν ως εκλογικές περιφέρειες.

Από την άλλη πλευρά, ορισμένες περιοχές θεωρήθηκαν ιδιαίτερα πολυπληθείς και αρκετά ανομοιογενείς για να αποτελέσουν μία ενιαία χωρική ενότητα. Έτσι, ο Δήμος Αθηναίων χωρίστηκε σε 7 δημοτικά διαμερίσματα –όπως αυτά ισχύουν σήμερα– και το υπόλοιπο του πρώην Δήμου Αθηναίων χωρίστηκε στους 46 Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης όπως αυτοί ίσχυαν στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Για την Α΄ εκλογική περιφέρεια Πειραιώς διατηρήθηκε ο διαμερισμός που παρουσιάζεται στα επίσημα αποτελέσματα των εκλογών, χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή οι εξής χωρικές ενότητες: ο Δήμος Πειραιά, ο Δήμος Σπετσών και οι Επαρχίες Αιγίνης, Κυθήρων, Τροιζηνίας και Ύδρας. Τέλος, το υπόλοιπο του πρώην Δήμου Πειραιά χωρίστηκε στους 7 Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης όπως αυτοί ίσχυαν κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην παρούσα ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν συνολικά 209 χωρικές ενότητες.

Σημειώνεται ότι από τη μελέτη παρελήφθησαν οι εκλογές του 1961 οι οποίες έχουν χαρακτηριστεί ως εκλογές «βίας και νοθείας». Και μόνον η παρατήρηση της δύναμης της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (κατά εκλογική ενότητα) από το 1958 μέχρι το 1963 αποτελεί ένδειξη της προβληματικής αποτύπωσης της δύναμης των κομμάτων στις βουλευτικές εκλογές του 1961.¹ Για τον λόγο αυτόν, στη παρούσα μελέτη από τη δεκαετία του 1960 χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 1963 και

1. Βλ., αναλυτικότερα, Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 264-300.

του 1964 και ως σημείο αναφοράς της δύναμης των πολιτικών κομμάτων τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 1958.

β. Μέθοδοι και τεχνικές

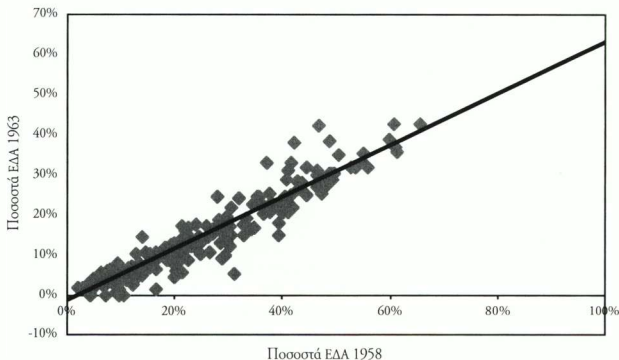
Η δυσκολία της διερεύνησης των μετακινήσεων ή των συσπειρώσεων έγκειται στη φύση των δεδομένων. Οι τεχνικές που παρουσιάζονται ακολούθως έχουν ως στόχο την ανασύνθεση της ατομικής εκλογικής συμπεριφοράς από ομαδοποιημένα δεδομένα (αποτελέσματα ανά εκλογική ενότητα). Για παράδειγμα, με δεδομένα τα ποσοστά της ΕΔΑ σε κάθε χωρική ενότητα στις βουλευτικές εκλογές του 1958 και του 1963, γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθεί η συσπείρωση των ψηφοφόρων της ή τα κέρδη της από τους ψηφοφόρους των άλλων κομμάτων.

Η γραμμική παλινδρόμηση (μοντέλο Goodman) αποτέλεσε τη συχνότερα χρησιμοποιούμενη τεχνική μέχρι τη δεκαετία του 1990. Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζεται η γραμμική παλινδρόμηση για την ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 και του 1963. Κάθε σημείο του διαγράμματος αντιστοιχεί σε μία χωρική ενότητα και ορίζεται από το ζεύγος τιμών που αντιστοιχούν στα ποσοστά της ΕΔΑ στις προαναφερθείσες εκλογικές αναμετρήσεις. Η γραμμή του διαγράμματος περιγράφει την εκτίμηση που προκύπτει από το μοντέλο του Goodman. Σύμφωνα με αυτό, η συσπείρωση των ψηφοφόρων της ΕΔΑ είναι της τάξης του 62,66%. Το συγκεκριμένο μοντέλο έχει δεχτεί κριτική από την επιστημονική κοινότητα για διάφορους λόγους: συχνά οι εκτιμήσεις του δεν βρίσκονται στο σύνολο των εφικτών τιμών, βρίσκονται δηλαδή εκτός του διαστήματος $[0, 1]$ στο οποίο θα έπρεπε να ανήκουν ως ποσοστά. Αυτό συμβαίνει και στο παράδειγμα του Διαγράμματος 1 στο οποίο φαίνεται ότι οι ψηφοφόροι των άλλων κομμάτων στις εκλογές του 1958, ψήφισαν την ΕΔΑ σε ποσοστό $-1,31\%$. Για το συγκεκριμένο πρόβλημα έχουν προταθεί διάφορες διορθώσεις και τροποποιήσεις του μοντέλου έτσι ώστε οι εκτιμήσεις να ανήκουν στο διάστημα $[0, 1]$. Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχει απάντηση για το κυριότερο μειονέκτημα του μοντέλου: η γραμμική παλινδρόμηση βασίζεται στην υπόθεση ότι η συμπεριφορά των ψηφοφόρων είναι κοινή σε όλες τις χωρικές ενότητες. Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να υποστηριχθεί, καθώς όπου υπάρχουν δεδομένα σε ατομικό επίπεδο, αυτά συνηγορούν υπέρ του αντίθετου συμπεράσματος.

Μία άλλη μέθοδος που χρησιμοποιείται σε ομαδοποιημένα δεδομένα είναι η μέθοδος των φραγμάτων. Η μέθοδος αυτή δεν δίνει εκτιμήσεις, αλλά είναι ιδιαίτερα χρήσιμη γιατί προσφέρει άνω και κάτω φράγματα για τα ζη-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Γραμμική παλινδρόμηση για τα ποσοστά της ΕΔΑ

τούμενα ποσοστά. Τα φράγματα αυτά ορίζουν ένα διάστημα το οποίο συχνά είναι αρκετά στενότερο από το διάστημα $[0, 1]$ των εφικτών τιμών, και με αυτόν τον τρόπο ο ερευνητής έχει μία καλύτερη εικόνα για το πού κοντά βρίσκονται οι ζητούμενες ποσότητες.

Για παράδειγμα, στην Επαρχία Σφακίων, η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση στις εκλογές του 1958 έλαβε ποσοστό 61,41% το οποίο έπεσε στο 51,42% στις εκλογές του 1963. Τα δεδομένα αυτά μπορούν να απεικονιστούν σε ένα πίνακα διπλής εισόδου όπως ο ακόλουθος Πίνακας 1.

Οι ζητούμενες άγνωστες ποσότητες αντιστοιχούν στα τέσσερα κενά κελιά του πίνακα. Επειδή, όμως, τα αθροίσματα (τα περιθώρια κελιά) είναι γνωστά

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστά ΕΡΕ 1958 και 1963 στην Επαρχία Σφακίων

		ΕΡΕ 1958	0,6141
		ΑΛΛΟ 1958	0,3859
ΕΡΕ 1963	0,5142	ΑΛΛΟ 1963	0,4858

και κάθε γραμμή ή στήλη του πίνακα αντιστοιχεί σε μία γραμμική εξίσωση με δύο αγνώστους, αρκεί κανείς να εκτιμήσει μόνο μία από τις τέσσερις άγνωστες ποσότητες και αυτομάτως, χρησιμοποιώντας τις γραμμικές εξισώσεις, μπορεί να εκτιμήσει και τις υπόλοιπες τρεις. Για παράδειγμα, αν συμβολίσουμε με b^b το ποσοστό των ψηφοφόρων της ΕΡΕ του 1958 που ξαναψήφισαν ΕΡΕ το 1963 (δηλαδή την ποσότητα που αντιστοιχεί στο κελί της πρώτης γραμμής και της πρώτης στήλης) και με b^w το ποσοστό των ψηφοφόρων που στις εκλογές του 1958 δεν είχαν ψηφίσει ΕΡΕ αλλά την ψήφισαν το 1963 (δηλαδή την ποσότητα που αντιστοιχεί στο κελί της δεύτερης γραμμής και της πρώτης στήλης), τότε μεταξύ τους υπάρχει η εξής γραμμική σχέση:

$$b^w = \frac{0,5142}{0,3859} - \frac{0,6141}{0,3859} b^b$$

Συνεπώς, αν εκτιμηθεί η συσπείρωση της ΕΡΕ (η ποσότητα b^b), με τη χρήση της παραπάνω εξίσωσης, γίνεται γνωστό και το ποσοστό των κερδών της ΕΡΕ (η ποσότητα b^w). Για τη συσπείρωση της ΕΡΕ μπορούν ακόμα να διατυπωθούν οι παρακάτω προτάσεις:

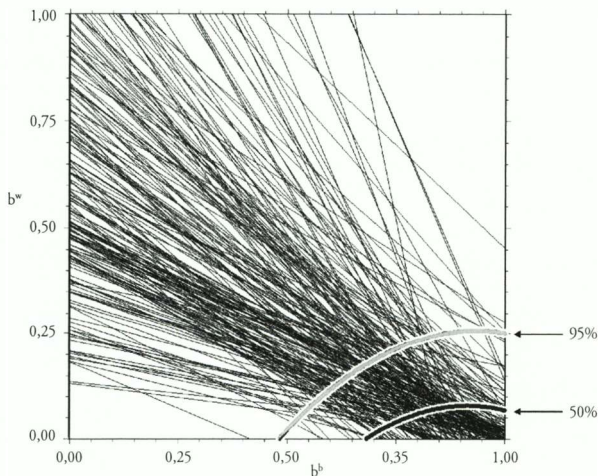
1. ακόμη και αν υποθέσουμε ότι όλοι οι ψηφοφόροι της ΕΡΕ στις εκλογές του 1963 προέρχονται αποκλειστικά από το σύνολο των ψηφοφόρων της ΕΡΕ το 1958, η συσπείρωση της ΕΡΕ δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερη από τον λόγο των δύο ποσοστών, δηλαδή η συσπείρωση της ΕΡΕ στην επαρχία Σφακίων έχει ως άνω φράγμα την τιμή 0,8373:

2. για το κάτω φράγμα της συσπείρωσης της ΕΡΕ αρκεί κανείς να υποθέσει ότι στις εκλογές του 1963 η ΕΡΕ κέρδισε το σύνολο των ψηφοφόρων που είχαν επιλέξει κάτι άλλο στις εκλογές του 1958. Ακόμα και αν ίσχυε αυτή η υπόθεση, θα υπήρχε μία διαφορά από το 0,3859 έως το 0,5142 που θα έπρεπε να καλυφθεί από τους ψηφοφόρους της ΕΡΕ του 1958. Κάνοντας τους υπολογισμούς, η τιμή του κάτω φράγματος της συσπείρωσης της ΕΡΕ είναι 0,2089.

Η γραμμική εξίσωση και τα φράγματα που βρέθηκαν παραπάνω μπορούν να παρασταθούν από ένα ευθύγραμμο τμήμα μέσα στο μοναδιαίο τετράγωνο. Αυτό το ευθύγραμμο τμήμα ορίζει το σύνολο των διατεταγμένων ζευγών που αντιστοιχούν στις εφικτές τιμές για τις ποσότητες b^b και b^w . Ένα αντίστοιχο ευθύγραμμο τμήμα μπορεί να βρεθεί για κάθε χωρική ενότητα και το σύνολό τους να παρασταθεί σε ένα κοινό διάγραμμα, το οποίο ονομάζεται

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Διάγραμμα τομογραφίας για την ΕΡΕ

διάγραμμα τομογραφίας και δίνει τη μέγιστη δυνατή πληροφορία για το σύνολο των διαθέσιμων δεδομένων.

Η σημαντικότερη εξέλιξη των τελευταίων ετών στη μεθοδολογία της εξαγωγής συμπερασμάτων από ομαδοποιημένα δεδομένα έχει να κάνει με την αντικατάσταση της υπόθεσης του μοντέλου Goodman περί της ίδιας συμπεριφοράς των ψηφοφόρων σε όλες τις χωρικές ενότητες, από μία πιο χαλαρή υπόθεση. Βάσει της νέας υπόθεσης διατυπώνεται ότι η συμπεριφορά των ψηφοφόρων σε μία χωρική ενότητα θα έχει κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων στις υπόλοιπες χωρικές ενότητες, όμως δεν θα είναι ακριβώς η ίδια παντού. Η υπόθεση αυτή μοντελοποιείται με την προσαρμογή μίας διδιάστατης κανονικής κατανομής στα δεδομένα του διαγράμματος τομογραφίας. Για τις συσπειρώσεις και τα κέρδη της ΕΡΕ το 1963 σε σχέση με το 1958, το διάγραμμα τομογραφίας και η γραφική αναπαράσταση των 50% και 95% διαστημάτων εμπιστοσύνης της προσαρμοσμένης δι-

διάστατης κανονικής κατανομής παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 2. Η τομή της κανονικής κατανομής με καθένα από τα ευθύγραμμα τμήματα μπορεί να δώσει τις εκτιμήσεις για τις ζητούμενες ποσότητες της αντίστοιχης χωρικής μονάδας. Οι εκτιμήσεις που παρουσιάζονται στις επόμενες ενότητες προέκυψαν από αυτή τη μέθοδο.²

3. ΟΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1963

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται οι εκτιμήσεις για τις συσπειρώσεις των υπολοίπων κομμάτων και οι μετακινήσεις προς την Ένωση Κέντρου ανά χωρική ενότητα όπως προέκυψαν από την εφαρμογή μιας κατάλληλης για το πρόβλημα προσαρμογής της μεθόδου του King στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 1958 και του 1963. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η ανατομία της Ένωσης Κέντρου το 1963 όσον αφορά την κομματική προέλευση των ψηφοφόρων της. Τα αποτελέσματα αυτά παρουσιάζονται σε θεματικούς χάρτες. Για την ευκρινέστερη απεικόνιση στους χάρτες, ορισμένες από την χωρικές ενότητες που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση ομαδοποιήθηκαν και παρουσιάζονται ως ενιαία χωρική ενότητα. Αυτό συμβαίνει για τις ενότητες του Δήμου Αθηναίων, του υπόλοιπου του πρώην Δήμου Αθηναίων και του υπόλοιπου του πρώην Δήμου Πειραιώς.

Το ποσοστό της συσπείρωσης της ΕΡΕ στην επικράτεια είναι της τάξης του 85%. Το ποσοστό αυτό διαφέρει ανάμεσα στις χωρικές ενότητες, όπως φαίνεται στον Χάρτη 1. Τα χαμηλότερα ποσοστά συσπείρωσης της ΕΡΕ εμφανίζονται κυρίως σε ορισμένες περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, σε μία ζώνη της Στερεάς Ελλάδας από την επαρχία Θηβών μέχρι την επαρχία Παρνασσίδος, στα περισσότερα νησιά των Δωδεκανήσων και σε αρκετές επαρχίες της Κρήτης. Το απολύτως ελάχιστο ποσοστό συσπείρωσης της ΕΡΕ παρατηρείται στην επαρχία Αποκορώνου (κάτω από 40%) το οποίο εξηγείται από τη μετακίνηση από την ΕΡΕ στην Ε.Κ. του ισχυρού πολιτευτή της συγκεκριμένης επαρχίας Γ. Μιχελογιάννη του οποίου η δύναμη ανερχόταν περίπου στο 50% των εγκύρων ψηφοδελτίων της επαρχίας. Ένα άλλο αποτέλεσμα που ίσως προκαλεί εντύπωση είναι αυτό της επαρχίας Ολυμπίας, όπου το ποσοστό συσπείρωσης της ΕΡΕ πέφτει κάτω από 70% ενώ στις υπόλοιπες επαρχίες της Πελοποννήσου η συσπείρωσή της κυμαίνεται από 84%

2. Βλ. αναλυτικότερα G. King, *A Solution to the Ecological Inference Problem*, Princeton University Press, Princeton 1997.

μέχρι 97%. Το αποτέλεσμα αυτό αιτιολογείται επίσης από μετακινήσεις πολιτευτών: οι Χ. Πιπιλής και Ι. Σππλιόπουλος που ήταν υποψήφιοι με την ΕΡΕ στις εκλογές του 1958, το 1963 ήταν υποψήφιοι με το Κόμμα Προοδευτικών.

Η ΕΔΑ έχασε περίπου τον έναν στους δύο ψηφοφόρους της. Η κατανομή των ουσπειρώσεων παρουσιάζεται στον Χάρτη 2. Οι μόνες επαρχίες όπου η ΕΔΑ κατόρθωσε να συγκρατήσει περισσότερους από 3 στους 4 ψηφοφόρους της είναι οι επαρχίες Σάμου, Μυτιλήνης, Πλωμαρίου, Λευκάδος, Θάσου, Σελίνου και Ικαρίας.

Η Ε.Κ. συγκέντρωσε περίπου το 83% των ψηφοφόρων του Κόμματος Φιλελευθέρων. Όπως φαίνεται στον Χάρτη 3, μόνο σε 25 επαρχίες η Ε.Κ. συγκέντρωσε λιγότερους από 7 στους 10 ψηφοφόρους του Κ.Φ. Το μικρότερο ποσοστό εμφανίζεται στην Τήνο, όπου ο ισχυρός τοπικός πολιτευτής Ν. Αλαβάνος μετακινήθηκε από το Κ.Φ. στο Κόμμα Προοδευτικών. Μικρά είναι τα ποσοστά και στους νομούς Λακωνίας και Μεσσηνίας, όπου το Κ.Π. κατόρθωσε να παρουσιαστεί ως αξιόλογος εκφραστής του χώρου ανάμεσα στην ΕΡΕ και την ΕΔΑ, με τη βοήθεια μετακινήσεων πολιτευτών. Συγκεκριμένα, στον νομό Λακωνίας, οι Γ. Γραφάκος και Ε. Κοκολάκης που ήταν πρώτοι σε σταυρούς το 1958 με την Ένωση Λαϊκού Κόμματος και την Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση αντίστοιχα, το 1963 ήταν υποψήφιοι με το Κ.Π., ενώ στον νομό Μεσσηνίας έχουμε τη μετακίνηση του Ι. Μπούτου από το Κ.Φ. στο Κ.Π. Τέλος, χαμηλό είναι το ποσοστό και στην επαρχία Δωριδός, όπου ο πολιτευτής Κ. Λιδωρίκης με το Κ.Φ. το 1958, συμμετείχε στις εκλογές του 1963 ως ανεξάρτητος.

Από την Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση, η Ε.Κ. συγκέντρωσε το 72,74% των ψηφοφόρων. Οι περισσότερες από τις επαρχίες του Χάρτη 4, όπου τα ποσοστά είναι μειωμένα, συνδέονται με πολιτευτές που το 1958 ήταν υποψήφιοι με την ΠΑΔΕ (ένωση κομμάτων στην οποία συμμετείχε το Κ.Π.) και το 1963 ήταν υποψήφιοι του Κ.Π. Εξαιρέσεις αποτελούν οι πολιτευτές της ΠΑΔΕ, Δ. Καρρέρ, που συμμετείχε στις εκλογές του 1963 ως ανεξάρτητος υποψήφιος Ζακύνθου, και Α. Γκελεστάθης, του νομού Φωκίδος, που μετακινήθηκε στην ΕΡΕ.

Η Ε.Κ. όχι μόνο συγκέντρωσε μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων του χώρου που κάλυπταν το Κ.Φ. και η ΠΑΔΕ αλλά κατόρθωσε να κερδίσει ένα αξιόλογο κομμάτι των ψηφοφόρων από το υπόλοιπο πολιτικό φάσμα. Στον Χάρτη 5 παρουσιάζονται τα ποσοστά των μετακινήσεων από την ΕΡΕ προς την Ε.Κ. Το συνολικό ποσοστό των μετακινήσεων είναι της τάξης του 13%. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται πιο έντονο στις περισσότερες επαρχίες της Κρή-

της και σε τρεις ακόμη συνεκτικές ζώνες: η μία βρίσκεται στο νότιο κομμάτι της Στερεάς Ελλάδας, η δεύτερη καλύπτει ένα μεγάλο μέρος της Θεσσαλίας και τμήματα της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας και η τρίτη εκτείνεται στο δυτικό κομμάτι της χώρας.

Οι ψηφοφόροι της ΕΔΑ μετακινήθηκαν προς την Ε.Κ. σε ποσοστό 38%. Ιδιαίτερα υψηλές τιμές μετακινήσεων, που φτάνουν μέχρι και το 82%, εμφανίζονται στον Χάρτη 6· ερμηνεύονται όμως εύκολα: οι υψηλότερες τιμές εμφανίζονται στις επαρχίες του νομού Θεσπρωτίας όπου η ΕΔΑ δεν είχε υποψηφίους και στις Σπέτσες όπου ο Α. Βουλοδήμος, ο οποίος βάσει των σταυρών του αντιπροσώπευε το 96% της δύναμης της ΕΔΑ στις Σπέτσες το 1958, μετακινήθηκε στην Ε.Κ.

Τέλος, από την Ένωση Λαϊκού Κόμματος προς την Ε.Κ. μετακινήθηκε ένα ποσοστό της τάξης του 28% (Χάρτης 7). Οι επαρχίες όπου η ΕΛΚ είχε αξιόλογο ποσοστό είναι ελάχιστες εκτός Πελοποννήσου, οπότε το ενδιαφέρον για τις μετακινήσεις προς την Ε.Κ. περιορίζεται ουσιαστικά μόνο στην Πελοπόννησο. Σημαντική είναι η αντίθεση των νομών Λακωνίας και Μεσσηνίας, όπου έχουμε τις προαναφερθείσες μετακινήσεις πολιτευτών προς το Κ.Π., και των υπολοίπων νομών όπου αρκετοί πολιτευτές της ΕΛΚ μετακινήθηκαν στην Ε.Κ. (Ι. Δημητρίου στον νομό Κορινθίας, Σ. Στεφανόπουλος, Γ. Στεφανόπουλος και Δ. Χειμώνας στον νομό Ηλείας, Γ. Στασινόπουλος στον νομό Αρκαδίας). Οι ψηφοφόροι της ΕΛΚ στον νομό Αχαΐας είχαν να επιλέξουν ανάμεσα σε δύο από τις σημαντικότερες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής: τον αρχηγό της Ε.Κ. Γ. Παπανδρέου και τον Π. Κανελλόπουλο, αρχηγό (μαζί με τον Κ. Τσαλδάρη) της ΕΛΚ το 1958 και υποψήφιο της ΕΡΕ το 1963. Σε αυτή την ιδιότυπη μάχη φαίνεται ότι η Ε.Κ. κερδίζει στην επαρχία Αιγιαλείας, ενώ η ΕΡΕ εμφανίζει τα περισσότερα κέρδη στην επαρχία Καλαβρύτων.

Με την παρατήρηση των εκτιμήσεων από άλλη οπτική γωνία, είναι δυνατόν να κατασκευαστεί ο Πίνακας 2 στον οποίο παρουσιάζεται τι είχαν επιλέξει στις εκλογές του 1958 οι ψηφοφόροι που στις εκλογές του 1963 ψήφισαν την Ε.Κ. Στον πίνακα φαίνεται ότι από τους 100 ψηφοφόρους της Ε.Κ. το 1963, περίπου 41 προέρχονται από το Κ.Φ., 23 μετακινήθηκαν από την ΕΔΑ, 18 είχαν επιλέξει την ΠΑΔΕ, 14 μετακινήθηκαν από την ΕΡΕ και 3 από την ΕΛΚ. Η κατανομή αυτή διαφέρει σημαντικά ανάμεσα στις επαρχίες. Για παράδειγμα, στην επαρχία Νέστου περίπου το 80% της δύναμης της Ε.Κ. ήταν ψηφοφόροι της ΠΑΔΕ, ενώ στην επαρχία Σπυταίας το ίδιο περίπου ποσοστό της δύναμης της Ε.Κ. προέρχεται από το Κ.Φ. Ωστόσο, με τη βοήθεια στατιστικών μεθόδων [cluster analysis] μπορούν να βρεθούν υποσύνολα ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κομματική προέλευση των ψηφοφόρων της Ε.Κ. το 1963

Κομματική προέλευση (Τι επέλεξαν στις εκλογές του 1958)	Ποσοστό της Ε.Κ. το 1963
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	13,83%
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	22,70%
Κόμμα Φιλελευθέρων	40,56%
Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση	18,13%
Ένωση Λαϊκού Κόμματος	3,33%

παρχιών τα οποία αποτελούνται από επαρχίες με κοινά χαρακτηριστικά. Οι ομαδοποίηση των συγγενικών επαρχιών οδήγησε σε πέντε υποσύνολα επαρχιών τα οποία παρουσιάζονται στον Χάρτη 8.

Οι περισσότερες επαρχίες (111) ομαδοποιήθηκαν σε ένα υποσύνολο του οποίου χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η σημαντική συμμετοχή του Κ.Φ. στη δύναμη της Ε.Κ. Το υποσύνολο αυτό περιλαμβάνει το σύνολο σχεδόν των επαρχιών της Κρήτης, τις περισσότερες επαρχίες της Πελοποννήσου, μια ζώνη που ορίζεται περίπου από τον άξονα που συνδέει την επαρχία Παρνασσίδος με την επαρχία Φλώρινας και εκτείνεται στο δυτικό τμήμα της Ελλάδας, και αρκετές άλλες διάσπαρτες επαρχίες. Το δεύτερο σε πλήθος υποσύνολο αποτελείται από 30 επαρχίες και χαρακτηρίζεται από την έντονη πολυσυλλεκτικότητα της Ε.Κ. σε αυτές. Οι περισσότερες από αυτές τις επαρχίες βρίσκονται σε δύο ζώνες: η πρώτη είναι μη συνεκτική και καλύπτει ένα μεγάλο κομμάτι την περιοχή από την επαρχία Ορεστιάδας μέχρι την επαρχία Έδεσσας. Η δεύτερη καλύπτει μέρος της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας. Το τρίτο υποσύνολο αποτελείται από 6 χωρικές ενότητες στις οποίες το 1958 οι κεντρικές δυνάμεις είχαν σημαντικά μικρότερη παρουσία από τη δύναμη της Ε.Κ. το 1963. Στις ενότητες αυτές η Ε.Κ. στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό σε μετακινήσεις από την ΕΡΕ και την ΕΔΑ. Πρόκειται για τις εξής χωρικές ενότητες: Σπέτσες, Θάσος και οι επαρχίες Πιερίας, Ελασσόνας, Λάρισας και Αγιάς. Τρεις επαρχίες της Πελοποννήσου (Ηλείας, Ολυμπίας και Κορινθίας) αποτελούν ξεχωριστή ομάδα γιατί σε αυτές η δύναμη της Ε.Κ. στηρίχθηκε όχι μόνο στο Κ.Φ. αλλά και στις μετακινήσεις από την ΕΛΚ. Τέλος, ξεχωριστή ομάδα αποτελούν οι επαρχίες Παγγαίου και Νέστου όπου το μεγαλύτερο μέρος των ψηφοφόρων της Ε.Κ. προέρχεται από την ΠΑΔΕ.

4. ΟΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1964

Σε διάστημα περίπου τριών μηνών από τις εκλογές του 1963, η Ε.Κ. κατόρθωσε στις βουλευτικές εκλογές του 1964 να αυξήσει την εκλογική της δύναμη κατά 10 περίπου ποσοστιαίες μονάδες. Στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα είχε αποχωρήσει από την αρχηγία της ΕΡΕ, αλλά και από την Ελλάδα, ο Κ. Καραμανλής. Από την άλλη πλευρά η ΕΔΑ ακολούθησε στις εκλογές του 1964 την τακτική του «εκλογικού ελιγμού» παρουσιάζοντας υποψηφίους μόνο σε 31 από τις 55 εκλογικές περιφέρειες. Αυτά τα δύο γεγονότα έπαιξαν τον ρόλο τους στην αύξηση της δύναμης της Ε.Κ., αλλά, όπως προκύπτει και από τις χωρικές διαφοροποιήσεις των μετακινήσεων προς την Ε.Κ. που παρουσιάζονται σε αυτή την ενότητα, σημαντικό ρόλο έπαιξε και το θετικό κλίμα για την Ε.Κ. του οποίου η ένταση διέφερε μεταξύ των χωρικών ενότητων.

Στον Χάρτη 9 παρουσιάζονται οι συσπειρώσεις της Ε.Κ. ανά χωρική ενότητα. Με γραμμοσκίαση εμφανίζονται οι 61 από τις 152 χωρικές ενότητες του χάρτη στις οποίες η ΕΔΑ δεν παρουσίασε υποψήφιο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η μέση τιμή των συσπειρώσεων της Ε.Κ. στις ενότητες που η ΕΔΑ δεν παρουσίασε υποψήφιο είναι 99,10%, ενώ στις υπόλοιπες ενότητες το αντίστοιχο ποσοστό εκτιμάται στο 98,62. Αυτή η διαφορά θα μπορούσε να ερμηνευθεί σαν ένα πρώτο κέρδος της Ε.Κ. από τον εκλογικό ελιγμό της ΕΔΑ, δηλαδή θα μπορούσε να πει κανείς ότι στις ενότητες του εκλογικού ελιγμού και εξαιτίας αυτού, η Ε.Κ. κατόρθωσε να συγκρατήσει το 0,5% της δύναμής της που πιθανόν να είχε μετακινηθεί προς την ΕΔΑ, αν είχε αυτήν την επιλογή.

Η μέση τιμή των συσπειρώσεων της ΕΡΕ είναι της τάξης του 81%. Δραματική είναι η πτώση της ΕΡΕ στην Κρήτη όπου οι συσπειρώσεις της είναι μικρότερες του 60% σε αρκετές επαρχίες. Από τις χαμηλότερες τιμές συσπειρώσεων εμφανίζονται και στις επαρχίες της εκλογικής περιφέρειας Λέσβου, όπου ο βασικότερος υποψήφιος της ΕΡΕ Π. Ξενοδοχειάρης, ο οποίος ήταν πρώτος σε σταυρούς με το Κ.Φ. στις εκλογές του 1958 και με την ΕΡΕ το 1963, απεβίωσε λίγο πριν από τις εκλογές του 1964, ενώ έτερος πολιτευτής της ΕΡΕ στις εκλογές του 1963, ο Ε. Δαγκλής, το 1964 παρουσιάστηκε ως ανεξάρτητος. Η κατανομή των συσπειρώσεων της ΕΡΕ στις χωρικές ενότητες παρουσιάζεται στον Χάρτη 10.

Οι συσπειρώσεις της ΕΔΑ στις περιοχές όπου παρουσίασε υποψηφίους είναι της τάξης του 86% (Χάρτης 11). Η σημαντικότερη πτώση παρατηρείται στην επαρχία Σελίνου, όπου ο πολιτευτής της ΕΔΑ Α. Αρχοντάκης, ο οποίος

βάσει των σταυρών του αντιπροσώπευε το 90% των ψήφων της ΕΔΑ το 1963, στις εκλογές του 1964 δεν ήταν υποψήφιος.

Το Κόμμα Προοδευτικών κατόρθωσε να συγκρατήσει τους μισούς περίπου ψηφοφόρους του (Χάρτης 12). Οι σημαντικότερες απώλειες παρουσιάζονται στη Λήμνο, όπου ο πολιτευτής με το Κ.Π. Ι. Σαββούρας, ο οποίος αντιπροσώπευε το 92% της δύναμης του Κ.Π. το 1963, στις εκλογές του 1964 παρουσιάστηκε ως ανεξάρτητος, και στην Τήνο, όπου ο προαναφερθείς Ν. Αλαβάνος, μετά τη μετακίνηση του 1963 από το Κ.Φ. στο Κ.Π., το 1964 παρουσιάζεται ως υποψήφιος της Ε.Κ.

Η Ε.Κ. κέρδισε περίπου το 14% των ψηφοφόρων της ΕΡΕ. Αρκετά υψηλότερα ποσοστά μετακινήσεων από τον μέσο όρο εμφανίζονται στο σύνολο της Κρήτης όπου σε καμία από τις επαρχίες της το ποσοστό των μετακινήσεων δεν έπεσε κάτω από το 25%. Στον Χάρτη 13 παρουσιάζονται και μερικές ακόμη χωρικές ενότητες στις οποίες τουλάχιστον ένας στους τέσσερις ψηφοφόρους της ΕΡΕ μετακινήθηκε προς την Ε.Κ. Δύο από αυτές, οι επαρχίες Φιλιατών και Μαργαριτίου, παρουσιάζονται με επιφύλαξη. Στον νομό Θεσπρωτίας η ΕΔΑ δεν είχε παρουσιάσει υποψήφιους στις εκλογές του 1963 και το 1964 η Θεσπρωτία ήταν μία από τις εκλογικές περιφέρειες στις οποίες ακολουθήθηκε η τακτική του εκλογικού ελιγμού. Στον ίδιο νομό, μέσα στο μικρό χρονικό διάστημα των τριών μηνών που μεσολάβησε ανάμεσα στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις, έχουμε μία αύξηση των ψηφισάντων της τάξης του 3%. Αυτή είναι πιθανό να οφείλεται σε ψηφοφόρους της ΕΔΑ, οι οποίοι το 1963 απείχαν από την άσκηση του εκλογικού δικαιώματός τους και το 1964, μέσα στο κλίμα του εκλογικού ελιγμού, αποφάσισαν να υποστηρίξουν την Ε.Κ. Επειδή στη μέθοδο με την οποία έγιναν οι εκτιμήσεις χρησιμοποιούνται τα ποσοστά των κομμάτων και όχι οι απόλυτοι αριθμοί, υπάρχει περίπτωση οι τιμές που δίνονται στον νομό Θεσπρωτίας για τις μετακινήσεις από την ΕΡΕ στην Ε.Κ. να είναι υπερεκτιμημένες, καθώς μάλλον συμπεριλαμβάνουν και τους «αφανείς» το 1963 ψηφοφόρους της ΕΔΑ που ενίσχυσαν την Ε.Κ. το 1964.

Οι μετακινήσεις από την ΕΔΑ προς την Ε.Κ. είναι της τάξης του 12% στις χωρικές ενότητες που η ΕΔΑ παρουσίασε υποψηφίους και 85% στις υπόλοιπες (Χάρτης 14). Τέλος, η Ε.Κ. κέρδισε και περίπου το 38% των ψηφοφόρων του Κ.Π. (Χάρτης 15)

Παρά την ιδιομορφία του εκλογικού ελιγμού της ΕΔΑ, η κατανομή των ψηφοφόρων της Ένωσης Κέντρου το 1964 (όσον αφορά στην εκλογική τους τοποθέτηση το 1963) παρουσιάζεται ομοιόμορφη στο σύνολο της επι-

κράτειας. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται τι είχαν επιλέξει στις εκλογές του 1963 οι ψηφοφόροι που στις εκλογές του 1964 ψήφισαν την Ε.Κ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κομματική προέλευση των ψηφοφόρων της Ε.Κ. το 1964

Κομματική προέλευση (Τι επέλεξαν στις εκλογές του 1963)	Ποσοστό της Ε.Κ. το 1964
Ένωση Κέντρου	80,11%
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση	9,94%
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά	5,52%
Κόμμα Προοδευτικών	3,02%
Α/Λ και ανεξάρτητοι (Φωκίδα, Ευρυτανία, Ζάκυνθο και Πιερία)	1,42%

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στις εκλογές του 1963, σε σχέση με τα αποτελέσματα των εκλογών του 1958, η Ε.Κ. συγκέντρωσε περισσότερους από 8 στους 10 ψηφοφόρους του ΚΦ και 7 στους 10 ψηφοφόρους της ΠΑΔΕ. Ταυτόχρονα, κατόρθωσε να κερδίσει περισσότερους από 1 στους 10 ψηφοφόρους της ΕΡΕ και περίπου 4 στους 10 ψηφοφόρους της ΕΔΑ. Σημαντικές αποκλίσεις από αυτή τη γενική εικόνα συσχετίζονται κυρίως με μετακινήσεις πολιτευτών στις αντίστοιχες χωρικές ενότητες. Το 1964 η Ε.Κ. κατόρθωσε να κερδίσει ακόμη 3 στους 20 ψηφοφόρους της ΕΡΕ, περισσότερους από 1 στους 10 ψηφοφόρους της ΕΔΑ –όπου η ΕΔΑ παρουσίασε υποψηφίους– και περισσότερους από 8 στους 10 ψηφοφόρους της ΕΔΑ στις εκλογικές περιφέρειες στις οποίες εφαρμόστηκε η τακτική του εκλογικού ελιγμού.

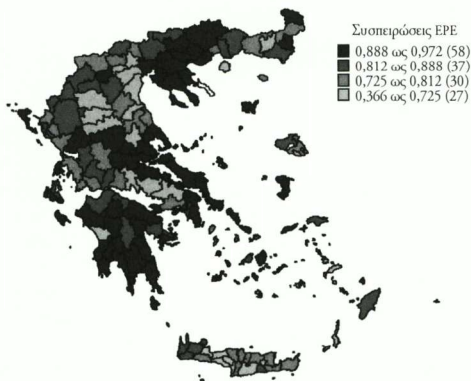
Από τις παραπάνω εκτιμήσεις προκύπτει ότι η Ένωση Κέντρου κατόρθωσε, σε δύο συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, να διεμβολήσει το κυρίαρχο δίπολο ΕΡΕ-ΕΔΑ που είχε προκύψει μετά τις εκλογές του 1958. Στις εκλογές του 1963, μόνον έξι στους δέκα ψηφοφόρους της Ε.Κ. προέρχονταν από τον ευρύτερο κεντρώο χώρο. Τα αποτελέσματα του 1964 καταδεικνύουν ότι η Ε.Κ., όχι μόνο κατόρθωσε να συγκρατήσει τα κέρδη που είχε αποκτήσει το 1963, αλλά διεύρυνε επιπλέον την επιρροή της στους χώρους των αντίπα-

λων παρατάξεων, αφού περίπου δύο στους δέκα ψηφοφόρους της Ε.Κ. το 1964 αποτελούν ένα νέο σύνολο κερδών που καταγράφονται υπέρ αυτής. Η ένταση και η ορμή του εκλογικού ρεύματος προς την Ε.Κ. είναι ίσως το σημαντικότερο εκλογικό γεγονός της σύντομης δεκαετίας του 1960.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

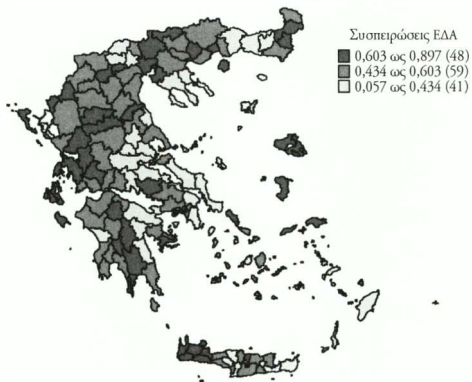
ΧΑΡΤΗΣ 1

Συσπειρώσεις της ΕΡΕ (1958-1963)

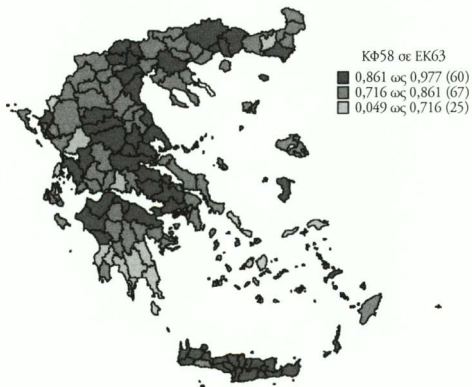
ΧΑΡΤΗΣ 2

Συσπειρώσεις της ΕΔΑ (1958-1963)

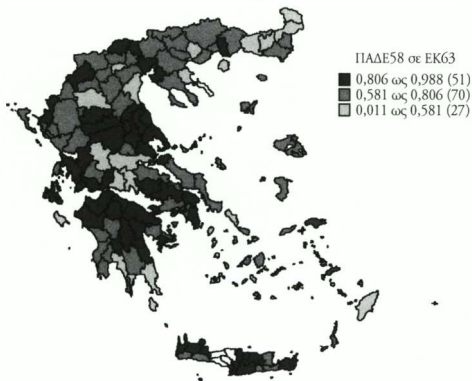
ΧΑΡΤΗΣ 3

Μετακινήσεις από Κ.Φ. σε Ε.Κ. (1958-1963)

ΧΑΡΤΗΣ 4

Μετακινήσεις από ΠΑΔΕ σε Ε.Κ. (1958-1963)

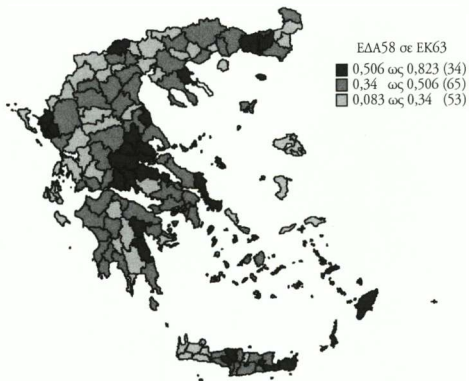
ΧΑΡΤΗΣ 5

Μετακινήσεις από ΕΡΕ σε Ε.Κ. (1958-1963)

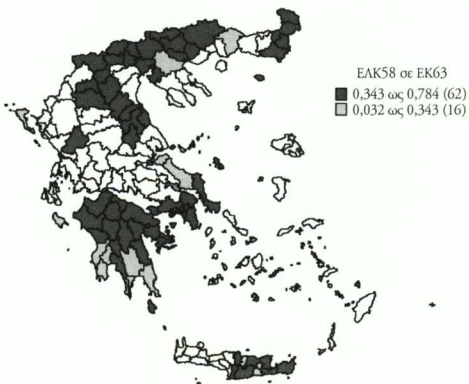
ΧΑΡΤΗΣ 6

Μετακινήσεις από ΕΔΑ σε Ε.Κ. (1958-1963)

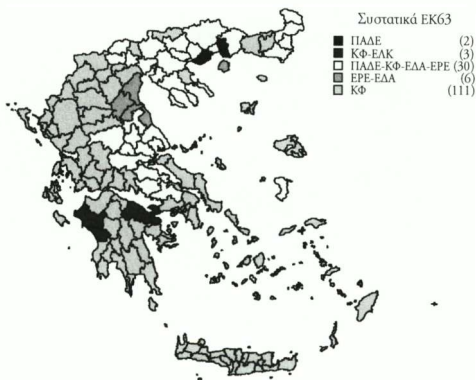
ΧΑΡΤΗΣ 7

Μετακινήσεις από ΕΛΚ σε Ε.Κ. (1958-1963)

ΧΑΡΤΗΣ 8

Κατανομή της προέλευσης των ψηφοφόρων της ΕΔΑ

ΧΑΡΤΗΣ 9

Συσπειρώσεις της Ε.Κ. (1963-1964)

ΧΑΡΤΗΣ 10

Συσπειρώσεις της ΕΡΕ (1963-1964)

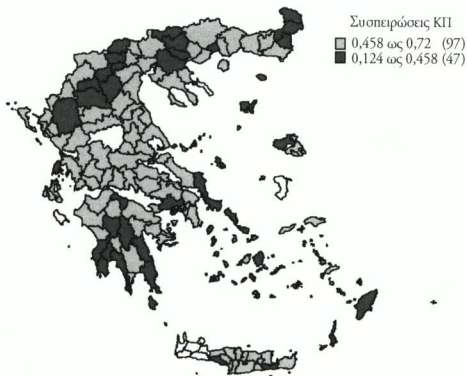
ΧΑΡΤΗΣ 11

Συσπειρώσεις της ΕΔΑ (1963-1964)

ΧΑΡΤΗΣ 12

Συσπειρώσεις της Κ.Π. (1963-1964)

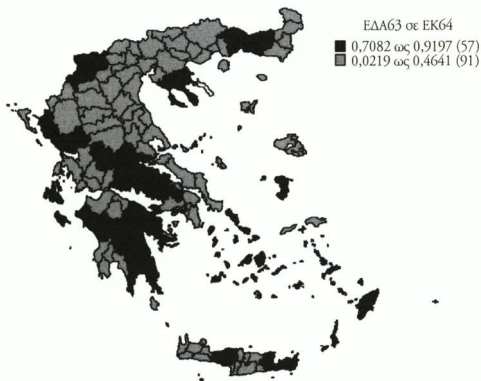
ΧΑΡΤΗΣ 13

Μετακινήσεις από ΕΡΕ σε Ε.Κ. (1963-1964)

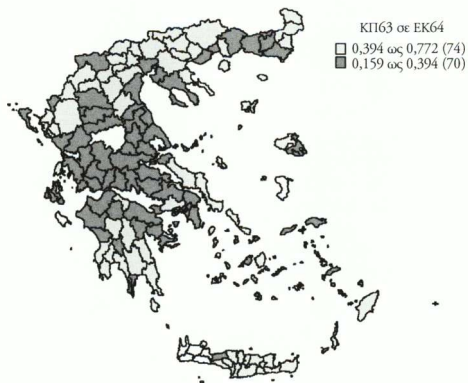
ΧΑΡΤΗΣ 14

Μετακινήσεις από ΕΔΑ σε Ε.Κ. (1963-1964)

ΧΑΡΤΗΣ 15

Μετακινήσεις από Κ.Π. σε Ε.Κ. (1963-1964)

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΥΜΕΡΩΝ ΣΥΜΒΑΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ*

Κωνσταντίνος Δ. Μαγκλιβέρας**

Τόσο κατά τη διαδικασία της μετανάστευσης όσο και κατά τη διάρκεια της παραμονής των μεταναστών στην επικράτεια των χωρών υποδοχής τίθεται το ζήτημα της αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τη μεταναστευτική πολιτική που ακολουθείται από την εκάστοτε χώρα υποδοχής. Στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται ότι τα πολυμερή κείμενα που έχουν υιοθετηθεί από τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας, το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών περιέχουν ένα σύνολο κανόνων που προσφέρουν την αναμενόμενη προστασία ενώ καλύπτουν και τυχόν κενά στις εθνικές νομοθεσίες.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η από κράτος σε κράτος μετανάστευση¹ αποτελεί μια πανάρχαια ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία ελεγχόταν και εξακολουθεί μέχρι σήμερα να ελέγχεται σε σημαντικό βαθμό τόσο από το κράτος από το οποίο αναχωρεί ο μετανάστης (το λεγόμενο κράτος προέλευσης) όσο και από το κράτος στο οποίο

* Η παρούσα μελέτη, η οποία έχει βασιστεί σε ανακοίνωση στο Συνέδριο που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ) τον Νοέμβριο 2006 στην Αθήνα, αποτυπώνει πορίσματα από τη συμμετοχή του γράφοντος ως εξωτερικού ερευνητή στο ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Μελέτης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών με θέμα τη διεθνή μετανάστευση.

** Ο Κωνσταντίνος Μαγκλιβέρας είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

1. Ως μετανάστευση νοείται μόνον η νόμιμη μετανάστευση. Δεν νοείται η παράνομη μετανάστευση [illegal migration] ή, αλλιώς, λαθρομετανάστευση (εάν αποδοθεί έτσι στα ελληνικά ο πρόσφατος όρος irregular migration) ή ακόμη η διασυνοριακή εμπορεία ανθρώπων [trafficking in human beings] ούτε και οι μετακινήσεις ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων ως αποτέλεσμα συρράξεων, εμφυλίων πολέμων και άλλων παρόμοιων παραγόντων.

εισέρχεται τελικά (το λεγόμενο κράτος υποδοχής). Έτσι, λοιπόν, το κράτος προέλευσης καθορίζει ποιοι υπήκοοί του και με ποιες προϋποθέσεις μπορούν να μεταναστεύσουν σε τρίτα κράτη, ενώ το κράτος υποδοχής καθορίζει ποιοι αλλοδαποί και με ποιες προϋποθέσεις μπορούν να εισέλθουν στην επικράτειά του με σκοπό τη μετανάστευση. Στη συνέχεια καθορίζει τα σχετικά με την παραμονή τους και κυρίως θέματα που αφορούν την παροχή εξαρτημένης εργασίας και τη γενικότερη συμμετοχή τους στην πολιτική, οικονομική, πολιτιστική και θρησκευτική ζωή του κράτους υποδοχής.

Με την πάροδο του χρόνου και την ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή των κρατών σε διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς (περιλαμβανομένων των περιφερειακών οργανισμών οικονομικής ολοκλήρωσης), η κρατική πολιτική στον τομέα της μετανάστευσης δέχεται, με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό έντασης, επιδράσεις από τις ρυθμίσεις και τους κανόνες που υιοθετούνται υπό την αιγίδα των οργανισμών αυτών. Επιπλέον, τα κράτη που κατά κύριο λόγο «εξάγουν» και εκείνα που κατά κύριο λόγο «εισάγουν» μετανάστες προσπαθούν μέσα από την κατάρτιση διμερών συμφωνιών να ισχυροποιήσουν τη θέση τους το ένα έναντι του άλλου. Κυρίως, όμως, τα κράτη προέλευσης επιδιώκουν να υποχρεώσουν τα κράτη υποδοχής να προσφέρουν ένα ελάχιστο μέτρο προστασίας στους υπηκόους τους, ενώ τα κράτη υποδοχής επιζητούν να μειώσουν και να ελέγξουν τα μεταναστευτικά ρεύματα.

Παρά τη σημασία των διμερών συμφωνιών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μετανάστες, ως μια διακριτή πληθυσμιακή ομάδα που διαβιεί στο εσωτερικό ενός τρίτου κράτους, αποτελούν επίσης αντικείμενο προστασίας εκείνων των γενικών και ειδικών παγκοσμίων και περιφερειακών κειμένων που έχουν θεσπιστεί για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τα οποία εφαρμόζουν οι χώρες υποδοχής. Για τα περισσότερα κράτη στην Ευρώπη (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα) στα κείμενα αυτά περιλαμβάνονται η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ, 1966), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ΔΣΟΚΠΔ, 1966), η Συνθήκη του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1989), η Ευρωπαϊκή Συνθήκη για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ, 1950), ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000) κλπ.

Μία από τις βασικότερες αρχές που διέπουν τα εν λόγω κείμενα είναι ότι η παρεχόμενη προστασία δεν καλύπτει μόνο τους υπηκόους των συμβαλλομένων κρατών αλλά και τους αλλοδαπούς που βρίσκονται στο έδαφός τους.

Με άλλα λόγια, φορείς και αποδέκτες των προστατευόμενων δικαιωμάτων (και μάλιστα χωρίς να επιτρέπονται οι διακρίσεις) είναι το σύνολο των ατόμων που διαβιεί στην επικράτεια ενός κράτους σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και στους οποίους, φυσικά, περιλαμβάνονται και οι μετανάστες. Όλα αυτά τα κείμενα περιέχουν θεμελιώδεις κανόνες που καθορίζουν τα ελάχιστα όρια της ανθρώπινης συμπεριφοράς και αξιοπρέπειας. Η παγκόσμια κοινότητα αναγνωρίζει ότι όλα τα κράτη θα πρέπει να δεσμεύονται από αυτό το ελάχιστο σύνολο κανόνων και να τους εφαρμόζουν στην εσωτερική τους έννομη τάξη κατά τρόπο ομοιόμορφο και χωρίς δυνατότητα να αναστέλλουν την εφαρμογή τους παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναφέρει τα πολυμερή συμβατικά κείμενα που έχουν υιοθετηθεί, κατά χρονολογική σειρά, από τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας, το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον ΟΗΕ και να καταδείξει ότι οι διατάξεις τους μπορούν να διαμορφώσουν ένα θεσμικό πλαίσιο που θα προστατεύει σε ικανοποιητικό βαθμό τόσο την ίδια τη διαδικασία της μετανάστευσης όσο και τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτή. Φυσικά, τα κράτη δεν είναι υποχρεωμένα να υιοθετήσουν αυτό το πλαίσιο προστασίας – με την εξαίρεση των κανόνων εκείνων που ερείζονται στα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου – και μπορούν να συνεχίσουν να υλοποιούν την εθνική πολιτική μετανάστευσης με τον βέλτιστο για εκείνα τρόπο. Προτού περάσουμε όμως στην εξέταση των σχετικών πολυμερών κειμένων, θα πρέπει να γίνει αναφορά στο μοντέλο ευρωπαϊκών θεσμών όπου οι εθνικές ρυθμίσεις, οι οποίες διέπουν τη μετανάστευση υπηκόων συγκεκριμένων κρατών μεταξύ τους, έχουν αντικατασταθεί από ομοιόμορφους κανόνες που εξέδωσαν τα κράτη τα οποία συμπράττουν στους θεσμούς.

2. ΤΟ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΟΥ ΔΙΕΠΕΙ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΕ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ

Σήμερα στην ευρωπαϊκή ήπειρο υπάρχουν σχηματισμοί κρατών όπου ο τομέας της μετανάστευσης, όσον αφορά τους μετανάστες που προέρχονται από τις χώρες που μετέχουν στον σχηματισμό, δεν αποτελεί πλέον αντικείμενο ρύθμισης της εθνικής πολιτικής καθώς διέπεται από τις συμφωνίες που έχουν υιοθετηθεί στο πλαίσιο των θεσμών αυτών.² Θα μπορούσαν να αναφερθούν

2. Βλ. H. Werner, «Regional Economic Integration and Migration: The European Case», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, τόμ. 534, Ιούλιος 1994.

δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το πρώτο είναι ο σχηματισμός των χωρών που απαρτίζουν τη Σκανδιναβική Συνεργασία (Δανία, Σουηδία, Νορβηγία, Ισλανδία και Φινλανδία). Ήδη από το 1954 συμφωνήθηκε η δημιουργία ενιαίας αγοράς εργασίας, όπου οι πολίτες των κρατών που συμμετέχουν δικαιούνται να εργάζονται εντός της σκανδιναβικής επικράτειας χωρίς να απαιτείται η προηγούμενη έκδοση και χορήγηση αδείας εργασίας, ενώ το 1962 συμφωνήθηκε οι πολίτες μιας σκανδιναβικής χώρας που διαβιούν στο έδαφος άλλης να απολαμβάνουν, στο μέτρο που είναι δυνατόν, των ίδιων κοινωνικών παροχών που απολαμβάνουν οι πολίτες της χώρας υποδοχής.³

Το δεύτερο παράδειγμα είναι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΚ), ο θεσμός που δημιούργησε μια νέα κατηγορία διεθνών οργανισμών, αυτή των περιφερειακών οργανισμών οικονομικής ολοκλήρωσης. Το 1957, η ΕΚ θεσμοθέτησε τη χωρίς εμπόδια και περιορισμούς μετακίνηση των μεταναστών, υπηκόων των κρατών-μελών, σε οποιοδήποτε τρίτο μέλος με σκοπό τη μισθωτή εργασία.⁴ Αυτό που ονομάστηκε «ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων» κατέστη δικαίωμα του οικονομικά ενεργού μετανάστη, το οποίο δεν μπορεί να μειώσει καθ' οιονδήποτε τρόπο ούτε το κράτος-μέλος από το οποίο αυτός προέρχεται ούτε το κράτος στο οποίο επιζητεί να εργασθεί. Η αυστηρή αυτή υποχρέωση να μην εμποδίζουν τα κράτη-μέλη τη μετακίνηση των μεταναστών εργαζομένων συνοδεύθηκε από μια ακόμη, επίσης αυστηρή υποχρέωση: να μην τους μεταχειρίζονται κατά τρόπο διακριτικό. Η ίση μεταχείριση ημεδαπών και αλλοδαπών και η εννοιολογικά ταυτόσημη απαγόρευση των διακρίσεων λόγω υπηκοότητας αποτελούν θεμελιώδεις κανόνες του όλου οικοδομήματος της ΕΚ.⁵ Έτσι, όλα τα κράτη-μέλη οφείλουν να παρέχουν στους «κοινοτικούς μετανάστες εργαζόμενους» και στα μέλη της οικογένειάς τους τα ίδια δικαιώματα, προνόμια και ευκαιρίες που απολαμβάνουν οι ημεδαποί εργαζόμενοι.⁶

3. Βλ. Κ. Μαγκλιβέρας, «Το Βόρειο Συμβούλιο-Το Βόρειο Συμβούλιο των Υπουργών», στο Κ. Μαγκλιβέρας (επιμ.), *Οι Διεθνείς Οργανισμοί του Ευρύτερου Ευρωπαϊκού Χώρου*, Ατραπός, Αθήνα 2005, σ. 199, 200 κ.ε.

4. Λόγω περιορισμών στην έκταση του άρθρου, η μετανάστευση από τρίτες χώρες προς την Κοινότητα δεν θα καλυφθεί.

5. Βλ. άρθρο 12 της Συνθήκης ΕΚ και Γ. Κραβαρίτου, «Η ίση μεταχείριση στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η απαγόρευση των διακρίσεων», *Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, τχ. 65, 2006, σ. 321.

6. Ας σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί επιχειρηματολογία που εστιάζεται στο κατά πόσον η θεωρία των αντίστροφων διακρίσεων [reverse discrimination] θα μπορούσε να επιτρέψει σε ένα κράτος-μέλος να μεταχειρίζεται του υπηκόου του με χειρότερο τρόπο α-

Σε πολλές περιπτώσεις, είτε ηθελμένα είτε εν αγνοία τους, τα κράτη-μέλη δεν συμμορφώνονταν με τις παραπάνω υποχρεώσεις και συνέχιζαν να εφαρμόζουν πολιτικές που ευνοούσαν τους ημεδαπούς εργαζομένους. Με την πίεση όμως που δέχθηκαν, μεταξύ άλλων, από τις αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) τα περιθώρια μη συμμόρφωσης στένεψαν. Σήμερα, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι η κυκλοφορία των κοινοτικών πολιτών με την ιδιότητα των μεταναστών εργαζομένων είναι καθόλα ελεύθερη και ανεμπόδιση. Δεν πρέπει όμως να παραβλέπουμε ότι η ύπαρξη άλλων, μη κρατικών εμποδίων (π.χ. γλωσσικές δυσκολίες, αρνητική στάση του τοπικού πληθυσμού, υψηλά ποσοστά ανεργίας στη χώρα υποδοχής κλπ.) δεν επιτρέπει πάντοτε μια ισορροπημένη μετανάστευση στα πλαίσια της Κοινοτότητας.

Αυτά τα δύο παραδείγματα αποτελούν την εξαίρεση στον κανόνα ότι κάθε κράτος διαμορφώνει κατά το δοκούν την εθνική πολιτική μετανάστευσης. Σε τελευταία ανάλυση, αυτή επηρεάζεται πολλαπλώς από το κατά πόσον ένα κράτος επιθυμεί να προσελκύσει μετανάστες (π.χ. για να καλύψει ανάγκες σε τομείς της οικονομίας που παρουσιάζουν έλλειψη ειδικευμένου ή/και ανειδίκευτου ανθρώπινου δυναμικού, για να ανατρέψει την υπογεννητικότητα κλπ.) ή αποθαρρύνει τη μετανάστευση (π.χ. διότι στην εσωτερική αγορά εργασίας παρουσιάζεται υψηλό ποσοστό ανεργίας ή, αντίθετα, διότι η έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού θα επιδεινωθεί εάν τμήμα του ενεργού πληθυσμού μεταναστεύσει, ή επειδή δεν επιθυμεί την παρουσία αλλοδαπών στο έδαφός του κλπ.). Δεν υπάρχει όμως καμία αμφιβολία ότι, ανεξάρτητα από την όποια εθνική πολιτική, τα κράτη που θεωρούνται πλούσια και ευημερούν⁷ θα προσελκύουν πάντοτε μετανάστες, ενώ τα κράτη εκείνα στα οποία επικρατούν ταραγμένες πολιτικές συνθήκες και εθνοτικές ή πολιτισμικές διαμάχες θα συνεχίσουν να αποτελούν τους τροφοδότες των μεταναστευτικών ρευμάτων. Τέλος, υπάρχουν και μη κρατικοί παράγοντες, όπως π.χ. η καταστροφή του περιβάλλοντος ή η εξάντληση των φυσικών πόρων, που οδηγούν στη δημιουργία νέων κυμάτων μεταναστών.

πό ό,τι υποχρεούται να μεταχειρίζεται τους πολίτες των άλλων κρατών-μελών σύμφωνα με το κοινοτικό δίκαιο, βλ. R. White, «Free Movement, Equal Treatment and Citizenship of the Union», *International and Comparative Law Quarterly*, τχ. 54, 2005, σ. 885, 901.

7. Βέβαια το ποια κράτη είναι πλούσια και ευημερούν είναι σχετικό. Για παράδειγμα, συγκρινόμενη με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής, η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί «πλούσια», αλλά για τις Βαλκανικές χώρες και τις χώρες της Ν.Α. Ευρώπης θεωρείται «πλούσιο κράτος» που δυνητικά παρέχει πολλές ευκαιρίες στους μετανάστες.

3. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΝΟΣ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΝΟΝΩΝ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΥΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΩΝ ΣΥΜΒΑΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΥΠΕΡΕΘΝΙΚΟΥΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ

Ακόμη και εάν τα κράτη δεν διέφεραν μεταξύ τους, η μετανάστευση θα εξακολουθούσε να υφίσταται όσο ο άνθρωπος εκδηλώνει την έμφυτη τάση του για βελτίωση. Το ζητούμενο είναι πώς θα διαμορφωθεί ένα, όσο το δυνατόν, ομοίμορφο πλαίσιο κανόνων το οποίο θα προστατεύει τη μετανάστευση ως έκφραση ανθρώπινης δραστηριότητας, θα παρέχει στον μετανάστη και σε εκείνους που εκ των πραγμάτων τον ακολουθούν έναν ελάχιστο αριθμό δικαιωμάτων και παροχών, θα καθορίζει τους όρους της διαβίωσής του εντός της χώρας υποδοχής και θα εγγυάται την επιστροφή του στη χώρα προέλευσης, όπου δεν θα αντιμετωπίζει αρνητική μεταχείριση.

Επειδή, μάλιστα, αυτό το πλέγμα κανόνων θα πρέπει να ισχύει ανεξάρτητα από την εθνική πολιτική που έχει διαμορφώσει κάθε κράτος και, σε περίπτωση σύγκρουσης με αυτήν, να υπερισχύει, θα έπρεπε να περιβληθεί τον μανδύα των πολυμερών συνθηκών οι διατάξεις των οποίων εφαρμόζονται υποχρεωτικά στην επικράτεια όσων κρατών τις έχουν κυρώσει. Με την εφαρμογή ενός τέτοιου μοντέλου, η προστασία του μετανάστη, αφενός, ισχυροποιείται συγκρινόμενη με την προστασία που μπορεί να παρέχει η χώρα προέλευσης (κυρίως μέσω των διμερών συμφωνιών) και, αφετέρου, καθίσταται αυτοτελής και, τουλάχιστον θεωρητικά, ο μετανάστης μπορεί να την επικαλεστεί ενώπιον των δικαστικών αρχών της χώρας υποδοχής. Τέλος, η εφαρμογή των σχετικών πολυμερών κειμένων παρέχει σε ένα κράτος τη δυνατότητα να νομιμοποιήσει την εθνική πολιτική μετανάστευσης που ακολουθεί.

Σήμερα υπάρχει ένας ικανός αριθμός κειμένων κυρίως λόγω της δράσης του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας (ΔΟΕ), του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣτΕ) και του ΟΗΕ.⁸ Εάν και φαίνεται παράδοξο, ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από τα κράτη-μέλη του να καταρτίζει σχετικές συμβάσεις. Ο ΔΟΕ υιοθετώντας (ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου) τις ακόλουθες συνθήκες έθεσε όρους απασχόλησης και διαβίωσης των μεταναστών εργαζομένων έχοντας ως κεντρικό σημείο την ίση μεταχείρισή τους με τους ημεδαπούς: Σύμβαση για την Ισότητα στη Μεταχείριση Ημεδαπών και Αλλοδαπών Εργαζομένων όσον Αφορά την Αποζημίωση λόγω Εργατικών Ατυχημάτων (1925), Αναθεωρημένη Σύμβαση για τη Μετανάστευση με

8. Για τα κείμενα, βλ. Στ. Περάκης - Π. Μάστακας, *Άσυλο, Πρόσφυγες, Μετανάστες, Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής*, τόμ. 5, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα 2005.

Σκοπό την Εργασία (1949), Σύμβαση για τις Διακρίσεις σχετικά με την Εργασία και την Απασχόληση (1958), Σύμβαση για την Ίση Μεταχείριση μεταξύ Υψηκών και Μπ Υψηκών στην Κοινωνική Ασφάλιση (1962) και Σύμβαση για τη Μετανάστευση σε Καταχρηστικές Συνθήκες και για την Προώθηση της Ισότητας στις Ευκαιρίες και τη Μεταχείριση των Μεταναστών Εργαζομένων (1975). Το τελευταίο κείμενο υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα μέρη να σέβονται τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα όλων των μεταναστών εργαζομένων ακόμη και εάν αυτοί δεν βρίσκονται νομίμως στην επικράτειά τους.⁹

Από την πλευρά του, το ΣτΕ δεν ασχολήθηκε τόσο με την ίδια τη διαδικασία της μετανάστευσης όσο με το γενικότερο ζήτημα της νομικής και κοινωνικής θέσης των αλλοδαπών στο κράτος όπου διαβιούν και την κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων. Ο δικαιολογητικός λόγος της ενασχόλησής του είναι η προώθηση και η ενίσχυση της οικονομικής προόδου των κρατών-μελών με την παράλληλη διασφάλιση και σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Έτσι, λοιπόν, η δράση του ΣτΕ στο τομέα αυτόν είναι συυφασμένη με την πρωταρχική αποστολή του, δηλαδή τη διασφάλιση και την προώθηση των θεμελιωδών ελευθεριών.¹⁰

Η μετανάστευση ως παγκόσμιο φαινόμενο δεν θα μπορούσε παρά να απασχολήσει και τον ΟΗΕ. Εάν και ο Οργανισμός καθυστερόσε (εντυπωσιακά, θα έλεγε κανείς) να αναπτύξει σχετική δράση, κατάρτισε το 1990 –μετά από 10 χρόνια σκληρών διαπραγματεύσεων¹¹– τη Διεθνή Συνθήκη για την Προστασία των Δικαιωμάτων όλων των Μεταναστών Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους,¹² η οποία αρχικά αντιμετώπιστηκε ως κείμενο ανταγωνιστικό της Σύμβασης του ΔΟΕ για τη Μετανάστευση σε Καταχρηστικές Συνθήκες (1975).¹³ Μόλις δε πρόσφατα ο ΟΗΕ αντιμετώπισε το φλέγον ζήτημα της παράνομης μετακίνησης μεταναστών, από τη σκοπιά ό-

9. Βλ. L. Cox, «The International Labour Organisation and Fundamental Rights at Work», *European Human Rights Law Review*, τόμ. 4, 1999, σ. 451.

10. Βλ. K. Magliveras, «Migrant Workers' Rights in the Euro-Mediterranean Partnership: European Union and International Law Perspectives», *Hellenic Review of European Law* (International Edition), τχ. 43, 2004, σ. 77-79.

11. Βλ. J. Loennroth, «The International Convention on the Rights of All Migrant Workers and Members of their Families in the Context of International Migration Policies: An Analysis of Ten Years of Negotiation», *International Migration Review*, τχ. 25, 1991, σ. 710.

12. Υιοθετήθηκε με την Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης 45/158 της 18ης Δεκεμβρίου 1990.

13. Βλ. M. Hasenau, «Setting Norms in the United Nations System: The Draft Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and their Families in Relation

μως του ποινικού δικαίου, υιοθετώντας το Πρωτόκολλο κατά της Λαθραίας Μεταφοράς Μεταναστών από την Ήρα, τη Θάλασσα και τον Αέρα, το οποίο προσαρτήθηκε στη Συνθήκη κατά του Διακρατικού Οργανωμένου Εγκλήματος (2000).¹⁴

Σε γενικές γραμμές, λίγα κράτη έσπευσαν να κυρώσουν τα παραπάνω κείμενα. Αυτή η απροθυμία, που σε ορισμένες περιπτώσεις αγγίζει τα όρια της άρνησης, δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Συνθήκη του ΟΗΕ για τη Μετανάστευση, η οποία τέθηκε σε ισχύ μετά από 13 χρόνια αν και απαιτούνταν μόλις 20 κυρώσεις! Οι χώρες προέλευσης αλλά και υποδοχής εξακολουθούν να επιδεικνύουν έντονη διαστακτικότητα να προσχωρήσουν στα εν λόγω κείμενα, είτε επειδή τα θεωρούν παρωχημένα είτε διότι ίσως έχουν ρυθμίσει ικανοποιητικά τις μεταξύ τους σχέσεις με άλλον τρόπο, είτε επειδή έχουν υιοθετήσει (π.χ. στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα) ομοιόμορφους κανόνες κλπ.¹⁵ Έτσι η Συνθήκη του ΟΗΕ σήμερα αριθμεί 34 συμβαλλόμενα μέρη.¹⁶ Στο δε ΣτΕ, εάν και υπό την αιγίδα του έχουν καταρτισθεί σχεδόν 200 πολυμερή κείμενα στη μεγάλη πλειοψηφία των οποίων έχουν προσχωρήσει τα περισσότερα από τα σημερινά 46 κράτη-μέλη, οι σχετικές με τη μετανάστευση συνθήκες συγκαταλέγονται σε εκείνες με τα λιγότερα συμβαλλόμενα μέρη. Αυτή η απροθυμία φανερώνει μάλλον ότι τόσο τα κράτη που «εξάγουν» όσο και εκείνα που «εισάγουν» μετανάστες δεν δέχονται την εφαρμογή υπερεθνικών κανόνων και προτιμούν να χαράσσουν τη δική τους πολιτική χωρίς εξωτερικές επιρροές.

to ILO Standards on Migrant Workers», *International Migration*, τχ. 28, 1990, σ. 139 και R. Boehning, «The ILO and the New UN Convention on Migrant Workers: The Past and Future», *International Migration Review*, τχ. 25, 1991, σ. 698.

14. Για τη Συνθήκη που υιοθετήθηκε με την Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης 55/25 της 15ης Νοεμβρίου 2000, βλ. K. Magliveras, «Fighting International Transgression: The UN Convention on Transnational Organized Crime», *International Enforcement Law Reporter*, τχ. 17, 2001, σ. 392.

15. Βλ., επίσης, R. Cholewinski, *Migrant Workers in International Human Rights Law. Their Protection in Countries of Employment*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997, σ. 201-2.

16. Βλ. *Report of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families*, Third session (12-16 December 2005) - Fourth session (24-28 April 2006), UN Doc. A/61/48 (2006). Για ενημέρωση ως προς τις νέες προσχωρήσεις, βλ. www.ohchr.org/english/countries/ratification/13.htm. Κανένα κράτος του Πρώτου Κόσμου και λίγα του Δεύτερου Κόσμου την έχουν κυρώσει, από δε τη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια μόνο η Αλγερία, η Βοσνία, η Αίγυπτος, η Λιβύη, το Μαρόκο, η Συρία και η Τουρκία.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι το περιεχόμενο των πολυμερών αυτών κειμένων καλύπτει τις περισσότερες ανάγκες ενός συστήματος κανόνων που θα αντιμετώπιζε τη διαδικασία της (για οικονομικούς κυρίως λόγους) μετανάστευσης ως ανθρώπινης δραστηριότητας, θα ρύθμιζε τη νομική θέση των μεταναστών (και, κατά περίπτωση, των μελών των οικογενειών τους), θα όριζε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της χώρας υποδοχής, θα ρύθμιζε τα σχετικά με την επιστροφή του μετανάστη στη χώρα προέλευσης κλπ. Η σύντομη ανάλυση των διατάξεων των κειμένων του Συμβουλίου της Ευρώπης και του ΟΗΕ που ακολουθεί αποβλέπει στην απόδειξη του επιχειρήματος αυτού.

α. Συνθήκες του Συμβουλίου της Ευρώπης που αφορούν άμεσα τη μετανάστευση

Η Συνθήκη για την Εγκατάσταση που υπογράφηκε τον Δεκέμβριο 1955 υπήρξε το πρώτο σχετικό κείμενο.¹⁷ Εάν και η λέξη «μετανάστευση» δεν αναγράφεται πουθενά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό είναι το κύριο αντικείμενό της. Έτσι, το άρθρο 10 ορίζει ότι κάθε συμβαλλόμενο μέρος υποχρεούται να επιτρέπει στους υπηκόους των άλλων μερών (εφαρμόζεται η αρχή της αμοιβαιότητας) να αναλαμβάνουν κάθε επικερδή απασχόληση επί ίσοις όροις με τους ημεδαπούς, εκτός εάν το εν λόγω κράτος προβάλλει πειστικούς οικονομικούς ή κοινωνικούς λόγους για να μην χορηγήσει την απαιτούμενη άδεια. Η ανάληψη επικερδούς απασχόλησης καλύπτει τόσο εκείνους που εργάζονται με όρους εξαρτημένης εργασίας όσο και αυτούς που ασκούν επάγγελμα το οποίο απαιτεί την προηγούμενη άδεια δημόσιας αρχής. Η σημαντικού βαθμού διακριτική ευχέρεια των συμβαλλομένων μερών να αρνηθούν τη χορήγηση αδείας ήταν μάλλον αναμενόμενη, αφού οι οικονομικές και κοινωνικές δομές των τότε 14 κρατών-μελών (μεταξύ αυτών, η Ελλάδα και η Τουρκία) δεν είχαν ακόμη συνέλθει από τα δεινά του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Θα πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε ότι, λιγότερο από δύο χρόνια αργότερα, έξι από τα κράτη αυτά ίδρυσαν την ΕΟΚ και θεμελίωσαν το δικαίωμα των υπηκόων τους στην ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων.

Το άρθρο 12 της Συνθήκης για την Εγκατάσταση περιέχει ευεργετικές διατάξεις για τους υπηκόους συμβαλλόμενου μέρους που διαβιούν νόμιμα στην επικράτεια άλλου μέρους και πληρούν μία από τις παρακάτω προϋπο-

17. Τέθηκε σε ισχύ τον Φεβρουάριο 1965. Έχει κυρωθεί από 12 κράτη και τελευταία από την Τουρκία τον Μάρτιο 1990.

θέσεις: α) έχουν εργαστεί για περίοδο πέντε ετών χωρίς διακοπή· β) έχουν παραμείνει για αδιάκοπη περίοδο 10 ετών· ή γ) τους έχει χορηγηθεί άδεια μόνιμου παραμονής. Σε αυτές τις περιπτώσεις δικαιούνται να αναλάβουν επικερδή απασχόληση με τους ίδιους ακριβώς όρους όπως οι ημεδαποί και χωρίς τους περιορισμούς του προαναφερθέντος άρθρου 10. Σύμφωνα δε με το άρθρο 17, οι αλλοδαποί δικαιούνται μεταχείρισης όχι λιγότερο ευνοϊκής από ό,τι οι ημεδαποί αναφορικά με τις απολαβές και τους άλλους όρους απασχόλησης. Εάν και αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ίση μεταχείριση και απαγόρευση των διακρίσεων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, σε κάθε περίπτωση, είναι πιθανόν να μπορεί να εφαρμοσθεί η διάταξη του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ που απαγορεύει τις διακρίσεις όσον αφορά τα δικαιώματα που προστατεύονται από αυτήν και τα Πρόσθετα Πρωτόκολλά της.¹⁸

Σε περίπτωση που η χώρα υποδοχής παραβιάσει ή δεν συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνει με τη Συνθήκη, η πρωτοποριακή για την εποχή διάταξη του άρθρου 7 επιφυλάσσει στους αλλοδαπούς εργαζόμενους πλήρη δικαστική προστασία, η οποία καλύπτει και την περιουσία τους. Κατοχυρώνεται μάλιστα ρητά το δικαίωμά τους να προσφύγουν στις αρμόδιες δικαστικές και διοικητικές αρχές κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως και οι ημεδαποί.

Μετά από διάστημα μεγαλύτερο των 20 ετών, καταρτίστηκε το επόμενο σημαντικό κείμενο, η Ευρωπαϊκή Συνθήκη για το Νομικό Καθεστώς των Μεταναστών Εργαζομένων με διττό στόχο:¹⁹ πρώτον, να κατοχυρώσει την αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ημεδαπών και αλλοδαπών εργαζομένων σε ό,τι αφορά τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας²⁰ και, δεύτερον, να διευκολύνει και να προωθήσει την κοινωνική πρόοδο των μεταναστών εργαζομένων και των μελών της οικογένειάς τους. Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1, ως μετανάστης εργαζόμενος ορίζεται ο υπήκοος ενός συμβαλλόμενου μέ-

18. Βλ. την Απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 16ης Σεπτεμβρίου 1996 στην υπόθεση *Gaygusuz v Austria*.

19. Υπογράφηκε τον Νοέμβριο 1977 (μεταξύ άλλων και από την Ελλάδα) και τέθηκε σε ισχύ την 1η Μαΐου 1983. Έχει κυρωθεί από 9 κράτη και τελευταία από τη Μολδαβία τον Ιούνιο 2006. Γενικά, βλ. E. Guild, *The European Convention on the Legal Status of Migrant Workers: An Analysis of its Scope and Benefits*, Council of Europe/University of Nijmegen, Μάρτιος 1999, CDMC (99) 11.

20. Βλ. επίσης την Ευρωπαϊκή Συνθήκη σχετικά με την Εθνικότητα (υιοθετήθηκε τον Νοέμβριο 1997 και τέθηκε σε ισχύ τον Μάρτιο 2000), η οποία υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα κράτη να οξείνεται τα δικαιώματα των ατόμων εκείνων που συνήθως διαμένουν στην επικράτειά τους.

ρους στον οποίο έχει επιτραπεί από τρίτο συμβαλλόμενο μέρος (εξακολουθεί, λοιπόν, να ισχύει η αρχή της αμοιβαιότητας) να διαμένει στην επικράτεια του προκειμένου να αναλάβει αμειβόμενη εργασία.

Αναφορικά με τη διαδικασία της μετανάστευσης, το άρθρο 4 παρ. 1 της Συνθήκης υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα μέρη να εγγυηθούν στους μετανάστες εργαζομένους δύο θεμελιώδη δικαιώματα: να εγκαταλείπουν την επικράτεια του συμβαλλόμενου κράτους του οποίου είναι υπήκοοι και να γίνονται δεκτοί στην επικράτεια ενός άλλου συμβαλλόμενου κράτους προκειμένου να αναλάβουν αμειβόμενη εργασία, αφού όμως έχουν πρώτα λάβει τη σχετική έγκριση. Τα εν λόγω δικαιώματα περιορίζονται από διατάξεις της εσωτερικής νομοθεσίας της χώρας προέλευσης ή/και υποδοχής που αφορούν την προστασία της κρατικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας και των ηθών.

Στο ερώτημα ποιο δημόσιο έγγραφο θα πρέπει να χορηγηθεί πρώτα στον μετανάστη, η άδεια εργασίας ή η άδεια παραμονής, η Συνθήκη ορίζει να προηγείται η άδεια εργασίας (άρθρο 8) και να έπεται η άδεια παραμονής (άρθρο 9). Και αυτό διότι ο μετανάστης έχει ήδη εισέλθει στην επικράτεια της χώρας υποδοχής με αποκλειστικό σκοπό να αναλάβει αμειβόμενη εργασία και του έχει ήδη επιτραπεί η είσοδος για τον σκοπό αυτόν. Σύμφωνα δε με το άρθρο 5, προτού ακόμη αποχωρήσει από το κράτος προέλευσης θα πρέπει να έχει καταρτιστεί σύμβαση εργασίας ή τουλάχιστον να υπάρχει οριστική πρόταση για εργασία. Με βάση αυτή τη συλλογιστική, το άρθρο 9 ορίζει ότι το κράτος υποδοχής υποχρεούται να εκδώσει άδεια παραμονής σε όσους έχει χορηγηθεί άδεια εργασίας ενώ, σε περίπτωση ανανέωσής της, αυτή δεν θα μπορεί να υπολείπεται χρονικά της άδειας εργασίας. Επιπλέον, το άρθρο 12 αναφέρει ότι ο/η σύζυγος μετανάστη εργαζόμενου, ο οποίος απασχολείται νόμιμα στη χώρα υποδοχής, καθώς και τα ανήλικα τέκνα τους μπορούν να «συνενωθούν» μαζί του/της υπό τον όρο ότι πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις.

Η κρίσιμης σημασίας αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ημεδαπών και μεταναστών εργαζομένων διατυπώνεται ως εξής στο άρθρο 16 παρ. 1, διάταξη στην οποία δεν επιτρέπεται η διατύπωση επιφυλάξεων: «Σε θέματα συνθηκών εργασίας, οι μετανάστες εργαζόμενοι, στους οποίους έχει χορηγηθεί άδεια για να αναλάβουν εργασία, θα χαιρούν μεταχείρισης η οποία δεν θα είναι λιγότερο ευνοϊκή από ό,τι η μεταχείριση που χαιρούν οι ημεδαποί εργαζόμενοι επί τη βάση νομοθετικών ή διοικητικών διατάξεων, συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή βάσει των ηθών και εθίμων». Η αρχή αυτή βρίσκει εφαρμογή και στη λύση της εργασιακής σχέσης είτε λόγω λήξης της χρονικής

της διάρκειας είτε λόγω απόλυσης του μετανάστη εργαζομένου. Στο δε ερώτημα κατά πόσον οι εν λόγω μετανάστες οφείλουν να επιστρέψουν στη χώρα προέλευσης, η Συνθήκη δεν απαντά με σαφή τρόπο. Από τη διάταξη όμως του άρθρου 25 προκύπτει ότι, εάν έχασαν την εργασία τους για λόγους όπως οι ομαδικές απολύσεις ή παρατεταμένα ασθένεια, οι αρμόδιες αρχές της χώρας υποδοχής θα διευκολύνουν την εκ νέου πρόσληψή τους, προωθώντας εάν απαιτείται και την επαγγελματική τους κατάρτιση. Συνεπώς, η Συνθήκη τάσσεται υπέρ της συνέχισης της παραμονής των μεταναστών εργαζομένων στη χώρα υποδοχής.

Μετά τη πάροδο 15 ετών, καταρτίστηκε το τρίτο κύριο κείμενο του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Ευρωπαϊκή Συνθήκη για τη Συμμετοχή των Αλλοδαπών στη Δημόσια Ζωή σε Τοπικό Επίπεδο,²¹ η οποία βασίζεται σε δύο παραδοχές: ότι η παραμονή αλλοδαπών στην επικράτεια τρίτων χωρών αποτελεί πλέον μόνιμο χαρακτηριστικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών και ότι οι αλλοδαποί έχουν σε τοπικό επίπεδο τις ίδιες υποχρεώσεις όπως και οι ημεδαποί.²² Η Συνθήκη αποτελείται από το Κεφάλαιο Α (αναφέρεται στην ελευθερία της έκφρασης, του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι), το Κεφάλαιο Β (αναφέρεται στην ίδρυση συμβουλευτικών σωμάτων εκπροσώπησης των αλλοδαπών σε τοπικό επίπεδο), και το Κεφάλαιο Γ (αναφέρεται στο δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις δημοτικές εκλογές). Τα συμβαλλόμενα κράτη υποχρεούνται να εφαρμόζουν τις διατάξεις του Κεφαλαίου Α και έχουν τη διακριτική ευχέρεια να εφαρμόζουν, εάν το επιθυμούν, τις διατάξεις του Κεφαλαίου Β ή/και του Κεφαλαίου Γ.

Όσον αφορά το περιεχόμενο των ελευθεριών που καλύπτονται από το Κεφάλαιο Α, η Συνθήκη δεν επιφέρει σημαντικές αλλαγές συγκριτικά με το περιεχόμενο των εν λόγω ελευθεριών στα αντίστοιχα άρθρα 10 και 11 της ΕΣΔΑ. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 3 παρ. 1 της Συνθήκης μνημονεύει το δικαίωμα των αλλοδαπών να γίνονται δέκτες πληροφόρησης και ιδεών αλλά και να μπορούν οι ίδιοι να διοχετεύουν πληροφορίες και ιδέες τόσο στο ε-

21. Υπεγράφη τον Φεβρουάριο 1992 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Μαΐου 1997. Μέχρι σήμερα έχει κυρωθεί από 8 κράτη (τις 5 χώρες της Σκανδιναβικής Συνεργασίας, την Αλβανία, την Ιρλανδία και την Ολλανδία) και έχει υπογραφεί από 4 κράτη (Τσεχία, Κύπρος, Σλοβενία και Βρετανία).

22. Γενικά, βλ. Κ. Magliveras, *The Question of Representation and Participation of Migrants in the Public and Political Life of Host States from the Perspective of the Work of International Organisations*, Paper submitted to the European Consortium of Political Research, 35th Joint Session of Workshops, University of Helsinki, Μάιος 2007.

σωτερικό του κράτους υποδοχής όσο και εκτός αυτού χωρίς την παρέμβαση των εθνικών αρχών. Όσον αφορά το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, η δεύτερη παράγραφος αναφέρει ότι, μεταξύ άλλων, «υπονοεί» το δικαίωμα των αλλοδαπών να ιδρύουν τις δικές τους τοπικές ενώσεις με σκοπό την παροχή αμοιβαίας βοήθειας, την έκφραση της πολιτιστικής τους ταυτότητας ή την υπεράσπιση των συμφερόντων τους όταν πρόκειται για ζητήματα που εμπíπτουν στην αρμοδιότητα των τοπικών αρχών.

Από την άλλη πλευρά, με βάση το άρθρο 5 του Κεφαλαίου Β, τα συμβαλλόμενα μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εξασφαλίζουν ότι δεν υπάρχουν νομικά ή άλλου είδους εμπόδια που δεν θα επέτρεπαν στις δημοτικές αρχές, στην περιφέρεια των οποίων διαβιεί σημαντικός αριθμός αλλοδαπών, να συστήσουν συμβουλευτικά σώματα με σκοπό να καταστούν φορα συζήτησης και ανταλλαγής απόψεων και να διευκολύνουν την ένταξη των αλλοδαπών στις τοπικές κοινωνίες. Τέλος, το άρθρο 6 του Κεφαλαίου Γ υποχρεώνει όσα συμβαλλόμενα κράτη το έχουν αποδεχθεί να χορηγούν σε κάθε αλλοδαπό το δικαίωμα να ψηφίζει και να είναι υποψήφιος στις δημοτικές εκλογές, υπό τους ακόλουθους δύο όρους: πρώτον, ο αλλοδαπός πληροί τις προϋποθέσεις που υφίστανται για τους ημεδαπούς και, δεύτερον, κατά την τελευταία πενταετία κατοικούσε νόμιμα και συνεχώς στο κράτος υποδοχής.²³

Το περιεχόμενο του Κεφαλαίου Γ συμβάλλει αναμφισβήτητα με αποφασιστικό τρόπο στην ενσωμάτωση των αλλοδαπών και στην παροχή του αισθήματος ότι αποτελούν κομμάτι του κοινωνικού ιστού. Μάλιστα, σε περιοχές με πολύ μεγάλη συγκέντρωση αλλοδαπών, είναι πιθανόν η μαζική συμμετοχή τους τόσο ως ψηφοφόροι όσο και ως υποψήφιοι να διαμορφώσει το αποτέλεσμα της εκλογικής διαδικασίας, γεγονός που ίσως συνιστά παράγοντα αποθαρρυντικό της υιοθέτησης της Συνθήκης για εκείνα τα κράτη-μέλη που θα αντιμετώπιζαν εχθρική στάση από τους ημεδαπούς ψηφοφόρους. Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί πως, σε ό,τι αφορά τα κράτη-μέλη που μετέχουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, παρόμοιο δικαίωμα χορηγήθηκε στους υπηκόους της Ε.Ε. με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία υιοθετήθηκε την ίδια χρονική περίοδο.²⁴ Αυτή η διαφορετική ρύθμιση του ίδιου ζητήματος οφείλεται φυσικά στον διαφορετικό βαθμό έντασης και ολοκλήρωσης των σχέσεων που έχουν αναπτυχθεί στο εσωτερικό των δύο οργανισμών.

23. Σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 2, τα συμβαλλόμενα κράτη δύνανται να περιορίσουν το δικαίωμα αυτό μόνο στο εκλέγειν.

24. Βλ. άρθρο 19 παρ. 1 της Συνθήκης ΕΚ, όπως τροποποιήθηκε με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997).

β. Η Συνθήκη του ΟΗΕ για την προστασία των μεταναστών εργαζομένων (1990)

Σε γενικές γραμμές, η Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών αποτελεί εφαρμογή των κανόνων που περιέχονται στα προαναφερθέντα κείμενα του ΟΗΕ για τη προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην πληθυσμιακή ομάδα των μεταναστών εργαζομένων και στα μέλη των οικογενειών τους. Κύριο γνώρισμα της Συνθήκης είναι πως τα άτομα που καλύπτονται από τον όρο «μετανάστες εργαζόμενοι» έχουν το δικαίωμα να απολαμβάνουν τις θεμελιώδεις ανθρώπινες ελευθερίες ανεξάρτητα από τη νομική τους κατάσταση. Με άλλα λόγια, ένα σύνολο διατάξεων στα άρθρα 8-35 της Συνθήκης υποχρεώνουν τα συμβαλλόμενα μέρη να προστατεύουν και τους μετανάστες εκείνους που βρίσκονται παράνομα στο έδαφός τους.²⁵ Άλλη ουσιαστική διαφορά μεταξύ της Συνθήκης και των κειμένων του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι η γενική και αόριστη εφαρμογή της υπό την έννοια ότι οι διατάξεις της εφαρμόζονται σε όλους ανεξαιρέτως τους μετανάστες και όχι μόνο σε εκείνους που προέρχονται από τα συμβαλλόμενα κράτη.

Επιπλέον, η Συνθήκη διαφοροποιείται επειδή η εφαρμογή της έχει ανατεθεί σε Επιτροπή που αποτελείται από δέκα ανεξάρτητους εμπειρογνώμονες, οι οποίοι εκλέγονται βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων από τα συμβαλλόμενα κράτη. Όπως ισχύει και με τις υπόλοιπες Επιτροπές που προβλέπονται στις Συνθήκες του ΟΗΕ για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου (π.χ. η Επιτροπή του ΔΣΑΠΔ), η κύρια αρμοδιότητά της είναι να λαμβάνει, να εξετάζει και να διατυπώνει παρατηρήσεις στις περιοδικές εκθέσεις εφαρμογής που υποβάλλουν τα συμβαλλόμενα μέρη (άρθρα 73-74). Στην περίπτωση που έχει δοθεί η απαιτούμενη συναίνεση από τα συμβαλλόμενα μέρη, η Επιτροπή μπορεί να δέχεται και να εξετάζει διακρατικές αναφορές που καταγγέλλουν ότι τρίτο μέρος δεν εκπληρώνει τις απορρέουσες από τη Συνθήκη υποχρεώσεις (άρθρο 76) καθώς και αναφορές από φυσικά πρόσωπα που καταγγέλλουν παραβίαση των εν λόγω υποχρεώσεων στο πρόσωπό τους (άρθρο 77).²⁶

Εκτός των ζητημάτων που καλύπτονται από τα κείμενα του ΣτΕ, η Συνθήκη του ΟΗΕ αναφέρεται στις ομαδικές ή μεμονωμένες απελάσεις μετανα-

25. Βλ. Κ. Magliveras, «Protecting the Rights of Migrant Workers in the Euro-Mediterranean Partnership», *Mediterranean Politics*, τχ. 9, 2004, σ. 459, 479.

26. Βλ. Η. Dipla, «La Convention des Nations Unies sur les droits des travailleurs migrants et de leur famille face a la réalité», στο L.-A. Sicilianos (επιμ.), *Nouvelles Formes de Discrimination – New Forms of Discrimination*, Editions A. Pedone, Παρίσι 1995, σ. 35, 42-43.

στών εργαζομένων και των μελών των οικογενειών τους (άρθρα 22 και 56), στο δικαίωμα στην κοινωνική τους ασφάλιση (άρθρο 27), στην επιλογή της κατοικίας (άρθρο 39), στην πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση (άρθρα 43 και 45), στην αποφυγή της διπλής φορολογίας (άρθρο 48) κλπ. Τέλος, η Συνθήκη αγγίζει το ζήτημα της παράνομης μετακίνησης ατόμων από κράτος σε κράτος καθώς επίσης το πάντα ακανθώδες ζήτημα της εργασίας των μεταναστών που βρίσκονται παράνομα στη χώρα υποδοχής και υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα κράτη να συνεργαστούν και να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα (άρθρα 68-69).

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τη σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι τα πολυμερή αυτά συμβατικά κείμενα θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα πλέγμα κανόνων που θα αντιμετώπιζε με αποτελεσματικό τρόπο τα περισσότερα, αν όχι όλα, τα ζητήματα που αφορούν ή προκύπτουν από τη μετανάστευση. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι έχουν συνταχθεί με γνώμονα το συμφέρον των μεταναστών, την προάσπιση των δικαιωμάτων τους καθώς επίσης την εξασφάλιση της ευημερίας τους. Αυτό είναι αναμενόμενο αφού, στη σχέση τους με τους υπηκόους των κρατών υποδοχής, οι μετανάστες αποτελούν τα ασθενέστερα μέρη. Από την άλλη πλευρά, τα εν λόγω κείμενα (με την εξαίρεση των Συμβάσεων του ΔΟΕ) επιτρέπουν (συνήθως με περιορισμούς) τη διατύπωση επιφυλάξεων,²⁷ ενώ περιέχουν τις γνωστές ασφαλιστικές δικλίδες των εξαιρέσεων της δημόσιας τάξης, της δημόσιας ασφάλειας, της δημόσιας υγείας κλπ. Με τον τρόπο αυτό τα κράτη έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν την πολιτική που εκείνα επιθυμούν δίνοντας έμφαση στα στοιχεία που θεωρούν πιο σοβαρά, σεβόμενα, όμως, παράλληλα τις βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν τη μετανάστευση.

Με άλλα λόγια, υποστηρίζεται η άποψη ότι η εφαρμογή των πολυμερών αυτών κειμένων θα μπορούσε να οδηγήσει στην εξεύρεση της απαραίτητης ισορροπίας μεταξύ δύο, όχι κατ' ανάγκη συγκρουόμενων, καταστάσεων: αφενός, των δικαιωμάτων και ελευθεριών των μεταναστών που δύσκολα μπορούν να αμφισβητηθούν και, αφετέρου, του αναφαίρετου δικαιώματος των κρατών να δέχονται ή να μην δέχονται αλλοδαπούς (και δη με σκοπό την

27. Για τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί αναφορικά με τη Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών, βλ. www.ohchr.org/english/countries/ratification/13.htm.

παροχή εργασίας) στην επικράτειά τους και, στη πρώτη περίπτωση, να καθορίζουν τα της διαμονής τους.

Βεβαίως το επιχείρημα προϋποθέτει ότι η πλειονότητα των χωρών προέλευσης αλλά και υποδοχής θα ήταν διατεθειμένη να προσχωρήσει στις εν λόγω Συνθήκες, όπου άλλωστε είχαν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν και να επηρεάσουν το τελικό κείμενο. Η Ελλάδα, όπως και σχεδόν όλα τα κράτη του Πρώτου Κόσμου αλλά και πολλά κράτη του Δεύτερου και Τρίτου Κόσμου, έχουν απόσχει μέχρι σήμερα. Το ενδιαφέρον είναι ότι η χώρα μας, ακόμη και την περίοδο που αποτελούσε «εξαγωγέα» μεταναστών, δεν προσχώρησε στα σχετικά κείμενα, με εξαίρεση το 1965 οπότε κύρωσε τη Συνθήκη του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Εγκατάσταση και, πολύ αργότερα, το 1984 τη Σύμβαση του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας για τις Διακρίσεις σχετικά με την Εργασία και την Απασχόληση.

Είναι γνωστό ότι μετά το 1990 η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής και μάλιστα με τον μεγαλύτερο, αναλογικά, αριθμό μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.²⁸ Αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί με το εντονότερο δημογραφικό πρόβλημα αλλά και με το γεγονός ότι η Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί χώρα προέλευσης όχι πλέον ανειδίκευτων εργατών αλλά πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό καθιστά επιτακτική την ανάγκη χάραξης συγκεκριμένης μεταναστευτικής πολιτικής, η οποία πιθανότατα θα βρίσκει αντίθετους, για διαφορετικούς λόγους, τόσο τους ημεδαπούς όσο και τους αλλοδαπούς. Φυσικά η χάραξή της δεν μπορεί παρά να λαμβάνει υπόψη (και ενδεχομένως να περιορίζεται από) τις διατάξεις της Κοινής Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΚΜΠ) που προωθείται συστηματικά τα τελευταία χρόνια.²⁹ Σε κάθε όμως περίπτωση, η ΚΜΠ δεν καλύπτει ακόμη όλες τις πτυχές της μετανάστευσης,³⁰ ενώ η Ε.Ε. εμφανίζεται προς το παρόν να ενδιαφέρεται περισσότε-

28. Βλ. την Εισηγητική Έκθεση στον νόμο 3386/2005, Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων κρατών στην Ελληνική Επικράτεια, ΦΕΚ Α' 212.

29. Η νομική βάση είναι τα άρθρα 61-69 της Συνθήκης ΕΚ. Όπως σημειώνει ο Κ. Στεφάνου, «Το νέο ευρωπαϊκό καθεστώς των υπηκόων τρίτων χωρών», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, τχ. 26, 2005, σ. 363, 364, αν και οι Συνθήκες του Μάαστριχτ, του Άμστερνταμ και της Νίκειας περιόρισαν σημαντικά την απόλυτη ευχέρεια των κρατών-μελών να διαμορφώνουν το νομικό καθεστώς εισόδου των υπηκόων τρίτων κρατών, διατηρούν ακόμη την αρμοδιότητα χορήγησης των αδειών διαμονής τους.

30. Για μια αποτίμηση της αρχικής προσαρμογής της ελληνικής νομοθεσίας προς την κοινοτική, βλ. G. Papagianni και P. Naskou-Perraki, «Greece», στο I. Higgins (επιμ.), *Migration and Asylum Law and Policy in the European Union – FIDE 2004 National Reports*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, σ. 135.

ρο για τη διαχείριση των ισχυρών μεταναστευτικών ρευμάτων από τις μη κοινοτικές χώρες και δη για την καταπολέμηση των παράνομων μορφών μετανάστευσης παρά για τη παρουσία των μεταναστών στις χώρες υποδοχής.³¹

Από την άλλη πλευρά, όμως, η παρουσία εκατομμυρίων μεταναστών στην Ευρώπη των 27 και η αναμενόμενη αύξηση του αριθμού τους για λόγους που αφορούν τόσο τις χώρες υποδοχής όσο και προέλευσης (δημογραφικό, μείωση της ανεργίας αλλά και αντιμετώπιση της φθίνουσας πορείας κλάδων της οικονομίας όπως η γεωργία, εισροή μεταναστευτικού συναλλάγματος³² κλπ.) επιβάλλει την ενσωμάτωση των μεταναστών στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Πρέπει όμως να καταστεί κοινή συνείδηση ότι οι μετανάστες, όπως οι χώρες υποδοχής αλλά και οι χώρες προέλευσης, όλοι έχουν συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις, τα οποία θα πρέπει να ασκούνται και να υλοποιούνται από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη χωρίς διακρίσεις και βάσει της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Εάν τελικά αυτό είναι το ζητούμενο, τα πολυμερή συμβατικά κείμενα που έχουν καταρτισθεί στα πλαίσια του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας, του Συμβουλίου της Ευρώπης και των Ηνωμένων Εθνών είναι κατάλληλα να καλύψουν τυχόν κενά που υπάρχουν στις εθνικές νομοθεσίες.

31. Να σημειωθεί ότι πρόσφατα γίνεται εκτεταμένη συζήτηση για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου διαχείρισης της διεθνούς μετανάστευσης στην οποία δυστυχώς λόγω έλλειψης χώρου δεν μπορεί να γίνει εκτενής αναφορά, βλ. όμως Global Commission on International Migration, *Migration in an Interconnected World: New Directions for Action*, 2005, διαθέσιμο στο www.gcim.org.

32. Για τους παράγοντες αυτούς, βλ. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, «Μετανάστευση και Άσυλο στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, τχ. 26, 2005, σ. 383, 387-8. Σύμφωνα με στοιχεία της Τραπεζικής της Ελλάδος, κατά το 2005 οι μέσω του τραπεζικού συστήματος εισροές μεταναστευτικού συναλλάγματος στην Ελλάδα ανήλθαν σε 698 εκατομμύρια ευρώ και οι εκροές σε 428 εκατομμύρια ευρώ.

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Πηγή: <http://www.caglecartoons.com>.

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΤΥΠΩΣΕΩΝ.
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΣΤΑ MEDIA*

Νικόλαος Φωκάς - Ορέστης Φωκάς**

*There are new, impossible dialogues – moves
made, heads turned away, muscles stiffed...
Anyway, all I can see is alertness rather
than intellectual awareness.*

Péter Esterházy, 1994

Εάν πάρουμε ένα μικροσκόπιο και εξετάσουμε για αρκετή ώρα τη συμπεριφορά των βακτηρίων που κινούνται κάτω από αυτό κατά μάζες, θα παρατηρήσουμε ένα φαινόμενο που, αν και προφανές στην περίπτωση των βακτηρίων, είναι ενδιαφέρον για την υπόθεση που διερευνούμε: θα δούμε ότι τα βακτήρια αναπαράγονται. Αρχικά, η μικροσκοπική αποικία τους αναπτύσσεται αργά, καθώς όμως ο αριθμός τους αυξάνεται, η αναπαραγωγή κατ' ανάγκην επιταχύνεται. Μπορούμε, λοιπόν, να παρακολουθήσουμε, ιδίως όμμασι, πώς το βασίλειο των βακτηρίων ξεκινά να ακμάζει, με ένα συνεχώς πολλαπλασιαζόμενο πληθυσμό· η δε ανάπτυξή του φαίνεται αδύνατον να ανακοπεί. Πρόκειται, όμως, για μια όντως ατέρμονη διαδικασία;

Όπως ήταν αναμενόμενο, αποδεικνύεται ότι ο ξέφρενος ρυθμός αναπαραγωγής είναι αδύνατον να διατηρηθεί. Ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο στις τάσεις κυριαρχίας επί του κόσμου που εμφανίζουν τέτοιου τύπου βακτήρια τίθεται, αν μη τι άλλο, από το μέγεθος του δίσκου που τα φιλοξενεί και από την αυξανόμενη έλλειψη τροφής. Καθώς ο αριθμός των βακτηρίων αυξάνε-

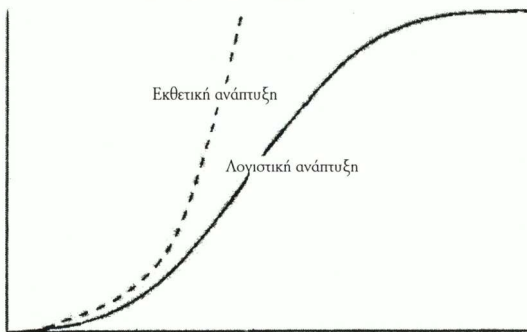
* Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή του άρθρου «Making Waves. Dissemination Processes in the Media» που δημοσιεύθηκε στο *Review of Sociology*, τόμ. 12, τχ. 1, 2006, σ. 23-32.

** Ο Νικόλαος Φωκάς είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης (ELTE TáKT) και ο Ορέστης Φωκάς φοιτητής στο Budapest College of Communication.

ται, ο ρυθμός ανάπτυξης του πληθυσμού σταδιακά μειώνεται και εν τέλει σταματά, σταθεροποιώντας το πλήθος τους σε ένα μέγιστο βιώσιμο επίπεδο. Μάλιστα, εάν ο αριθμός των βακτηρίων απεικονιστεί ως συνάρτηση του χρόνου, παράγει μια χαρακτηριστική σιγμοειδή καμπύλη με ελαφριά κλίση (βλ. διάγραμμα 1). Αυτού του τύπου η ανάπτυξη έχει εδώ και καιρό διατυπωθεί με μαθηματικούς όρους – είναι η γνωστή λογιστική ανάπτυξη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

*Απεριόριστη εκθετική ανάπτυξη και λογιστική ανάπτυξη
η οποία περιορίζεται από τη χωρητικότητα του δίσκου*

Η καθημερινή μας ζωή βρίθεται παραδειγμάτων λογιστικής ανάπτυξης, ενώ στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών τέτοιου τύπου διαδικασίες μπορούν να εντοπιστούν κυρίως κατά τη δυναμική ποσοτική διερεύνηση της ατομικής ή της συλλογικής συμπεριφοράς.¹ Όταν η ανάπτυξη, με την πάροδο του χρόνου, μιας μεγάλης ποικιλίας δημιουργικών δραστηριοτήτων, όπως για παράδειγμα το έργο των επιστημόνων, των μουσικών ή των ποιητών, εκφραστεί αριθμητικά με κάποιον τρόπο, ακολουθεί συχνά αυτό το μοτίβο.² Παρόμοια πρότυπα μπορούν να ανιχνευθούν και κατά τη διερεύνηση της α-

1. Βλ. T. Modis, *Predictions*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη 1992· M.E. Rogers, «Diffusion of Preventive Innovations», *Addictive Behaviors*, τχ. 27, 2002, σ. 989-993.

2. Βλ. C. Marchetti, «Productivity versus Age», Final Report for Richard Lounsbury Foundation, Ιούnius 2002.

νάπτυξης του αριθμού των αποστολών που διοργανώθηκαν από τα δυτικά κράτη την εποχή των μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων, ή του αριθμού των δορυφόρων που στάλθηκαν στο φεγγάρι την εποχή του ανταγωνισμού μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και πρώην Σοβιετικής Ένωσης για την κατάκτηση του διαστήματος, ή ακόμη και στον αριθμό των ενεργειών στις οποίες έχει προβεί μια τρομοκρατική ομάδα.³ Το μοντέλο της λογιστικής ανάπτυξης μπορεί να χαρακτηρίζει τόσο τις αλλαγές στο μέγεθος πληθυσμών οι οποίοι αναπτύσσονται σε περιορισμένο χώρο⁴ όσο και τη μακροπρόθεσμη δυναμική των ενεργειακών συστημάτων,⁵ τη διάχυση των καινοτομιών⁶ ή και την παγκόσμια εξάπλωση της δημοκρατίας.⁷ Μάλιστα, εάν, όπως υποστηρίζουν πολλοί, ορισμένες ιδέες, πεποιθήσεις και απόψεις μπορούν να είναι επικίνδυνα μεταδοτικές, η εξάπλωσή τους θα μπορούσε άραγε να ακολουθήσει το πρότυπο που περιγράφηκε παραπάνω;

Το ερώτημα είναι, λοιπόν, εάν μπορούμε να διαπιστώσουμε την ισχύ της λογιστικής ανάπτυξης στον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνεται ο Τύπος στην –κατά προτίμηση καλά σκιαγραφημένη– εμφάνιση ενός δημόσιου γεγονότος σε βήθος χρόνου.

3. Βλ. N. Fokas, *Chaos and Fractals*. Új Mandátum, Βουδαπέστη 1999· A.G. Konstandopoulos - T. Modis, «Urban Guerilla Activities in Greece», *Technological Forecasting and Social Change*, τόμ. 72, τχ. 1, Ιανουάριος 2005.

4. Βλ. C. Marchetti - P.S. Meyer - J.H. Ausubel, «Human Population Dynamics Revisited with the Logistic Model: How much can be Modeled and Predicted?», *Technological Forecasting and Social Change*, τχ. 52, 1996, σ. 10-302.

5. Βλ. C. Marchetti - N. Nakicenovic, *The Dynamics of Energy Systems and the Logistic Substitution Model*. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg 1979· A. Grübler - N. Nakicenovic - D.G. Viktor, «Dynamics of Energy Technologies and Global Change», *Energy Policy*, τχ. 27, 1999, σ. 247-280.

6. Βλ. S.J. Coleman - H. Menzel - E. Katz, *Medical Innovation: A Diffusion Study*. Bobbs-Merill, Indianapolis 1966· M.F. Bass, «A new Product Growth for Model Consumer Durables», *Management Science*, τχ. 15, Ιανουάριος 1969· H. Gruber, «Competition and Innovation. The Diffusion of Mobile Telecommunications in Central and Eastern Europe», *Information Economics and Policy*, τχ. 13, 2001, σ. 19-34· H. Gruber - F. Verboven, «The Diffusion of Mobile Telecommunications Services in the European Union», *European Economic Review*, τχ. 45, 2001, σ. 577-588· και των ιδίων, «The Evolution of Markets under Entry and Standards Regulation - the Case of Global Mobile Telecommunications», *International Journal of Industrial Organization*, τχ. 19, 2001, σ. 1189-1212.

7. Βλ. G. Modelski - P. Gardner, «Democratization in Long Perspective», *Technological Forecasting and Social Change*, τόμ. 39, τχ. 1-2, 1991, σ. 22-34· και των ιδίων, «Democratization in Long Perspective, revisited», *Technological Forecasting and Social Change*, τχ. 69, 2002, σ. 359-376.

Η κάλυψη μιας εκ των πλέον θεαματικών πρόσφατων πολιτικών αντιπαράθεσεων στην Ουγγαρία από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας προσφέρει μια εξαιρετική περίπτωση προς ανάλυση. Αναφερόμαστε στο σκάνδαλο που προέκυψε γύρω από τον τοπικό ουγγρικό ραδιοφωνικό σταθμό, το Radio Tilos [Απαγορευμένο Ράδιο], ο οποίος απευθύνεται σε μια υποκουλτούρα φοιτητών του πανεπιστημίου. Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι δεν συντασσόμαστε με καμία από τις δύο πλευρές της δημόσιας αυτής αντιπαράθεσης.

Το αντικείμενο της παρούσας μελέτης περιορίζεται στα αρχικά πορίσματα μιας περιγραφικής εμπειρικής ανάλυσης· πρέπει να θεωρηθεί ως δοκιμή, ως μια πειραματική διερεύνηση η οποία, στην παρούσα φάση της, μπορεί να συνεισφέρει στην ερμηνεία ορισμένων μοντέλων επικοινωνίας· εμπεριέχει δε υποθέσεις εργασίας ικανές να προκαλέσουν και οι ίδιες επιστημονικό διάλογο –αυτός είναι ουσιαστικά ο λόγος που δημοσιεύουμε τα πορίσματά μας.

Ορισμένες λεπτομέρειες της υπόθεσης είναι σημαντικές για τη διερεύνησή μας ξεκινάμε, επομένως, υπενθυμίζοντας τα σχετικά γεγονότα. Το βράδυ της 24ης Δεκεμβρίου του 2003, δηλαδή την παραμονή των Χριστουγέννων, ένας παραγωγός του Radio Tilos, που κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν νηφάλιος, έκανε μια αγενή παρατήρηση εκφράζοντας την προθυμία του «να εξολοθρεύσει όλους τους χριστιανούς». Αυτή η δήλωση προκάλεσε αμέσως τεράστιες αντηχήσεις στα μέσα ενημέρωσης, οι οποίες κλιμακώθηκαν με περαιτέρω δηλώσεις και επεισόδια που αφορούσαν την υπόθεση. Στις 11 Ιανουαρίου 2004 δεξιές οργανώσεις πραγματοποίησαν διαμαρτυρία έξω από τον ραδιοσταθμό, κατά τη διάρκεια της οποίας ένα μέλος της Ένωσης Ούγγρων Συγγραφέων προέβη σε αντισημικές δηλώσεις ενώ στο τέλος της συγκέντρωσης κάρκε από τους διαδηλωτές μια ισραηλινή σημαία. Μετά από αυτό το συμβάν, ο ούγγρος συγγραφέας Lajos Parti Nagy ανήγγειλε την παραίτησή του από την Ένωση Ούγγρων Συγγραφέων η οποία, με τη σειρά της, οδήγησε σε αξιοσημείωτες συγκρούσεις στο εσωτερικό της Ένωσης.

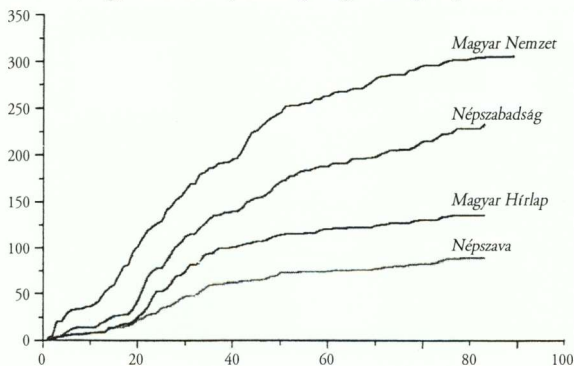
Οι πρώτες αναφορές για το ζήτημα στα μέσα ενημέρωσης εμφανίστηκαν στις 25 Δεκεμβρίου –πρόκειται για αναφορές που η επίδρασή τους ήταν αισθητή και αρκετούς μήνες αργότερα. Η συλλογή των εμπειρικών δεδομένων που συνιστούν τη βάση των υπολογισμών μας διήρκεσε μέχρι και την πρώτη εβδομάδα του Απριλίου 2004.

Στην αρχική φάση έρευνας εξετάστηκαν μέσω διαδικτύου, για άρθρα που αφορούσαν την υπόθεση Tilos, οι τέσσερις μεγαλύτερες ημερήσιες ουγγρικές εφημερίδες εθνικής κυκλοφορίας (μαζί με τις online εκδόσεις τους). Στο

υπό ανάλυση υλικό συγκαταλέγεται οτιδήποτε δημοσιεύτηκε και ήταν σχετικό με το ζήτημα, σύντομες και μακροσκελείς αναφορές, ανταποκρίσεις κ.ο.κ. Αυτή η αρχική προσέγγιση οδήγησε ήδη σε αξιόλογα αποτελέσματα, όπως φαίνεται και στο ακόλουθο διάγραμμα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ο αριθμός των άρθρων που αφορούν την «Υπόθεση Τίλος» στις τέσσερις κυριότερες ημερήσιες εφημερίδες με εθνική κυκλοφορία της Ουγγαρίας (Magyar Nemzet, Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava)

Το γεγονός ότι η γραφική απεικόνιση του αριθμού των άρθρων που δημοσιεύθηκαν γύρω από το θέμα παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με τη σιγμοειδή καμπύλη της λογιστικής ανάπτυξης φάνηκε ελπιδοφόρο. Εντούτοις, στο αρχικό αυτό στάδιο, η μέτρηση δεν μπορούσε παρά να είναι χονδροειδής, οπότε ήταν αναγκαία περαιτέρω εκλέπτυνση. Κρίναμε λοιπόν σκόπιμο, στη συνέχεια, να παρουσιασθούν και να αναλυθούν τα πορίσματα που βγήκαν από την ανάλυση των δημοσιευμάτων δύο μόνο εφημερίδων, εκείνων με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία και την εντονότερη ανάμειξη στο θέμα κατά την περίοδο που εξετάσαμε: πρόκειται για την αριστερή *Népszabadság* και τη δεξιά *Magyar Nemzet*. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι παρόμοιες διεργασίες, αν και με μικρότερη ένταση, θα μπορούσαν να παρατηρηθούν, και στις άλλες δύο ημερήσιες εφημερίδες του αρχικού μας δείγματος, τις *Népszava* και *Magyar Hírlap*.

Έχοντας αναπροσδιορίσει και τα κριτήρια της διερεύνησής μας, διαπιστώσαμε ότι τα δημοσιευμένα άρθρα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία –που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η «Υπόθεση Tilos»– περιέχει άρθρα που ασχολούνται με δηλώσεις σχετικές με την υπόθεση που έγιναν στο ραδιόφωνο, με τις απαντήσεις σε αυτές τις δηλώσεις από τον ίδιο τον ραδιοσταθμό αλλά και από τους πρωταγωνιστές της δημόσιας ζωής, με τα μέτρα που λήφθηκαν από την Εθνική Επιτροπή για το Ραδιόφωνο και την Τηλεόραση (ORTT), καθώς και με τα σχόλια για αυτά τα μέτρα.

Η δεύτερη ομάδα μπορεί να τιτλοφορηθεί «Καίγοντας τη Σημαία»: περιλαμβάνει τα άρθρα που ανέλυαν τα γεγονότα, τα αίτια και τη φύση της διαμαρτυρίας που έλαβε χώρα μπροστά στο κτίριο του Tilos, τις ομιλίες που εκφωνήθηκαν εκεί και τις περίπλοκες επιπτώσεις του καψίματος της ισραηλινής σημαίας, πράξη που προκάλεσε την επέμβαση της αστυνομίας και την ανάμειξη της δικαιοσύνης. Τέλος, η τρίτη κατηγορία –η οποία προσδιορίζεται ως η φάση της «Ένωσης Συγγραφέων»– περιείχε άρθρα γύρω από τις συζητήσεις για την αποχώρηση του Lajos Parti Nagy από την Ένωση και τις επιπτώσεις της.

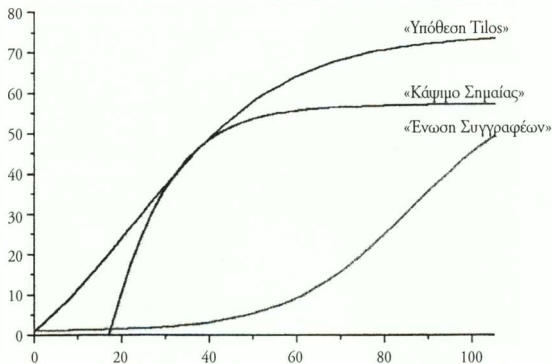
Συνεπώς, οι δημοσιεύσεις που σχετίζονται με το Radio Tilos εκδηλώθηκαν σε τρία κύματα. Το πρώτο κύμα, που περιλαμβάνει τις απαντήσεις στη δήλωση της παραμονής των Χριστουγέννων, πυροδοτείται στις 25 Δεκεμβρίου και στις δύο εφημερίδες. Το επόμενο κύμα των δημοσιεύσεων, που προκλήθηκε από τη διαμαρτυρία, άρχισε στις 11 Ιανουαρίου, ενώ ακολούθησε το τρίτο κύμα δημοσιεύσεων που αφορούσε την απαίτηση που αντιμετώπισε η προεδρική επιτροπή της Ένωσης Συγγραφέων να καταδικάσει τις αντισημιτικές δηλώσεις που έγιναν από ένα από τα μέλη της κατά τη διαμαρτυρία καθώς και τις αντιδράσεις σε αυτήν την απαίτηση.

Επιχειρήσαμε, λοιπόν, να εφαρμόσουμε τη λογιστική καμπύλη στον αριθμό των άρθρων που δημοσίευσαν οι δύο εφημερίδες κατά τη διάρκεια καθενός από τα τρία κύματα. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στα διαγράμματα 3 και 4.

Βλέπουμε ότι το κοινό χαρακτηριστικό που προκύπτει από τις δύο γραφικές παραστάσεις είναι ότι οι ειδήσεις για το Radio Tilos κυριαρχούν και στις δύο εφημερίδες. Από αυτή την άποψη, τα μέσα ενημέρωσης εστίασαν στην «υπόθεση Tilos» μέχρι το τέλος. Από την άλλη πλευρά, όμως, τα δύο διαγράμματα διαφέρουν εντυπωσιακά ως προς την εσωτερική τους δομή. Για τη μεν *Népszabadság*, υπάρχουν χρονικά σημεία που η καμπύλη για την υπόθεση του «Καψίματος της Σημαίας» φθάνει τόσο ψηλά σχεδόν όσο εκείνη

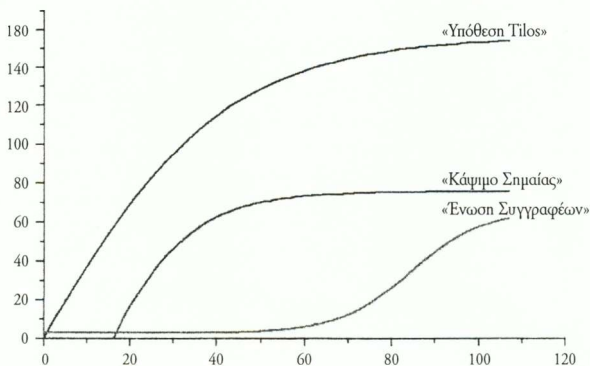
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Προσαρμογή λογιστικής καμπύλης για τη Népszabadság
(«Υπόθεση Τίλος», «Κάψιμο Σημαίας», «Ένωση Συγγραφέων»)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Προσαρμογή λογιστικής καμπύλης για τη Magyar Nemzet
(«Υπόθεση Τίλος», «Κάψιμο Σημαίας», «Ένωση Συγγραφέων»)

της «υπόθεσης Tilos», ενώ η καμπύλη για την «Ένωση Συγγραφέων» προσεγγίζει τις άλλες δύο μόνο στο τέλος της υπό διερεύνηση χρονικής περιόδου. Για τη δε *Magyar Nemzet* το όλο ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως γύρω από την «υπόθεση Tilos». Ο αριθμός των άρθρων σχετικά με τον ραδιοσταθμό είναι διπλάσιος από τον αριθμό των άρθρων που αφορούν τα άλλα δύο θέματα.

Παρόλα αυτά, το πιο απροσδόκητο και, κατά συνέπεια, σημαντικότερο πόρισμα της μελέτης μας συνίσταται στο ότι από τις προαναφερθείσες εμπειρικά εφαρμοσμένες λογιστικές καμπύλες, η μόνη γραφική παράσταση που παρουσίασε την προσδοκώμενη χαρακτηριστική σιγμοειδή μορφή ήταν η γραφική παράσταση που αφορούσε την υπόθεση της «Ένωσης Συγγραφέων». Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε, φυσικά, να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η καμπύλη για την «Ένωση» είναι η μόνη πραγματικά σιγμοειδής, σε αντίθεση με τις καμπύλες που αφορούν τα δύο άλλα θέματα. Αυτή θα ήταν μάλιστα μια βιώσιμη εναλλακτική εξήγηση, καθώς εύκολα μπορούμε να φανταστούμε άλλες συναρτήσεις ανάπτυξης που μοιάζουν με λογιστικές, όπως οι συναρτήσεις Gompertz, Bertalanffy και Mitscherlich, και οι οποίες μπορούν να συλλάβουν στην πληρότητά της την πορεία της δημοσίευσης άρθρων που σχετίζονται με τα εν λόγω θέματα.

Σε αυτό όμως το σημείο πρέπει να θυμηθούμε, αφενός, ότι η λογιστική συνάρτηση είναι μια από τις διαδεδομένες και πιο απλές μορφές ανάπτυξης και, αφετέρου, ότι και η διάχυση των πληροφοριών, που δεν είναι παρά είναι εξάπλωση ιδεών, συνήθως ακολουθεί το λογιστικό κανόνα.⁸ Επιπλέον, στην περίπτωση μας, τα τέσσερα από τα έξι υπό εξέταση διαγράμματα φαίνεται να εμφανίζουν λογιστική ανάπτυξη ακόμη και αν αυτό δεν εκφράζεται σε ολοκληρωμένη σιγμοειδή καμπύλη. Συνεπώς, ενώ δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχουν απόλυτα στοιχεία για την καθολική ισχύ του λογιστικού κανόνα, θα ήταν πολύ πιο περίπλοκο και δύσκολο να δικαιολογηθεί επαρκώς η υπόθεση ότι οι δύο άλλες καμπύλες δεν είναι λογιστικές.

Επομένως, στο αρχικό στάδιο της έρευνάς μας ελέγχουμε μόνο τη λογιστική εφαρμογή και διερευνούμε τις συνέπειές της. Έτσι θεωρήσαμε εκ των προτέρων ότι οι καμπύλες θα ακολουθήσουν το λογιστικό μοτίβο, όχι μόνο στην περίπτωση της «Ένωσης Συγγραφέων», αλλά και στις περιπτώσεις της «υπόθεσης Tilos» και εκείνης που αφορά το «Κάψιμο της Σημαίας». Απλώς,

8. Βλ. P.A. Geroski, «Models of Technology Diffusion», *Research Policy*, τχ. 29, 2000, σ. 603-625.

στις δύο τελευταίες, σύμφωνα με την προσέγγιση ορισμένων ερευνητών,⁹ υποθέτουμε ότι είναι ορατό μόνο το ανώτερο μέρος της χαρακτηριστικής σιγμοειδούς καμπύλης.

Αυτή η υπόθεση έχει αποδειχθεί εξαιρετικά παραγωγική. Γιατί εάν θέλαμε να έχουμε καμπύλες με τη μέγιστη δυνατή εφαρμογή στα εμπειρικά δεδομένα –ας μην ξεχνάμε ότι το πλεονέκτημα της χρήσης της μαθηματικής μεθόδου έγκειται ακριβώς στη δυνατότητα που μας δίνει να μετράμε με ακρίβεια τις τυχόν αποκλίσεις κατά την εμπειρική εφαρμογή–, θα έπρεπε να υποθέσουμε με κάποιον τρόπο ότι τα υπό εξέταση φλέγοντα ζητήματα του δημόσιου διαλόγου μπορούν να παρουσιαστούν ως μέρη διαδικασιών που άρχισαν πολύ νωρίτερα. Τα Διαγράμματα 5 και 6 θα βοηθήσουν να γίνει πλήρως αντιληπτή η εξολοκλήρου ανασκευασμένη διαδικασία.

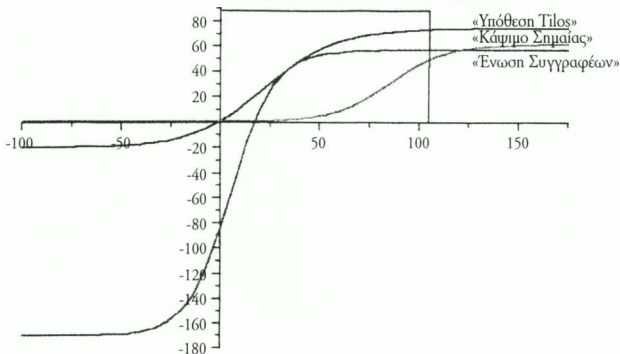
Τα ορθογώνια στα διαγράμματα αντιπροσωπεύουν τα χρονικά παράθυρα στα πλαίσια των οποίων εκτυλίχθηκαν πραγματικά τα καταγεγραμμένα γεγονότα που παρουσιάσαμε στα διαγράμματα 3 και 4. Προφανώς, οι διαδικασίες που βρίσκονται υπό εξέταση είναι πολύ μεγαλύτερης έκτασης, τόσο ως προς το μέγεθος όσο και ως προς τον χρόνο, σε σύγκριση με τα τμήματα που περικλείονται στα χρονικά παράθυρα.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση των άρθρων της εφημερίδας *Népszabadság*, η «υπόθεση Tilos» αποδεικνύεται μέρος μιας διαδικασίας που άρχισε περισσότερο από πενήντα ημέρες πριν από την ημερομηνία πρώτης δημοσίευσης άρθρου για το συγκεκριμένο θέμα. Παρομοίως, στην περίπτωση της εφημερίδας *Magyar Nemzet*, οι αντίστοιχες διαδικασίες δημοσιεύσεων που αφορούν την ίδια υπόθεση γίνονται πλήρως αντιληπτές μέσω μιας διαδικασίας που άρχισε περισσότερο από εκατό ημέρες νωρίτερα. Φυσικά, θα ήταν παράδοξο να ειπωθεί ότι η «υπόθεση Tilos» άρχισε προτού καν ακουστεί η αντιχριστιανική δήλωση στο Radio Tilos. Κατά τη γνώμη μας, το παράδοξο αυτό έχει να κάνει με τον βαθμό «επαγρύπνησης» που χαρακτηρίζει τα έντυπα προϊόντα –βαθμός που, με τη σειρά του, καθορίζει την ετοιμότητά τους να αρπάξουν μια υπόθεση–, παρά για τα ίδια τα γεγονότα που συγκροτούν την υπόθεση αυτή. Έτσι, η *Népszabadság* είχε μεν μια κλίση η οποία κινητοποιήθηκε από το εν λόγω ζήτημα, αλλά η κλίση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί «όχι τόσο ισχυρή» εάν συγκρίνουμε την ένταση της ετοιμότητας που εμφάνισαν οι δύο εφημερίδες για απάντηση στα εν λόγω γεγονότα και άρα της

9. Βλ. A.G. Konstandopoulos - T. Modis, «Urban Guerilla Activities in Greece», ό.π.: C. Marchetti, «Millenarian Cycles in the Dynamics of the Catholic Church», *Technological Forecasting and Social Change*, τχ. 55, 1997, σ. 281-299.

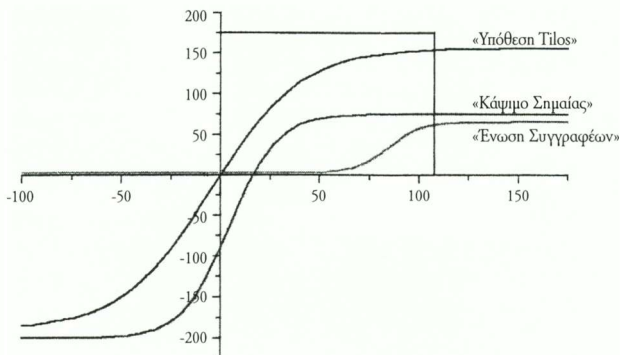
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Λογιστική ανασκευή για τη Népszabadság
(«Υπόθεση Τιλος», «Κάψιμο Σημαίας», «Ένωση Συγγραφέων»)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Λογιστική ανασκευή για τη Magyar Nemzet
(«Υπόθεση Τιλος», «Κάψιμο Σημαίας», «Ένωση Συγγραφέων»)

σχετικής επαγρύπνησης. Η επαγρύπνηση και η ετοιμότητα χαρακτηρίζουν λοιπόν εγγενώς περισσότερο τη *Magyar Nemzet*.

Το ίδιο ισχύει και για την υπόθεση της «Σημείας», καθώς και σε αυτή την περίπτωση η «έναρξη» της διαδικασίας αρθρογραφίας για το θέμα στην παραπάνω εφημερίδα προηγήθηκε της ημερομηνίας της διαμαρτυρίας κατά εβδομήντα ημέρες. Βέβαια, είναι αξιοπρόσεκτο ότι η επαγρύπνηση για το «Κάψιμο της Σημείας» εμφανίζεται εξαιρετικά ισχυρή και κατά τη διερεύνηση της αρθρογραφίας στην *Népszabadság*. Εδώ η έντονη αντίδραση αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η «έναρξη» της παραγωγής σχετικών άρθρων αντιστοιχεί σε μια διαδικασία που άρχισε εξήντα ημέρες πριν από τη διαμαρτυρία, στη συνέχεια αναπτύχθηκε ταχύτατα, γεφυρώνοντας το χάσμα από τη γραφική παράσταση που αφορά την «υπόθεση Τίλος» και διατήρησε την ισχύ της για ένα περίπου μήνα αφού είχε ξεσπάσει το σκάνδαλο. Μάλιστα, για τα δεδομένα της *Népszabadság*, η διαδικασία αντίδρασης που μόλις περιγράφηκε μπορεί να θεωρηθεί και η εντονότερη που εμφάνισε η εφημερίδα αυτή στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, καθώς ήταν τέσσερις φορές εντονότερη από την αντίδραση που είχε για την «υπόθεσης Τίλος». Προφανώς, αν το καλύτερο ερέθισμα για δράση για τη *Magyar Nemzet* αποδείχθηκε η «υπόθεση Τίλος», για την *Népszabadság* δεν ήταν άλλο από το «Κάψιμο της Σημείας».

Η περίπτωση, τώρα, της «Ένωσης Συγγραφέων», όπως δείχνουν και τα διαγράμματα, αποτελεί μια κατηγορία διαφορετική από τις προαναφερθείσες, αφού το συγκεκριμένο φαινόμενο αναπτύχθηκε «σε πραγματικό χρόνο», ακριβώς μπροστά στα μάτια μας. Ήταν ένα νέο ρεύμα γεγονότων που ωρίμασε βαθμιαία, απέκτησε ρυθμό σταδιακά και αναζωπυρώθηκε, δύο εβδομάδες μετά τη διαμαρτυρία στα γραφεία του ραδιοσταθμού Τίλος όπου και προκλήθηκε το αντισημπτικό σκάνδαλο, από τη δήλωση του Lajos Parti Nagy σχετικά με την αποχώρησή του από την Ένωση. Επιπλέον, τα κύματα που προκλήθηκαν από τη δήλωσή του διαδόθηκαν βαθμιαία καθώς, ο πρώτος συγγραφέας που τον ακολούθησε, ο Péter Nádas, αποχώρησε από την οργάνωση έναν μήνα αργότερα. Αυτές οι αργά αναδυόμενες δυναμικές αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα της εξέλιξης των δημοσιεύσεων τόσο στη *Népszabadság* όσο και στη *Magyar Nemzet*. Και είναι ακριβώς σε αυτή την περίπτωση που οι διαδικασίες δημοσίευσης εμφανίζουν τις μεγαλύτερες ομοιότητες μεταξύ των δύο εφημερίδων. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι δημοσιεύσεις που αφορούν τη λογοτεχνική διάσκεψη στοργυλλής τραπέζης ταιριάζουν τέλεια στη δυναμική των άρθρων που αφορούν το ζήτημα της «Ένωσης Συγγραφέων».

Σε αυτό το σημείο μπορεί να τεθεί και ένα ακόμη ερώτημα: σε ποιο βαθμό οι υπό διερεύνηση αντιδράσεις του Τύπου αναφέρονται στον «κόσμο» και σε ποιο στα ίδια τα μέσα ενημέρωσης; Δεν θα ήταν παράλογο να ισχυριστούμε ότι η δημοσίευση συγκεκριμένων γεγονότων σε μια εφημερίδα μπορεί, σε μεγάλο βαθμό, να εξηγηθεί βάσει των γεγονότων που δημοσιεύτηκαν στην άλλη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι οι άμεσα συμμετέχοντες στις διαδικασίες δημοσίευσης λαμβάνουν αμοιβαία υπόψη κατά τις διαδικασίες αυτές τόσο τις παρελθούσες όσο και τις αναμενόμενες για το μέλλον καταστάσεις. Απαιτούνται, όμως, πολλές επιπλέον μετρήσεις για τη διαμόρφωση ενός μοντέλου που θα κωδικοποιεί αυτή την αλληλεπίδραση μεταξύ των εφημερίδων. Παραδείγματος χάριν, θα πρέπει να ξέρουμε το μερίδιο που καταλαμβάνει το δεδομένο θέμα στο σύνολο των άρθρων που αφορούν την εσωτερική πολιτική της Ουγγαρίας, ενώ η μέτρηση θα πρέπει να επεκταθεί από τη μέτρηση του αριθμού των άρθρων στη μέτρηση του αριθμού των χαρακτήρων, στόχοι που ξεπερνούν κατά πολύ τα χωρικά και χρονικά πλαίσια αυτής της μελέτης.

Μπορούμε, όμως, να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με το ζήτημα που μας απασχόλησε. Αν βασιστούμε στα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα της 1ης Απριλίου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο κύκλος ζωής των δραστηριοτήτων του υπό εξέταση Τύπου που συνδέονται με τον ραδιοσταθμό Radio Tilos έχει κλείσει οριστικά. Ο ισχυρισμός ότι στα βασίλεια των βακτηριών «Κάψιμο Σημαία» και «Υπόθεση Tilos» ο αριθμός των βακτηριών-άρθρων σταμάτησε να αυξάνεται γύρω τα τέλη Φεβρουαρίου και στις αρχές Απριλίου αντίστοιχα ισχύει και για τις δύο εφημερίδες, ενώ για την περίπτωση της «Ένωσης Συγγραφέων» έχουμε μια ελαφρώς διαφορετική κατάσταση. Βάσει των στοιχείων που συλλέχθηκαν μέχρι τις αρχές Απριλίου, μπορούσε να γίνει η πρόβλεψη ότι η αύξηση του αριθμού των άρθρων που ασχολούνται με την υπόθεση θα σταματήσει τις τελευταίες ημέρες του Απριλίου, στην περίπτωση της εφημερίδας *Magyar Nemzet*, και κοντά στα τέλη Μαΐου για τη *Népszabadság*.

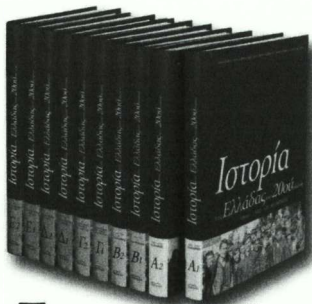
Για να ελέγξουμε τον βαθμό στον οποίο οι προβλέψεις μας αποδείχτηκαν ορθές επαναλήφθηκε στα μέσα Ιουνίου η συλλογή εμπειρικών δεδομένων. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι οι προγνώσεις σχετικά με το θέμα της «Ένωσης Συγγραφέων» επαληθεύθηκαν όπως ακριβώς αναμέναμε. Δηλαδή, οι ειδήσεις για την αποπομπή της λογοτεχνικής διάσκεψης στρογγυλής τραπέζης, που θέτει ένα τέλος στην ιστορία μας, δημοσιεύτηκαν στα τέλη Μαΐου και, ακριβέστερα, στις 28 εκείνου του μηνός.

Από την άλλη πλευρά, οι ιστορίες που αφορούσαν τα άλλα δύο θέματα που μας απασχόλησαν ακολούθησαν κάπως διαφορετικές πορείες. Στα τέλη Απριλίου προέκυψε μια νέα κατάσταση, με αφορμή την απόφαση του δικαστηρίου για την περίπτωση του Radio Tilos και το σχετικό ψήφισμα της Εθνικής Επιτροπής για το Ραδιόφωνο και την Τηλεόραση αφενός, και αφετέρου λόγω των συνεχών δικαστικών αγώνων ενάντια στα άτομα που είχαν κάψει την ισραηλινή σημαία. Τα γεγονότα αυτά είχαν περιορισμένη παρουσία στη *Népszabadság* και δεν είχαν επιπτώσεις στη γενική τάση που προβλέφθηκε από την παρούσα μελέτη. Εντούτοις, τα δικαστικά γεγονότα στα τέλη Απριλίου παρείχαν την αφορμή στη *Magyar Nemzet* να επαναφέρει την «υπόθεση Tilos» στην επικαιρότητα και να τη διατηρήσει στην ημερήσια διάταξη. Επομένως, οι προγνώσεις δεν μπορούν παρά να μοιράζονται τη μοίρα των καιρικών προβλέψεων: ο μόνος τρόπος να είμαστε σίγουροι ότι θα επαληθευτούν είναι να υποθέσουμε ότι τίποτε απροσδόκητο δεν θα εμφανιστεί εν τω μεταξύ...

Μετάφραση από τα αγγλικά: Ελισάβετ Τσιδεμιάδου

	Κυκλοφορεί ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ <i>Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας</i> Τόμοι 2 ~ Σελίδες 946 ISBN (set) 978-960-310-320-2 ISBN (τ. Α') 978-960-310-321-9 ISBN (τ. Β') 978-960-310-322-6
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092 http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr	

Η Ιστορία συνεχίζεται...

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

τόμοι Α1, Α2:

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ, 1900-1922

τόμοι Β1, Β2:

Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ, 1922-1940

τόμοι Γ1, Γ2:

**Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ,
ΚΑΤΟΧΗ-ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ, 1940-1945**

ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ

τόμοι Δ1, Δ2:

ΕΜΦΥΛΙΟΣ, 1945-1949

τόμοι Ε1, Ε2:

Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ιστορία

της Ελλάδας του 20ού αιώνα

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

Τόμοι Γ1, Γ2

Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

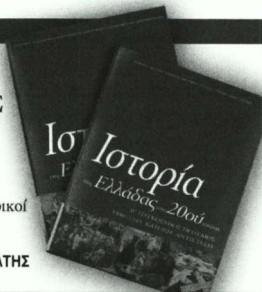
ΚΑΤΟΧΗ-ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

1940-1945

Γράφουν 17 κορυφαίοι Έλληνες και ξένοι Ιστορικοί

Επιστημονική Επιμέλεια:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ - ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

Βιβλιοράμα
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΣΤΟΥΡΝΑΡΗ 51, 10432 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210 5221112

FAX: 210 5221466, E-mail: info@bibliorama.gr

www.bibliorama.gr

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Α.-Ι. Δ. ΜΕΤΑΞΑΣ, *Η ρητορική των ερειπίων*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2004, 80 σελ.

Στον κυρ' Δημητράκη Καμπούρογλου αποδίδεται η παλιά αθηναϊκή παράδοση για το βουβό κλάμα που τις σκοτεινές νύχτες ακούγεται στην Πλάκα, ψηλά από το κάστρο της Ακρόπολης. Προέρχεται από τις Καρυάτιδες, που θρηνούν την αρπαγμένη απ' τον Λόρδο Έλγιν και ξενιτεμένη αδελφή τους. Σήμερα πια ακούγεται από την ερειπωμένη οικεία «Μπενιζέλου» στην Πλάκα, ένα από τα δύο παλαιότερα σπίτια της Αθήνας, του οποίου εις δόξαν της αβελτηρίας της πολιτείας, κατέρρευσε πρόσφατα ο νότιος τοίχος. Είναι σαν να ακούμε την επίπληξη του διάσημου γάλλου ακαδημαϊκού ζωγράφου Ζαν Ενγκρ προς τον αρχιτέκτονα του Πολυτεχνείου Λύσανδρο Κουταντζόγλου: «ακούω ότι εσείς οι Έλληνες δείχνετε πολύ αδιάφοροι για τη διατήρηση των αρχαίων μνημείων. Οι συμπατριώτες σου πρέπει να γνωρίζουν ότι αυτά τα θείκα κατάλοιπα του πολιτισμού μας δεν ανήκουν σε σας τους Έλληνες αλλά σε ολόκληρο τον πολιτισμένο κόσμο». Αυτά τα «θείκα κατάλοιπα» μαζί με τα ιστορικά ερείπια όλων των ιστορικών εποχών συνθέτουν την ανεκτίμητη πολιτιστική κληρονομιά της χώρας.

Τα ερείπια εκφράζουν μια διπλή έννοια, πραγματική και μεταφορική. Μπορούν να δηλώνουν είτε υπολείμματα κατεστραμμένων ή κατεδαφισμένων από τη φύση ή από τον άνθρωπο κτιρίων, είτε φθορά, γήρανος, αποτυχία. Για αιώνες, τα ερειπωμένα κτίρια τροφοδοτούσαν νεότερα κτίσματα με δομικά υλικά. Η αφύπνιση της ιστορικής συνείδησης στην Αναγέννηση στρέφει το ενδιαφέρον στην αισθητική των ερειπίων. Πρώτοι οι ζωγράφοι του 16ου αιώνα είναι εκείνοι που ανακαλύπτουν την κρυφή τους γοητεία και τα εντάσσουν στη θεματολογία των πινάκων τους, είτε ως οπισθοχώρο είτε και ως κύριο θέμα. Ο «ρομαντισμός των ερειπίων» κορυφώνεται τον 18ο και κυρίως τον 19ο αιώνα με την ονειρική ατμόσφαιρα του Κάσπαρ Ντάβιντ Φρίντριχ. Στη λογοτεχνία εκείνης της εποχής, τα ερείπια αρχίζουν να αποκτούν και μιλιά. Ο Φάουστ του Γκαίτε ακούει τη φωνή των αρχαίων

αρχιτεκτονημάτων: «οι κολόνες και τα τρίγλυφα πχούν. Νομίζω μάλιστα ότι όλος ο κόσμος τραγουδάει».

Δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι στη σημερινή εποχή τα ερείπια δεν μιλούν απλώς σε ώτα μη ακουόντων. Κραυγάζουν. Δεν κινδυνεύουν, όπως πολύ παλιά, από τη απόσπαση των δομικών τους υλικών, αλλά από την άγρια δομική εκμετάλλευση του εδάφους τους, από το οποίο πρέπει να εξαφανιστούν. Και όμως, οι τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα σηματοδοτούν την αντίδραση ενάντια στις αδηφάγες ορέξεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως αυτή εκφράζεται με την κοντόφθαλμη πολιτική βούληση και την ευήθη διοικητική πρακτική. Τα αξιόλογα ερείπια ειδικότερα και την πολιτιστική κληρονομιά γενικότερα, ήρθαν για να προστατεύσουν, όσο επιτρέπει η σκληρή πραγματικότητα, τόσο τα άρθρα του καινοτόμου Συντάγματος του 1975 όσο, στη συνέχεια, και η πλούσια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Σε αυτή την ευαίσθητη συγκυρία έρχεται να εντείνει τις ανησυχίες και να προβληματίσει το επίκαιρο, περιεκτικό και ευσύννοπο πόνημα του Καθηγητή της Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γιάννη Μεταξά *Η ρητορική των ερειπίων*. Σε αυτό ο συγγραφέας προωθεί και εμβαθύνει τις αναζητήσεις προηγούμενης σχετικής μελέτης του *Η υφαρπαγή των μορφών, από την πολιτική ομιλία του κλασικισμού*, (βλ. και *Καθημερινή*, 27-3-2005) όπου αντιδιέστειλε, αφενός, το ακέραιο κλασικιστικό κτίριο με την πλήρη έκφρασή του και, αφετέρου, τη μερική αλλά κυρίως ερειποφανή απόδοσή του με την ελλειπτική έκφραση η οποία αποκαθίσταται στην αρτιότητα μόνο φανταστικά. Και ενώ το ακέραιο και κατά κανόνα κλασικιστικό κτίριο αμύνεται αποκλειστικά από μόνο του, ως άθικτο που είναι αφού η αντοχή του δεν έχει ακόμα αναλυθεί, το ερείπιο πρέπει να διασωθεί ως μνημειακό κατάλοιπο. Έτσι, το ερειπωμένο μνημείο δεν παραπέμπει μόνο στη δική του άθικτη εικόνα, αλλά και στην εξίσου άθικτη αναπαράσταση μιας ολόκληρης εποχής. Αυτές οι αιχμηρές επισημάνσεις του συγγραφέα ωθούν στο ότι η κατάρρευση του προαναφερθέντος τοίχου της οικείας «Μπενιζέλου» σημαίνει, κατ' αναλογία, την κατεδάφιση μιας εποχής.

Ο συγγραφέας, ενδεδυμένος με διακλαδικά εργαλεία της πολιτικής επιστήμης, παρουσιάζει ανάγλυφα την αγωνία των μαρτυρικών καταθέσεων του παρελθόντος και οδηγεί τον αναγνώστη να αφουγκραστεί τη σημερινή φωνή των ερειπίων.

Δείγμα της επιστημονικής πληρότητας του εξαιρετικά πολύπλευρου και βαθυστόχαστου κειμένου αποτελεί, εκτός της εκτεταμένης πρόσφατης βι-

βλιογραφίας γύρω από τα ερείπια, η εντυπωσιακή πρωτότυπη θεματική χρησιμοποίηση, σύμφωνα με τον λεπτομερή κατάλογο, 194 σημειωτικών όρων καθώς και όρων οι οποίοι «παρακρατήθηκαν» από κείμενα άλλων συγγραφέων και παραπέμπουν σε φαινόμενα και διαδικασίες που αφορούν κρίσιμα ζητήματα κοινωνικής ευθύνης της χωροταξικής και αισθητικής πολεοδομικής τάξης.

Ο συμπεκνωμένος περίπλους του Γιάννη Μεταξά στο εννοιολογικό και ιστορικό πέλαγος των ερειπίων, καταλήγει σε μία δεινή διαπίστωση, συνάμα δε και προτροπή για αντίδραση: «ερείπια [...] κινδυνεύουν πια να μην υπάρχουν. Ορισμένα μέσα καταστροφής είναι τόσο εξουθενωτικά, που ερείπια δεν αφήνουν».

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Το κράτος των πολιτών. Προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού*, πρόλογος: Δημήτρης Δημητράκος, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2006, 388 σελ.

Στη χώρα μας, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών προβάλλεται είτε ως το κρυφό πρόσωπο της άρνησης της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είτε ως το θαυματουργό φάρμακο για την υπέρβαση εγγενών αδυναμιών που αντανακλώνται στη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών. Σύμφωνα, όμως, με την ανάλυση του Αντώνη Μακρυδημήτρη, καθηγητή της Διοικητικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, πολλές από τις ασθένειες του κράτους παράγονται από την ίδια την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών.

Ενώ η διάγνωση του κρατισμού στον τρόπο λειτουργίας του δημόσιου χώρου είναι προφανής αλλά, ταυτόχρονα, περιορισμένης αναλυτικής εμβέλειας, δεν είναι εξίσου προφανές πως η στήριξη σε κάθε κοινωνία των πολιτών είναι το πιο αποτελεσματικό μέσο για την υπέρβαση του κρατισμού. Εκτός και αν είμαστε οπαδοί της ομοιοπαθητικής. Πολλές νεοφώτιστες, επιπόλαιες και κατά βάθος απολίτικες αντιλήψεις για την κοινωνία των πολιτών έχουν μάλλον μια τάση υποστήριξης αυτής της ομοιοπαθητικής μεθόδου.

Το βιβλίο του Μακρυδημήτρη ξεφεύγει από αυτές τις πεπατημένες αναλύσεις. Σε αυτό ξεχωρίζει η μέθοδος την οποία χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να προσεγγίσει τη σχέση κράτους και κοινωνίας των πολιτών, σύμφωνα

με την οποία η «εξιδανίκευση» της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών οφείλει να συνοδεύεται από την «απομάγευση» της.

Τρία κυρίως σημεία, κατά τη γνώμη μας, διαμορφώνουν την ειδοποιό διαφορά αυτού του έργου από άλλες αναλύσεις του ίδιου θέματος. Αυτά τα σημεία προστατεύουν την έννοια της κοινωνίας των πολιτών από την αποπολιτικοποίηση και τον ευτελισμό της. Το πρώτο, το εντοπίζουμε στη διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής πλευράς της κοινωνίας των πολιτών. Ο συγγραφέας, επειδή ακριβώς δεν αποτελεί νεόκοπο υποστηρικτή αυτής της έννοιας, γνωρίζει πολύ καλά πως δεν ταυτίζεται με την ελευθερία και τη δημοκρατία οτιδήποτε προέρχεται από την κοινωνία των πολιτών. Μας καλεί να διακρίνουμε μεταξύ ενός συλλόγου προστασίας του περιβάλλοντος και ενός οικοδομικού και δασικού συνεταιρισμού. Και οι δύο είναι φορείς της κοινωνίας των πολιτών, πόση όμως διαφορά υπάρχει στους σκοπούς και τη δράση τους; Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε αναφέροντας πως και οι διαδηλώσεις για το μακεδονικό και τις ταυτότητες, αλλά και οι περιβόητοι «σύλλογοι ληστευθέντων» καθώς και οι σύλλογοι γονέων που αρνούνται στους αλλοδαπούς μαθητές τα δικαιώματά τους, όλα αυτά αποτελούν μορφές εκδήλωσης της κοινωνίας των πολιτών.

Το δεύτερο πολύτιμο στοιχείο συνδέεται με την άρνηση του συγγραφέα να εξετάσει το κράτος και την κοινωνία των πολιτών ως αντιθετικές πραγματικότητες. Γι' αυτόν, οι δύο έννοιες συνυπάρχουν και αλληλοσυμπληρώνονται, ενώ ταυτόχρονα βρίσκονται σε ανταγωνιστικές σχέσεις. Στον φιλελεύθερο Μακρυδημήτρη όχι μόνο δεν είναι ξένη η γκραμοσιανή αντίληψη για τις σχέσεις πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, αλλά αποτελεί δομικό στοιχείο της δικής του αντίληψης.

Το τρίτο και πιο σημαντικό στοιχείο αφορά την άρνηση του συγγραφέα να θεωρήσει πως η κοινωνία των πολιτών ταυτίζεται με την αγορά. Ο Μακρυδημήτρης αναλύει την κοινωνία των πολιτών από φιλελεύθερη σκοπιά. Γι' αυτό και εντοπίζει το κύριο χαρακτηριστικό της στην απουσία καταναγκασμού – ο χώρος της είναι αυτός της «αρνητικής» ελευθερίας. Είναι όμως ένας φιλελεύθερος για τον οποίο οι έννοιες της ισότητας και της ελευθερίας οφείλουν να συμβαδίζουν. Έτσι, ταυτόχρονα, δεν παραλείπει να τονίσει πως ο χώρος της αγοράς αποτελεί και χώρο κοινωνικών αδικιών και εγωιστικών συμφερόντων.

Αυτές τις θέσεις υποβάλλει σε κριτική στον πρόλογό του ο επίσης πανεπιστημιακός και αρθρογράφος Δημήτρης Δημητράκος. Αυτός αντιμετωπίζει με κριτικό τρόπο τη θέση του συγγραφέα για ένα «φιλελευθερισμό με ανθρώπι-

νο πρόσωπο και κοινωνικό προσανατολισμό». Κατά την άποψή του, ο φιλελευθερισμός δεν έχει ανάγκη να χρησιμοποιήσει το οπλοστάσιο του σοσιαλισμού για να αποδείξει την υπεροχή του.

Η λογική που υποστηρίζει πως κάθε έννοια απ' αυτές τις δύο (φιλελευθερισμός και σοσιαλισμός) δεν έχει ανάγκη της άλλης, οδηγεί σε εκατέρωθεν αυτιστικές θεωρητικές και επιστημονικές στάσεις. Ο Μακρουδημήτρης με επιστημονική επάρκεια αλλά και με πολιτική παρρησία αρνείται να τοποθετήσει ονικά τείχη μεταξύ της ατομικής αυτοτέλειας και της κοινωνικής συνοχής.

Οι προτάσεις του συγγραφέα για τη θεσμική ισχυροποίηση της κοινωνίας των πολιτών, για τον ρόλο των μη κυβερνητικών οργανώσεων, για τη διοικητική μεταρρύθμιση και την αναδιοργάνωση της κεντρικής διοίκησης καθώς και η κριτική του για τη διείσδυση των κομμάτων σε όλους τους θεσμούς, δεν έρχονται να υποκαταστήσουν έννοιες όπως είναι το κράτος δικαίου, το πολιτικό και κομματικό σύστημα και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Ο Μακρουδημήτρης δεν έχει απολύτως καμία σχέση με τα φληναφήματα της μετανεωτερικής σκέψης που στη θέση των κομμάτων τοποθετούν τις ΜΚΟ και στη θέση του δημόσιου συμφέροντος την κοινωνία των πολιτών. Για τον συγγραφέα η κοινωνία των πολιτών και οι ΜΚΟ αποτελούν τον χώρο στον οποίο οι πολίτες, με την ενεργό συμμετοχή τους, είναι σε θέση να επιβάλλουν την παρουσία και τη φωνή τους στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτοί όμως οι εννοιολογικοί και σημασιολογικοί αναπροσανατολισμοί δεν αποτελούν μια μορφή αμφισβήτησης του πολιτικού, αλλά μια προσπάθεια διαμόρφωσης του κατάλληλου πλαισίου που θα απελευθερώσει την ίδια την πολιτική από τις επικρατούσες σήμερα εξουσιαστικές και διαχειριστικές λογικές που τη διέπουν.

Θα μπορούσε βεβαίως κανείς να υποστηρίξει πως από το σχήμα του συγγραφέα απουσιάζει η άποψη που θεωρεί πως τα μέλη της κοινωνίας των πολιτών δεν παύουν ταυτόχρονα να είναι και φορείς ταξικών θέσεων και ανισοτήτων. Είναι προφανές πως τα άτομα που «συνωστίζονται» στην κοινωνία των πολιτών, ως χώρο απουσίας καταναγκασμών, δεν αποτελούν οντότητες αποδεδειγμένες από κοινωνικές και οικονομικές εξαρτήσεις. Είναι επίσης προφανές πως τα άτομα, όταν συζητούν για τα ζητήματα που τους χωρίζουν, δεν αποτελούν μόνον φορείς διαφορετικών απόψεων, οπότε αρκεί η συζήτηση για να επιλύσουν τις όποιες διαφορές τους. Η πολιτική δεν είναι υπόθεση κάποιων που διαφωνούν επειδή έχουν διαφορετικές ιδέες, αλλά κάποιων που έχουν διαφορετικά συμφέροντα, άλλη κοινωνική θέση, γόπτρο και ιδέες. Η πολιτική, επομένως, δεν αποτελεί μόνο χώρο συναίνεσης και

διαβούλευσης, αλλά και χώρο σύγκρουσης. Αυτό δεν διαφεύγει της προσοχής του συγγραφέα, χωρίς ωστόσο να αποτελεί και τον πυρήνα της ανάλυσής του.

Παράλληλα –για πολλούς, όχι όμως και για τον συγγραφέα– η πρόταση για λιγότερο, αλλά ποιοτικότερο και καλύτερο κράτος πολλές φορές κρύβει από πίσω της την ιδέα της ελαχιστοποίησης της κοινωνικής συνεισφοράς του κράτους και την ιδέα για λιγότερη πολιτική και καθόλου κόμματα.

Αν όμως περιοριστούμε στην κριτική αυτών των απόψεων, χωρίς να αναδείξουμε όσα αναφέραμε για τη συνεισφορά του συγγραφέα, θα πέφταμε στο σφάλμα της απολυτοποίησης της μιας ή της άλλης οπτικής γωνίας στην αντιμετώπιση της σχέσης κράτους και κοινωνίας και πολιτών. Ο Μακρυδημήτρης χρησιμοποιεί αυτή τη σχέση όχι για να κλείσει, αλλά για να αναδείξει το ζήτημα της σύνδεσης του φιλελευθερισμού με τον σοσιαλισμό.

Η συζήτηση μεταξύ των δύο θεωριών δεν οδηγεί πουθενά, όταν περνάει μέσα από σχήματα ιδεολογικής έπαρσης και αυτοπεριχαράκωσης. Αν δεχτούμε την ποπεριανή αρχή της διαψευσιμότητας ως κριτήριο για οποιαδήποτε κοινωνική ή άλλη θεώρηση τότε θα πρέπει να παραδεχτούμε πως τόσο πλευρές του σοσιαλισμού (υπαρκτός σοσιαλισμός, γραφειοκρατικοποίηση του σοσιαλδημοκρατικού κράτους πρόνοιας) όσο και του φιλελευθερισμού (Αργεντινή, Βολιβία, Τρίτος Κόσμος γενικά) εμπίπτουν σε αυτήν την αρχή.

Ο Μακρυδημήτρης στο συγκεκριμένο έργο προσφέρει πολλές ιδέες για τη δημόσια διοίκηση και τον τρόπο λειτουργίας της, προβαίνει σε συγκεκριμένες προτάσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση, παρουσιάζει απόψεις για μια σύγχρονη αυτοδιοίκηση, για πολιτικές προσωπικού στο δημόσιο. Ασκεί δριμύτατη κριτική στους τρόπους πρόσληψης των δημοσίων υπαλλήλων, στη μισθολογική πολιτική που ισχύει στο δημόσιο, στα κριτήρια για την πολιτική στελεχών. (Εδώ βεβαίως του διαφεύγει κάτι πολύ σημαντικό: μεγάλο πρόβλημα στην πολιτική στελεχών δεν είναι μόνο η εναλλαγή των «πράσινων» και των «γαλάζιων» παιδιών, αλλά η μετατροπή, ανάλογα με τις συγκυρίες, των «πράσινων» σε «γαλάζια» και τανάπαλιν).

Επειδή ο συγγραφέας είναι και σύμβουλος του σημερινού πρωθυπουργού Κώστα Καραμανλή, αξίζει να σημειώσουμε την άποψή του πως οι διανοούμενοι πρέπει να κρατούν μια απόσταση ασφαλείας από τα πολιτικά κόμματα. Όχι τυχαία, άλλωστε, ολοκληρώνει το έργο του με μια αναφορά στον *Λεβιάθαν* του Χομπς, όπου ο μεγάλος φιλόσοφος εύχεται «η αλήθεια της θεωρίας» να πέσει στα χέρια του κατάλληλου ηγέτη για να μετατραπεί «σε χρησιμότητα της πράξης». Όσοι το έχουν επιδιώξει, κατανοούν τη δυσκολία του

εγχειρήματος. Το ερώτημα, αν όντως αξίζει κάτι τέτοιο, παραμένει αναπάντητο.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΣ, *Αριστοτέλης Πολιτικά I, II*, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006, 539 σελ.

Στην κριτική του βιβλίου του Δημήτρη Παπαδή *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη* (2001) που δημοσιεύτηκε στην *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* (τόμ. 19, τχ. 57, Σεπτέμβριος 2002), ο Κυριάκος Κατοιμάνης μας πληροφορεί για την υπόσχεση του συγγραφέα να καταστήσει το εν λόγω σύγγραμμα εισαγωγικό τόμο στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη που επρόκειτο να ακολουθήσουν. Η μετάφραση και ο σχολιασμός του αρχαίου κειμένου καθώς και μία πλήρης εισαγωγή 255 σελίδων (μαζί με τις υποσημειώσεις) που έχουμε ανά χείρας αποτελούν την εκπλήρωση της υπόσχεσής του. Τώρα, ο Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κύπρου υπόσχεται, στον Πρόλογο, να εκδώσει άλλους τρεις τόμους με τη μετάφραση και τον σχολιασμό των υπόλοιπων έξι βιβλίων των *Πολιτικών* μας ενημερώνει επίσης για τα θέματα τα οποία επέλεξε να σχολιάσει τόσο ερμηνευτικά όσο και κριτικά: σχέση πολιτικής και ηθικής, πολίτη και πολιτείας, θεμελίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, ζητήματα που απασχολούν την παγκόσμια πολιτική θεωρία και φιλοσοφία. Γι' αυτό άλλωστε, προλογίζοντας το βιβλίο, ο πρώην υπουργός και εξέχων συνταγματολόγος Ευάγγελος Βενιζέλος –αφού σκιαγραφεί επιγραμματικά τη διεθνή πολιτική συγκυρία καθώς και τη φιλοσοφική επικαιρότητα της μετανεωτερικότητας– προειδοποιεί ότι το εγχείρημα του Παπαδή είναι ριψοκίνδυνο. Πράγματι είναι. Σε μια εποχή όπου τα περιγράμματα των ιδεολογιών είναι ασαφή, όπου οι θεωρίες που τις ερμηνεύουν κατακερματίζονται και αποδομούνται, οι πολίτες προτιμούν να ιδιωτεύουν ενώ κρίσιμα ζητήματα που αφορούν την ανθρώπινη επιβίωση παραμένουν άλυτα, ο Δημήτρης Παπαδής επέλεξε να επανερμηνεύσει τον πολιτικό Αριστοτέλη και να συγκεφαλαιώσει πολλές από τις φιλοσοφικές έρευνες που έγιναν πάνω στην πολιτική και ηθική του θεωρία με σκοπό να φωτίσει τον σύγχρονο προβληματισμό. Ας δούμε αν το κατόρθωσε.

Η εκτεταμένη εισαγωγή περιλαμβάνει όλα τα κεφάλαια του βιβλίου *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη* που αφορούν τα δύο πρώτα βιβλία των

Πολιτικών, επεξεργασμένα και βελτιωμένα, καθώς και ένα καινούριο κεφάλαιο: την κριτική του σταγειρίτη στην κομμουνιστική θεωρία του Πλάτωνα. Στο πρώτο κεφάλαιο, «Τα *Πολιτικά* και η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», ο συγγραφέας καταπιάνεται αφενός με τη δομή του έργου, έλασσον και χωρίς λύση πρόβλημα, αφού όπως υποστηρίζει είναι σύνθεση διαλέξεων που δεν συμπίπτουν χρονικά. Δεν δηλώνει όμως τη βεβαιότητά του γι' αυτή τη θέση. Αφετέρου, συνοψίζει προγραμματικά το περιεχόμενο και τους στόχους της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Το τέλος είναι το κλειδί που ανοίγει κάθε πόρτα της φιλοσοφίας του σταγειρίτη: τέλος της πόλης-πολιτείας είναι η ευδαιμονία, γι' αυτό και το συμφέρον του συνόλου τίθεται πάνω από το ατομικό. Στο ύψιστο αγαθό της ευδαιμονίας του συνόλου οφείλουν να στρατευθούν όλοι οι πολίτες. Ο Δημήτρης Παπαδής, απολογητής της πολιτικής –άρα σχεδόν αναγκαία και της ηθικής– του Αριστοτέλη απαντά (σ. 30-33) στους ερευνητές που επικρίνουν τη θεωρία του ως κανονιστική, καταθέτοντας το απλό επιχείρημα που πηγάζει από το αρχαίο κείμενο: δεν είναι βέβαιο τι είναι ευδαιμονία. Εξηγεί ότι ο Αριστοτέλης δεν προτείνει στον νομοθέτη τι να θεσπίσει αλλά το πώς. Η καντιανή ηθική φιλοσοφία υπερασπίζεται αιώνες αργότερα αυτή την αριστοτελική θεώρηση του πολιτικού και ηθικώς πράττειν που απαλλάσσεται δικαίως από την κατηγορία της κατά Hume φυσιοκρατικής πλάνης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγραφέας θίγει το μείζον πρόβλημα της σχέσης πολιτικής και ηθικής θεωρίας και πράξης, τόσο στον Αριστοτέλη, όσο και γενικότερα. Ενώ στη φιλοσοφία της αρχαιότητας τα δύο πεδία στοχασμού και πράξης τελούσαν υπό ενότητα, στη νεότερη φιλοσοφία έχουν χωριστεί. Ο Αριστοτέλης, φιλόσοφος της μεσότητας, αναγνωρίζει –αντίθετα από τον Πλάτωνα– τόσο την αυτονομία κάθε κλάδου της πρακτικής φιλοσοφίας, όσο και την αναγκαιότητα συνύπαρξής τους υπό τη σκέπη μιας ευρείας πολιτικής φιλοσοφίας, θέση που συμμαρξίζεται ο συγγραφέας και αιτιολογεί θαυμάσια το γιατί, επικαλούμενος τον φιλόσοφο (σ. 40): το ήθος ως έθος αποκρυσταλλωμένο και επεξεργασμένο καθίσταται νόμος της πολιτείας. Κατόπιν, όμως, ηθικό θεωρείται ό,τι πηγάζει από τους νόμους. Οι έννοιες διασαφούνται μέσω των ορισμών του σταγειρίτη στα *Ηθικά Νικομάχεια* και στα *Πολιτικά*: ο πολιτικός βίος είναι ο πρακτικός ενώ ο ηθικός βίος είναι ο θεωρητικός.

Αφού λοιπόν εκθέτει λεπτομερώς και με επίκληση της τρέχουσας βιβλιογραφίας το πρόβλημα της σχέσης ηθικής και πολιτικής, ο Παπαδής εξετάζει στο τρίτο κεφάλαιο την έννοια του αγαθού. Το αγαθό, όπως άλλωστε και το

είναι της Μεταφυσικής του είναι «πολλαχώς λεγόμενον». Το αγαθό δεν παρουσιάζεται, λοιπόν, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τον συγγραφέα ως κάτι μοναδικό, ως μία κοινή ιδέα. Ίσως ο Παπαδής να μπορούσε να αντλήσει και από την αριστοτελική θεώρηση του αγαθού άλλο ένα επιχείρημα που να αντικρούει τα περί κανονιστικής πολιτικής θεωρίας του φιλοσόφου. Η διερεύνηση της έννοιας του αγαθού ανοίγει πολλά ουσιώδη κεφάλαια της σύγχρονης φιλοσοφικής έρευνας, κυρίως γύρω από το ανθρωπολογικό-λειτουργικό επιχείρημα (το αγαθό του ανθρώπου ταυτίζεται με το έργο του και άρα η ευδαιμονία –ως τέλειο αγαθό– με το τέλειο έργο της έλλογης πρακτικής ζωής) και ο συγγραφέας, αναδιφώντας τη σύγχρονη βιβλιογραφία, παραθέτει με διαύγεια όλες τις αντιτιθέμενες απόψεις σχετικά με το επίμαχο θέμα.

Τα επόμενα κεφάλαια επικεντρώνονται στη σχέση οικίας-κώμης-πόλεως. Στο τέταρτο δίδεται το πανόραμα της εξελικτικής πορείας από την οικία στην πόλη και εξετάζεται το θέμα της σχέσης του ατόμου με την πόλη, της οικίας με την πόλη καθώς και της κώμης με την πόλη. Το άτομο και η οικία είναι οι μικρότερες μονάδες της πόλης αλλά σε διαφορετικό επίπεδο: η πόλη αποτελείται τόσο από πολλές οικογένειες ως οντολογικά κοινωνικές μονάδες όσο και από άτομα τα οποία όμως είναι οντολογικά πολιτικές μονάδες (πολίτες). Η πόλη διαφέρει από την κώμη, τόσο ποσοτικά (αποτελείται από πολλές κώμες) όσο και ποιοτικά (διαθέτει τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια). Στο πέμπτο κεφάλαιο τίθεται το ερώτημα του κατά πόσον η πόλη είναι φύσει. Ο συγγραφέας αφού απορρίπτει με αυταπόδεικτα επιχειρήματα (αναλογικώς και παραβολικώς λεγόμενον), μέσα από τα κείμενα του σταγειρίτη, τη θέση ότι η πόλη είναι μία φυσική οντότητα (όπως ένα ζώο ή ο άνθρωπος), προβάλλει μια τολμηρή θέση: η πόλη ως κάτι που ανταποκρίνεται στη φύση του ανθρώπου, αλλά και ως ιστορικό επιγέννημα, δημιουργείται δια της συγκατάθεσης των πολιτών και της εκχώρησης δικαιωμάτων τους με σκοπό της την επιβίωση και την από κοινού συμβίωση· πρόκειται, επομένως, για σύναψη *κοινωνικού συμβολαίου*, ιδέα που ο Παπαδής αποδίδει πρωταρχικά στον Αριστοτέλη και όχι στον Hobbes. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται από την περίφημη φράση των *Πολιτικών* περί των μέγιστων αγαθών που πρόσφερε στο ανθρώπινο γένος ο ιδρύσας την πρώτη πόλη. Ως προς το θεωρητικό ασυμβίβαστο μεταξύ του φυσικού, από τη μία πλευρά, και του τεχνητού, από την άλλη, της πόλης, ο συγγραφέας απαντά ότι η πολιτική φύση του ανθρώπου (αδιαμφισβήτητη) αίρει τη φαινομενική αντίφαση του Αριστοτέλη που επικαλούνται οι Miller και Keyt. Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο, ερευνάται το θέμα της προτεραιότητας της πόλης έναντι του ατόμου και της οικίας. Η θεω-

ρία αυτή του Αριστοτέλη επικρίνεται από τον θιασώτη της ανοιχτής κοινωνίας Popper, ο οποίος βλέπει σε αυτή σπέρματα ολοκληρωτισμού. Ο Παπαδής αφού αναπτύξει τις κατά Αριστοτέλη προτεραιότητες (κατά γέννηση και χρόνο, κατά είδος και ουσία, κατά φύση και ουσία και κατά τον λόγο), εξηγεί περίφημα ότι η προτεραιότητα της πόλης δεν έχει να κάνει με την προτεραιότητα του όλου έναντι των μερών –σε αυτή την περίπτωση ο Keyt θα είχε δίκιο στην αντιμετώπιση της αριστοτελικής πόλης ως ζωντανού οργανισμού– αλλά με αυτή της υπεροχής, της δυνατότητας, δηλαδή να εξασφαλίσει την ευδαιμονία, το υπέρτατο αγαθό του ανθρώπου. Σε αυτό το σημείο πρέπει να πούμε ότι η θεωρία της ευδαιμονίας του Αριστοτέλη, που αφορά τον μέγιστο δυνατό αριθμό πολιτών και όχι το άτομο, επανεμφανίζεται στην ηθική θεωρία των απολογητών του ωφελιμισμού και κυρίως του Mill, οι οποίοι αναζήτησαν την πρωταρχική ηθική τους βάση στην αρχή: «το μέγιστο δυνατό καλό για τον μέγιστο δυνατό αριθμό ανθρώπων». Οριοθετώντας όμως αυτή την άποψη, ανέτρεξαν σε ορισμούς του αγαθού προερχόμενους από την κοινή εμπειρία (ευδαιμονία για τον Mill, ηδονές για τον Bentham) υποπίπτοντας, με τη σειρά τους, στο σφάλμα της φυσιοκρατικής πλάνης.

Στα επόμενα κεφάλαια, ο συγγραφέας σχολιάζει την πασίγνωστη ρήση «ο άνθρωπος φύσει πολιτικό ζώο» και εξετάζει την ουσία του ανθρώπου και της πόλης. Στην ουσία του ανθρώπου μπορεί να ενταχθεί και το ξεχωριστό κεφάλαιο (δέκατο) για τον φύσει δούλο. Αρχικά (σ. 92, υπ. 280) στρέφεται ενάντια στο επιχείρημα της ψυχολογικής ερμηνείας του (πολιτικού) ζώου του Αριστοτέλη· θεωρεί, αντίθετα, ότι ο Αριστοτέλης με τη χρήση της λέξης «ζώο» κάνει λόγο για τη βιολογική-οντολογική ουσία του ανθρώπου. Επίρρωση της θέσης του συγγραφέα θα μπορούσε να προέλθει από τη θεωρία περί συνωνυμίας των όντων στις *Κατηγορίες* (1α 6-10) του Αριστοτέλη, όπου κατηγορηματικά αναφέρεται ότι ο άνθρωπος και το βόδι είναι συνώνυμα επειδή έχουν και το ίδιο όνομα (ζώνον) και τον ίδιο ορισμό της ουσίας. Επιπροσθέτως, στη διαπραγμάτευση της διαφοράς μεταξύ πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας με την έννοια της *societas*, καθώς ο συγγραφέας εισάγει τους όρους *Gesellschaft* και *Gemeinschaft*, θα έπρεπε ίσως να λάβει υπόψη τη θεωρητική εννοχόηση των όρων από την καθ' ύλην αρμόδια επιστήμη, δηλαδή την κοινωνιολογία. Διότι εξετάζοντας ιστορικά τη διαφορά μεταξύ *Gesellschaft* και *Gemeinschaft*, μπορούμε να τις ερμηνεύσουμε με τους όρους «πόλη» και «κώμη» αντίστοιχα, κοινωνιολογικά όμως και μάλιστα με βάση τη θεωρία του Ferdinand Tönnies, η *Gemeinschaft* αποδίδεται ως «κοινότητα» η οποία βασίζεται σε ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς, στην παράδο-

ση και στις προσωπικές σχέσεις, ενώ η Gesellschaft αποδίδεται ως «κοινωνία» ανθρώπων με αδύναμους κοινωνικούς δεσμούς με απρόσωπες κοινωνικές σχέσεις (Goodman Norman, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Κορφή, Αθήνα 1996, σ. 384).

Κατόπιν, αναφορικά με το ζήτημα της ουσίας του ανθρώπου, ο Παπαδής εξετάζει το αν η ψυχή νοείται χωριστά από το σώμα και επικαλείται (σ. 108, υπ. 328) χωρία από το *Περί ψυχής* και το *Περί γενέσεως και φθοράς*. Επίσης, με αφορμή τον ορισμό του ανθρώπου ως ζώο έχον λόγο, παραθέτει διεξοδικά τις περισσότερες απόψεις πάνω στην ερμηνεία του όρου «λόγος». Εννοείται η γλώσσα ή η λογική; Ο συγγραφέας προκρίνει την πρώτη ερμηνεία και αναλύει τα αντίπαλα επιχειρήματα, αποκρούοντάς τα διαλεκτικά. Με την ίδια προσοχή και συγκρότηση αναπτύσσει τα επιχειρήματά του για την ουσία της πόλης η οποία –αν και είναι και αυτή πολλαχώς λεγόμενη– είναι το πολίτευμά της. Καθώς όμως αυτός ο ορισμός είναι προβληματικός (τίθεται το αντεπιχείρημα ότι δύο πόλεις με ίδια πολιτεύματα είναι κατά τον Αριστοτέλη όμοιες), ο Παπαδής υπερασπίζεται όχι μόνο τη σαφή αριστοτελική θέση, αλλά και την κοινή λογική, αφού είναι αδύνατο κάποιος να υποστηρίξει μία τέτοια παράδοξη θέση. Η διαφορετικότητα των πόλεων έγκειται στην ύλη τους (πολίτες) αφού, κατά το είδος (πολίτευμα), μπορούν όντως να ομοιάζουν.

Σε μία πράγματι προβληματική θέση του Αριστοτέλη, που απασχόλησε και απασχολεί ακόμη τη φιλοσοφία, τον φύσει δούλο, αφιερώνει ο συγγραφέας ένα ολόκληρο κεφάλαιο, όπου επιχειρεί τη σύνθεση των επιχειρημάτων γύρω από το ερώτημα εάν ο δούλος ταυτίζεται με το ζώο ή όχι. Η εργαλειώδη αντιμετώπιση του «πρακτικού» δούλου και η ταύτισή του με τον δεσπότη του μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί ατελούς όντος. Το επιχείρημα του Παπαδή ενάντια σε αυτήν την ταύτιση αντλείται από τα *Ηθικά Νικομάχεια* και από το χωρίο όπου ο δούλος θεωρείται ως μη έχων «βουλευτικόν»· όμως ούτε οι γυναίκες ούτε τα παιδιά, κατά τον σταγειρίτη, έχουν ανεπτυγμένο «βουλευτικόν» χωρίς αυτό να τους στερεί τη δυνατότητα να ανήκουν στο ανθρώπινο γένος. Στα *Τοπικά*, όμως, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον ορισμό του γένους και της διαφοράς: αν το είδος προέρχεται από το γένος με την προσθήκη μίας διαφοράς, τότε ο ελεύθερος άνθρωπος και ο δούλος προφανώς ανήκουν στο ανθρώπινο γένος αλλά όχι στο ίδιο είδος. Αυτό είναι ένα θέμα που αξίζει την προσοχή τόσο αυτών που ασχολούνται με την οντολογία και τη λογική του Αριστοτέλη, όσο και εκείνων που ενδιαφέρονται για τις πολιτικές και ηθικές του αντιλήψεις. Τον ίδιο συλλογισμό διατυ-

πώνουν ο Schofield και ο Gigon (σ. 165-166), αφού κατά τη γνώμη τους ο ελεύθερος και ο δούλος δεν μπορούν να ανήκουν στο ίδιο είδος. Μνείας χρήζει επίσης το απλό επιχείρημα ότι λαοί που υποδουλώνονται δια της βίας δεν μπορεί να αποτελούνται καθ' ολοκληρίαν από ανθρώπους μη έχοντας «βουλευτικών». Όπως ξέρουμε, όμως, η δουλεία δεν έχει να κάνει με πνευματική υστέρηση, αλλά με ιστορικές συνθήκες (π.χ. Σπάρτακος) και με κοινωνική διαμεσολάβηση (οι έγχρωμοι της Αφρικής). Φυσικά, τόσο η τρέχουσα βιολογική, όσο και η κοινωνιολογική επιστήμη απορρίπτουν τη φύσει δουλεία. Βεβαίως, ο συγγραφέας αφιερώνει ένα υποκεφάλαιο στο θέμα των ηθικών αξιών, που ο δούλος, εφόσον θεωρείται άνθρωπος, οφείλει να φέρει, και καταφάσκει το επιχείρημα ότι ο δούλος έχει ηθική αξία για το έργο που επιτελεί. Η φυσική πραγματικότητα δεν υπαγορεύει ότι είμαστε όμοιοι αλλά ίσοι.

Στο τελευταίο κεφάλαιο συνοψίζονται οι κριτικές πάνω στο εγχείρημα του Αριστοτέλους ενάντια στην πλατωνική Πολιτεία. Ο συγγραφέας, αφού εντοπίσει και καταγράψει τα σημεία σύγκλισης των δύο μεϊζόνων φιλοσόφων της αρχαιότητας σχετικά με την ιδανική τους πολιτεία, υπογραμμίζει την ουσιαστική διαφορά τους. Αυτή έγκειται στον σκοπό κάθε πολιτειακού συστήματος: η ενότητα των πολιτών για τον Πλάτωνα, η ευδαιμονία για τον Αριστοτέλη. Επίσης, ενώ και οι δύο συμφωνούν στην διακυβέρνηση των άριστων, διαφέρουν στο ότι για τον Πλάτωνα οι άριστοι υπάρχουν, ενώ για τον Αριστοτέλη όχι. Η σημαντική διαφωνία των δύο, όπως αναδεικνύεται από την εμβριθή ανάλυση του συγγραφέα, βρίσκεται στα μέσα επίτευξης των ανωτέρω σκοπών: για τον Πλάτωνα η κοινοκτημοσύνη, για τον Αριστοτέλη η παιδεία. Ο Παπαδής υπερασιάζεται εύλογα και εύστοχα το επιχείρημα του σταγειρίτη κατά της κατάργησης της οικογένειας και της κοινοκτημοσύνης γυναικών και παιδιών. Κρίνει επίσης δικαιολογημένη τη συμβιβαστική λύση που προτείνει ο Αριστοτέλης για την κοινοκτημοσύνη των αγαθών. Ίσως όμως να μπορούσε και αυτή να χαρακτηριστεί κομμουνιστική, αφού εισήγηση του Μαρξ αποτελεί η προτροπή: «από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»· ο αριστοτελικός συμβιβασμός ατομικής ακίνητης ιδιοκτησίας και κοινοκτημοσύνης στα προϊόντα δεν απέχει πολύ από τους πρώτους χρόνους διακυβέρνησης του Λένιν, όπου είχαν διατηρηθεί ιδιωτικές επιχειρήσεις στη σοσιαλιστική Ρωσία μέχρι ο λαός να λάβει σοσιαλιστική εκπαίδευση και να μπορέσει να αναλάβει τα νήια της παραγωγής και της διανομής των αγαθών (ασχέτως αν, κατόπιν, το σύστημα εκφυλίστηκε σε αυταρχικό κρατικό καπιταλισμό). Τέλος, ο συγγραφέας ανα-

κεφαλαιώνει την αριστοτελική κριτική και υπογραμμίζει τη σημασία του αριστοτελικού ρεαλισμού για την πολιτική φιλοσοφία, καθώς ο φιλόσοφος προσκομίζει παραδείγματα όχι μόνο από την παράδοση και την κοινή εμπειρία, όσο και από την επιστημονική θεώρηση της ανθρώπινης ψυχολογίας και της κοινωνίας για να αντικρούσει τα πλατωνικά ιδεώδη.

Σε ό,τι αφορά τώρα τη μετάφραση και τον σχολιασμό του αριστοτελικού κειμένου, ο Παπαδής καθιστά εναργές από την αρχή ότι προτίθεται να κάνει ιδεολογική μετάφραση, επιλέγοντας τους όρους της νέας ελληνικής γλώσσας που αποδίδουν πιστότερα το νόημα που θέλει να αποδώσει ο σταγειρίτης (π.χ. σ. 273, υπ. 1, για τη μετάφραση –ή καλύτερα τη μη μετάφραση– του όρου «πόλη» σ. 285, υπ. 22, για τη μη μετάφραση του όρου «οικονομία» σ. 286, υπ. 24, 25, όπου επεξηγείται άρτια η διατήρηση του όρου «χρηματιστική» και η μετάφραση του όρου «κτίσις»). Σημαντικό στοιχείο είναι επίσης και η αντιμετώπιση παραλλαγών στο πρωτότυπο κείμενο, όπου ο Παπαδής, γνώστης των διαφόρων εκδοχών, τεκμηριώνει με φιλολογικά, πραγματολογικά και φιλοσοφικά κριτήρια τις επιλογές του (π.χ. σ. 299, υπ. 38, όπου δικαιολογείται η επιλογή του όρου «εύνοια» σ. 313, υπ. 41, περί της σύνταξης –άρα και της σημασίας– της πρότασης). Ακόμη, δεν διστάζει να επικαλεστεί και να κρίνει μεταφράσεις όρων στη γερμανική, της οποίας είναι γνώστης (π.χ. σ. 341, υπ. 47, περί του όρου «βουλευτικόν»). Οι επιλογές του είναι απολύτως δικαιολογημένες και επιστημολογικά ορθές: δεν πραγματεύεται το κείμενο (μόνο) ως φιλόλογος, αλλά ως φιλόσοφος που παίρνει θέση πάνω στα προβλήματα τα οποία ανακύπτουν κατά την επεξεργασία του. Έτσι, προσφέρει στον αναγνώστη την πολυτέλεια της ερμηνευτικής μετάφρασης (π.χ. σ. 273, υπ. 4, όπου ο φιλόσοφος χωρίς να κατονομάσει, υπονοεί το θεωρητικό σχήμα του δασκάλου του), η οποία όμως είναι έγκυρη και εξονυχιστικά διασταυρωμένη με αναδρομή και πάλι στην τρέχουσα βιβλιογραφία. Ένα ακόμη ενδιαφέρον σημείο της μετάφρασης και του σχολιασμού των *Πολιτικών* είναι το ότι ο συγγραφέας (μεταφραστής) δράττεται των ευκαιριών που του παρέχει το κείμενο, κάνει εκτενείς αναφορές σε θέματα συνολικής αποτίμησης της αριστοτελικής φιλοσοφίας (π.χ. σ. 275, υπ. 5, 6, όπου γίνεται λόγος για τη μεθοδολογία έρευνας του Αριστοτέλη) και παραθέτει πραγματολογικά σχόλια που διευκολύνουν τον αναγνώστη (π.χ. σ. 429, υπ. 68, προς διασαφήνιση της υπόθεσης των *Ανδρίων*). Σε άλλα σημεία, τέλος, η μετάφραση και, κυρίως, ο σχολιασμός λειτουργούν ως ενίσχυση των επιχειρημάτων πάνω στην πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη που αναπτύχθηκαν στην εισαγωγή (π.χ. σ. 281, υπ. 15, περί της φύσης του ανθρώπου).

σ. 283, υπ. 18, περί της τελείωσης του ανθρώπου ως πολίτη· σ. 283, υπ. 20, περί κοινωνικού συμβολαίου).

Συμπερασματικά, ο Δημήτρης Παπαδής, τόσο με τη συστηματική εισαγωγή του ως προς τις επιλογές θεμάτων και ως προς την οξύνοια της ανάλυσης, όσο και με την εμπειριστικότερη μετάφραση και τον σχολιασμό των *Πολιτικών*, επιτυγχάνει στο δύσκολο εγχείρημά του να συνδέσει τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη με τη σύγχρονη πολιτική, κοινωνιολογική και φιλοσοφική έρευνα και να προτείνει λύσεις στα τρέχοντα ζητήματα και τις αναζητήσεις του ανθρώπου ρίχνοντας άπλετο φως στα σκοτεινά σημεία της σκέψης του σταγειρίτη. Είναι φυσικό, λοιπόν, να περιμένουμε με ανυπομονησία την κριτική έκδοση της μετάφρασης των υπολοίπων βιβλίων των *Πολιτικών*. Ο πήχης έχει ήδη μπει ψηλά.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ

JOHN M. HOBSON, *Οι ανατολικές ρίζες του δυτικού πολιτισμού*, μτφρ: Μαρία-Αριάδνη Αλαβάνου, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2006, 423 σελ.

Το βιβλίο αντανakλά μια νέα τάση στη δυτική ιστοριογραφία η οποία υποβαθμίζει τη συμμετοχή της Ευρώπης στον παγκόσμιο πολιτισμό και θεωρεί ότι η κυριαρχία της, μετά το 1800, οφείλεται στη διάχυση ιδεών και τεχνολογιών που έφθασαν από την Ανατολή (την Κίνα, τη Μέση Ανατολή και –σε μικρότερο βαθμό– την Αφρική). «Χωρίς τη χείρα βοήθειας από την πιο προηγμένη Ανατολή [μετά το 500 μ.Χ.]», γράφει ο συγγραφέας, «η Δύση, κατά πάσα πιθανότητα, ουδέποτε θα διέσχιζε το όριο προς τη νεωτερικότητα» (σ. 41). Πρόκειται, λοιπόν, για ένα προκλητικό βιβλίο που, ούτε λίγο ούτε πολύ, επιχειρεί να ξαναγράψει την ιστορία των τελευταίων δεκαπέντε αιώνων.

Ο John M. Hobson, καθηγητής στο βρετανικό University of Sheffield, δεν βασίζεται σε πρωτογενή έρευνα και δεν προσφέρει νέα στοιχεία. Δεν υπάρχει τίποτε στο βιβλίο του που δεν είναι ήδη γνωστό στους ειδικούς. Το πλεονέκτημα της δουλειάς του δεν έγκειται στα νέα δεδομένα, αλλά στο ότι συγκεντρώνει σε έναν και μοναδικό τόμο πληροφορίες και ιδέες που είναι διάσπαρτες σε μεγάλο αριθμό μελετών.

Τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνται για μια αρκετά ολοκληρωμένη και συστηματική επίθεση στον «ευρωκεντρισμό» και, κυρίως, στην αντίληψη ότι η άνοδος της Δύσης ήταν μια «θριαμβευτική παρθενόγενεση». Το βιβλίο επι-

χειρεί να καταρρίψει κυρίαρχες απόψεις τις οποίες ο συγγραφέας καταδικάζει ως «μύθους». Η λέξη «μύθος», άλλωστε, αναπαράγεται αρκετές φορές στους τίτλους και υποτίτλους των κεφαλαίων και εκατοντάδες φορές στο σύνολο του βιβλίου: ο «μύθος των ιταλών πρωτοπόρων», ο «μύθος του 1492», ο «μύθος του οικονομικού φιλελευθερισμού», «οι δίδυμοι μύθοι» κ.ο.κ.

«Ουδεμία από τις μεγάλες πρωταγωνιστικές δυνάμεις της παγκόσμιας οικονομίας πριν από το 1800 ήταν ευρωπαϊκή», τονίζει ο συγγραφέας (σ. 104). Για να καταδείξει μάλιστα την ευρωπαϊκή υστέρηση, σημειώνει ότι η εκβιομηχάνιση δεν είναι ανακάλυψη της Βρετανίας του 18ου αιώνα, αλλά της Κίνας του 11ου. Η ευρωπαϊκή γεωργική επανάσταση στον Μεσαίωνα, σημειώνει, υποβοηθήθηκε πάρα πολύ από την παγκόσμια διάδοση των ποικίλων ανατολικών τεχνολογιών. Και οι τρεις μεγαλύτερες τεχνολογικές καινοτομίες στην ιστορία (η πυξίδα, η πυρίτιδα και η τυπογραφία) προέρχονται από την Ανατολή. Ακόμη περισσότερο, δεν ήταν η Δύση εκείνη που ανακάλυψε την Ανατολή. Αντίθετα η αφρο-ασιατική εποχή των ανακαλύψεων προηγήθηκε του Χριστόφορου Κολόμβου κατά περίπου μία χιλιετία. Μέχρι πολύ πρόσφατα ελάχιστοι γνώριζαν τον κινέζο ναύαρχο Τσενγκ Χο που έφθασε στην Αφρική με 27.500 άνδρες πολλές δεκαετίες πριν από τον Βάσκο ντα Γκάμα.

Το βιβλίο ασκεί μια αρκετά πειστική κριτική στα στερεότυπα που αναπαράγονται σε σχολικά βιβλία, άρθρα εφημερίδων και υποτιθέμενα επιστημονικές συζητήσεις σε πολλές χώρες της Δύσης. Οι μουσουλμάνοι, γράφει χαρακτηριστικά ο Hobson, «παρουσιάζονται σαν βιβλιοθηκάριοι [...] παρά σαν αυθεντικοί διανοητές» με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται έτσι η τεράστια συμβολή των ανεξάρτητων ιδεών της Ανατολής στην εμφάνιση της Αναγέννησης. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταδικάζεται ως η προσωποποίηση της στασιμότητας ενώ ήταν το κέντρο σημαντικών τεχνολογικών καινοτομιών στον στρατιωτικό τομέα (κυρίως σε ό,τι αφορά τα κανόνια) που διαδόθηκαν σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη. Στην προσπάθειά του να ανατρέψει τις ευρωκεντρικές αντιλήψεις, ο Hobson δεν εξυψώνει μόνο την ισχύ και τις καινοτομίες της Ανατολής αλλά αποπειράται να υποβαθμίσει και τις ευρύτατα διεδεδομένες «αρετές» της Δύσης: ανάμεσα σε άλλα, υποστηρίζει ότι τα δυτικά κράτη «πῆρξαν πολύ λιγότερο ορθολογικά και δημοκρατικά κατά την περίοδο της μεγάλης τους προόδου απ' όσο υποθέτει ο ευρωκεντρισμός» (σ. 348).

Τότε, όμως, πώς εξηγεί ο Hobson την άνοδο της Δύσης; Και πώς η «άνω-τερη» Ανατολή κατακτίθηκε από την «υποδεέστερη» Δύση;

Εδώ το βιβλίο είναι ίσως λιγότερο πειστικό. Η Δύση, υποστηρίζει ο συγγραφέας, κατάφερε μεν να αφομοιώσει τις ιδέες και τις τεχνολογικές καινο-

τομίες της Ανατολής αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό για να την ξεπεράσει. Κατά τον Hobson το σημείο-καμπή είναι ο ιμπεριαλισμός, ο οποίος επέτρεψε την υπεξαίρεση των πόρων της Ανατολής. Η Δύση έγινε ιμπεριαλιστική λόγω της ιδιάζουσας ταυτότητας που ανέπτυξε η οποία την έκανε να θεωρήσει όχι μόνον ότι είναι ανώτερη (λόγω χριστιανισμού) από άλλους λαούς αλλά και να πιστέψει ότι είχε μια εκπολιτιστική αποστολή (να «εξημερώσει τους βαρβάρους»). Οι Ευρωπαίοι, υποστηρίζει ο Hobson, δεν έγιναν ιμπεριαλιστές επειδή «μπορούσαν» (όπως τονίζουν οι υλιστικές ερμηνείες) αλλά «επειδή πίστευαν ότι αυτό έπρεπε να κάνουν» (σ. 365).

Ωστόσο, οι Ευρωπαίοι ήταν και τυχεροί. Ήταν τυχεροί, σημειώνει ο συγγραφέας, διότι οι ισχυρότερες ανατολικές κοινωνίες δεν επιχειρήσαν να εποικίσουν την Ευρώπη και να την απορροφήσουν στον δικό τους πολιτισμό (π.χ. η Κίνα, αν και είχε αυτή τη δυνατότητα, δεν το επιχειρήσε) αλλά και γιατί οι Ισπανοί –αναζητώντας την Ανατολή– «σκοντάψαν» στην Αμερική όπου ανακάλυψαν άφθονο χρυσό και ασήμι.

Ο Hobson δεν είναι πρωτοπόρος. Η ιδέα ότι ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός δεν είναι προέκταση της αρχαίας Ελλάδας αλλά έχει βαθύτατα επηρεαστεί από μη ευρωπαϊκούς λαούς υιοθετείται πλέον από πολλούς ιστορικούς, κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες (όπως η Janet Abu-Lughod, ο Bin Wong, ο A. G. Frank και ο James Blaut). Ωστόσο, η άποψη αυτή έχει δεχθεί και πολλές κριτικές. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ένας ιστορικός (Ricardo Duchesne, «Asia First?», *The Journal of the Historical Society*, τόμ. 6, τχ. 1, Μάρτιος 2006, σ. 69-91), η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση, η επιστημονική επανάσταση και ο Διαφωτισμός που έφεραν στους λαούς της Δύσης μια χωρίς προηγούμενο ελευθερία και ισχύ δεν οφείλονται στην αφομοίωση καινοτομιών και ιδεών από την πιο εξελιγμένη Ανατολή. Παρά, λοιπόν, την αναμφισβήτητη επιρροή από την Ανατολή, ο δυτικός πολιτισμός έχει πολλά στοιχεία ιστορικής μοναδικότητας.

Όσοι αναζητούν νέες ιδέες για την ερμηνεία της παγκόσμιας ιστορίας θα θεωρήσουν το βιβλίο χρήσιμο. Υπάρχουν βέβαια και οι οπαδοί του εθνοκεντρικού «ομφαλισμού» που θα ενοχληθούν. Θα ενοχληθούν γιατί το βιβλίο του Hobson ανατρέπει ορισμένα βαθιά ριζωμένα στερεότυπα. Καθώς, μάλιστα, η απόδοση στα ελληνικά είναι πολύ καλή –υπάρχουν ελάχιστα ορθογραφικά και συντακτικά λάθη– αξίζει να διαβαστεί και να προσεχτεί.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΕΠΕ

Η ευρωπαϊκή πόλη σε καμπή

Η 19η συνάντηση του *Eurozine* πραγματοποιήθηκε πέρυσι στο Λονδίνο και εστιάστηκε στη διαχρονική (και μεταβαλλόμενη) κοινωνιολογία της πόλης ως χώρου συνύπαρξης συντοπίτη και Άλλου: *Friend and Foe -Shared Space, Divided Society*. Ακολουθεί σύντομη βασικών πορισμάτων της συνάντησης.

Το Λονδίνο παραμένει πολύχρωμο και προπαντός πολύβουο. Όμως ο ήχος που δεσπόζει μετά τα γεγονότα της 7/7/2005 είναι οι εκκωφαντικές σειρήνες των περιπολικών –πυκνός συμβολισμός μιας νέας πραγματικότητας που θα μπορούσε να αποκληθεί *πολιτική της παραγώρισης*: επιλεκτικά στερεότυπα που, εξοστρακίζοντας το γλωσσικά και εθνοτικά ανοίκειο, υπονομεύουν τον παραδοσιακό πολυπολιτισμικό ιστό της πόλης. Πρόκειται για φαύλο κύκλο –όσο η παραγωγή συντηρεί τη φοβία, τόσο η φοβία εκτρέφει περισσότερη παραγωγή. Στο μεταξύ, η επίσημη πολιτική αποκαλύπτεται ανεπαρκής: είτε αδυνατώντας να παρέμβει είτε συμβάλλοντας –με έργα και παραλείψεις– στην επίταση της ζοφερής δυναμικής.

Το πρόβλημα, βέβαια, δεν αφορά αποκλειστικά το Λονδίνο: οι ευρωπαϊκές πόλεις, παρά τις διαφορές τους (και τις επαγγελίες μεγαλοεργοληπτών και πολεοδόμων), αρχίζουν σταδιακά να συγκλίνουν κυρίως ως προς τις αγκυλώσεις τους. Οι παρισινές εκρήξεις δείχνουν, με διαφορετικό τρόπο, παρεμφερείς εκδοχές παραγώρισης: σκανδαλώδης υπο-εκπροσώπηση των *banlieues*, εμπρόθετος χωροταξικός αποκλεισμός, αλγεινοί νεοφιλελεύθεροι πειραματισμοί. Άλλου –όπως στα καθ' ημάς– ο ρατσισμός είναι περισσότερο (ή λιγότερο) υποδόριος. Κατά κανόνα όμως, συνυφαίνεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η ερμηνεία του, συνεπώς, προϋποθέτει ανάλυση των υφιστάμενων δομών κυριαρχίας: η κόλαση των συνοικιακών γκέτο βρίσκεται σε αναγκαία συνάφεια με τον τεχνητό παράδεισο των «αποκλειστικών» προαστίων που, ολοένα και περισσότερο, εξαρτούν την ύπαρξή τους από την παρουσία ιδιωτικών στρατών –έως πρότινος αμερικανική ιδιομορφία.

Η διαπίστωση παραπέμπει στην –παραμελημένη– πολιτική οικονομία της ξεφοβίας. Στη μετακομμουνιστική Ανατολή όσο και στη μεταθατοερική Δύση, η

εμπειρία δείχνει πως όσο οι κοινωνίες δεν έχουν στη διάθεσή τους τα κατάλληλα θεσμικά εργαλεία που απαιτούνται για την έλλογη διαχείριση των πόρων τους, τόσο η βουλευσιοκρατία των τεχνοκρατών θα παραμένει έωλη και ατελέφορη. Η δημοκρατία εξαγγέλλεται με τυμπανοκρουσίες, η πραγματικότητα όμως αποκαλύπτει την επικράτηση τάσεων που είναι ευθέως αντίρροπες. Η «παραγωγική ανασυγκρότηση», η εργασιακή ευελιξία και ο λόγος περί ανταγωνιστικότητας έχει οδηγήσει στη μαζική μεταφορά δημόσιων αγαθών σε ιδιωτικά χέρια –χωρίς δημοκρατικό έλεγχο ή λογοδοσία, χωρίς καν στοιχειώδεις μηχανισμούς «αξιολόγησης του αποτελέσματος». Η ειρωνεία, τονίζουν όσοι γνωρίζουν το πρόβλημα από κοντά (στις τοπικές και ανθρώπινες διαστάσεις του), είναι πως με τον τρόπο αυτό εγκαταλείπονται φθηνότερες και αποτελεσματικότερες λύσεις απολύτως εφικτές στο πλαίσιο της ιστορικής ανάπτυξης των ευρωπαϊκών πόλεων. Η Μασσαλία, το Hackney North (στο βόρειο Λονδίνο), η Βουδαπέστη τεμαχίζονται και εκποιούνται προς όφελος μιας εικονικής επιχειρηματικότητας, γίνονται όμως έτσι πιο γκρίζες, πιο επικίνδυνες, πιο αδιέξοδες. Στο πλαίσιο αυτό ο ρατσισμός, η βία του αποκλεισμένου και η φοβικότητα επέρχονται με τρόπο αδήριτο, σχεδόν ως φυσικά επακόλουθα. Σύμφωνα με τον παραστατικό τίτλο του εξαιρετικού ντοκιμαντέρ του Patrick Jean *La raison du plus fort* (Βέλγιο 2003: 90'), που προβλήθηκε κατά τη διάρκεια της συνάντησης, δεν πρόκειται παρά για κατίσχυση της λογικής του ισχυρού.

Θα ήταν βέβαια λάθος να θεωρήσει κανείς τον ρατσισμό και την ξενοφοβία ως απλές, μηχανιστικές αντανάκλασεις κοινωνικοοικονομικών διεργασιών. Η πολιτική οικονομία πλαισιώνει και συμπληρώνει την ανάλυση, δεν την εξαντλεί. Είναι άλλωστε γνωστό ότι το σύνδρομο τρομοκρατία-φοβικότητα-παραγνώριση έχει τις ρίζες του σε βαθιά εμπεδωμένες αντιλήψεις και πρακτικές: τη φαντασιακή συγκρότηση των κοινωνιών, τις κυρίαρχες οριοθετήσεις (που προσδιορίζουν τα χαρακτηριστικά της πολικότητας συντοπίτη-Άλλου), τις βασικές γνωστικές κατηγορίες με τις οποίες παράγεται και μεταλαμπαδεύεται η γνώση. Στον ευρωπαϊκό χώρο, τα ελευθερόφρονα οράματα συνυπήρχαν πάντοτε και αντιπάλευαν με αυτοκρατορικές βλέψεις και πλέγματα φυλετικής υπεροχής. Το τι τελικά επικρατεί κάθε φορά είναι συνάρτηση των πολλαπλών διαμεσολαβήσεων που αναπτύσσονται στη δημόσια σφαίρα. Καθοριστικός είναι εδώ ο ρόλος των ΜΜΕ και της πολιτικής –όχι μόνο της επίσημης/κρατικής αλλά και των συλλογικών υποκειμένων που δραστηριοποιούνται στην κοινωνία πολιτών. Η διαπίστωση των τεράστιων ελλειμμάτων που παρουσιάζονται στους τομείς αυτούς είναι δυσάρεστα κοινότοπη. Αποτελεί όμως προϋπόθεση για να αντιμετωπιστούν οι επιπτώσεις. Το πρόβλημα της σύγχρονης ευρωπαϊκής πόλης είναι –και αυτό– πρόβλημα πολιτικής.

Η Πολιτική Παιδεία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και η Πανελλήνια Ένωση Νομικών & Πολιτικών Επιστημόνων οργάνωσαν ημερίδα με θέμα *Η Πολιτική Παιδεία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Πραγματικότητα και προοπτικές*. Ακολουθεί το κείμενο της εναρκτήριας τοποθέτησης του γραμματέα της ΕΕΠΕ Σ. Ι. Σεφεριάδη, στις 27 Απριλίου 2007.

Η συζήτηση για το περιεχόμενο των γνωστικών εγχειριδίων, αλλά και του γενικότερου χαρακτήρα των πολιτικοκοινωνικών μαθήσεων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βρίσκεται ακόμη στην αρχή της. Όμως το κενό που ανακύπτει (σε επίπεδο τόσο πληροφόρησης όσο και επιχειρηματολογίας) τείνει να καλυφθεί από τον εκκωφαντικό θόρυβο ανορθολογικών και υποβολιμαίων κραυγών που αποπροσανατολίζουν αντί να φωτίζουν. Πρόκειται για πραγματικότητα που αναδεικνύει τις ευθύνες της κοινότητας των ελλήνων πολιτικών επιστημόνων.

Η συνάντησή μας γίνεται την επαύριον της αντιπαράθεσης για το εγχειρίδιο Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού. Θεωρώ πως οι αντιπαραθέσεις των τελευταίων μηνών (οι οποίες, από ό,τι φαίνεται, θα έχουν και συνέχεια) ανέδειξαν –μεταξύ άλλων– και τον εν πολλοίς στρεβλό τρόπο με τον οποίο η κοινή γνώμη (αν όχι στο σύνολό της, τουλάχιστον μεγάλο τμήμα της) αντιλαμβάνεται τον ρόλο των διδακτικών εγχειριδίων και, μέσω αυτών, τον ρόλο τον οποίο επιτελούν οι διδασκαλίες στα αντικείμενα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω τις σύντομες εναρκτήριες σκέψεις μου από αυτό το ζήτημα.

Οι συζητήσεις της τελευταίας περιόδου κατέδειξαν πιστεύω, για άλλη μια φορά, πόσο πολύ είμαστε γαλουχημένοι (ως επιστημονική κοινότητα αλλά, ενδεχομένως, και ως χώρα) στη λογική της συνθηματικής αποφθεγματικής και, εν τέλει, αποστηθισιακής γνώσης που εμβληματικά εγγράφεται στη λογική του «ενός και μοναδικού εγχειριδίου», το οποίο όλα τα παραθέτει και όλα τα εξαντλεί, και μάλιστα με τρόπο απόλυτο και οριστικό. Θεωρώ πως πρόκειται για επιστημονική και παιδαγωγική διαστροφή στη οποία οφείλουμε να αντισταθούμε με τρόπο συγκροτημένο, σαφή και κατηγορηματικό.

Θεωρώ πως βασική συνιστώσα στον αντίλογό μας πρέπει να αποτελεί η άποψη πως τα εγχειρίδια και οι διδασκαλίες δεν περαιώνουν –και δεν πρέπει να φιλοδοξούν να περαιώσουν– τη μάθηση που εισάγουν, αλλά το ακριβώς αντίθετο: οφείλουν να αποτελούν έναυσμα και εφαλτήριο για όσο το δυνατόν περισσότερες γνωστικές εκκινήσεις. Τα εγχειρίδια και οι διδασκαλίες, ειδικά οι εισαγωγικές διδασκαλίες όπως κατεξοχήν είναι αυτές που επιτελούνται στο πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο επίπεδο της εκπαίδευσης, δεν κλείνουν τον γνωστικό κύκλο, τον ανοίγουν.

Κομβικό ρόλο στο σκεπτικό μου αυτό διαδραματίζει, βέβαια, η έννοια της έρευνας, αυτή η τόσο σημαντική αλλά και τόσο παραμελημένη στην εκπαιδευτική μας πραγματικότητα έννοια. Συνάγεται ότι τα καλά εγχειρίδια και οι *επαρκείς* διδασκαλίες, *προετοιμάζουν* την έρευνα, δεν την υποκαθιστούν –προειδοποιώντας ταυτόχρονα πως όποιος από εγχειρίδια και μόνο προσδοκά να μάθει, μένει εις το διηνεκές αμαθής. Και αυτό είναι κάτι το οποίο ισχύει σε όλες ανεξαιρέτως τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, από την πρωτοβάθμια μέχρι και την τριτοβάθμια (όπως πολύ καλά γνωρίζουμε όλοι οι πανεπιστημιακοί συνάδελφοι): η κριτική σκέψη την οποία αναζητούμε ως διδάσκοντες στις αίθουσες διδασκαλίας αλλά και γενικότερα ως πολίτες από τους εαυτούς μας και τους συμπολίτες μας δεν προκύπτει από παρθενογένεση, αλλά οφείλει να καλλιεργείται από τα πιο τρυφερά χρόνια.

Γνωρίζω την ευαισθησία σας στα ζητήματα αυτά, και παρατηρώντας το πρόγραμμα της ημερίδας, αποκτώ τη βεβαιότητα ότι οι εισηγήσεις που θα γίνουν και οι συζητήσεις που θα τις πλαισιώσουν θα αναδείξουν ειδικές όψεις των συναφών προβλημάτων σε ευρύτατο φάσμα μαθήσεων στο πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο επίπεδο.

Και εκφράζω βεβαιότητα (μαζί, βέβαια, με τη βαθύτατη ικανοποίησή μου) όχι γιατί έτσι εϊθισται να λέγεται σε παρόμοιες περιστάσεις ή γιατί θέλω να είμαι ευγενικός, αλλά γιατί είστε *εσείς* οι «καθ' ύλην αρμόδιοι»: οι άνθρωποι με γνώση και εμπειρία πάνω στα ζητήματα αυτά, οι οποίοι –και αυτό αποτελεί πάγια θέση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης– οφείλουν και πρέπει να διαδραματίζουν αποφασιστικό, καθοριστικό ρόλο (πολύ σημαντικότερο απ' ό,τι σήμερα ισχύει) στη διαμόρφωση των επιστημονικών και παιδαγωγικών προδιαγραφών των κοινωνικοπολιτικών μαθήσεων και στον προσδιορισμό των κριτηρίων που χρησιμοποιεί το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για τα αντίστοιχα εγχειρίδια. Επαναλαμβάνω πως θεωρούμε ότι αυτό μέχρι σήμερα δεν έχει ισχύσει όπως θα έπρεπε. Ας αποτελέσει λοιπόν η ημερίδα μας παρακαταθήκη προς μια τέτοια εξέλιξη.

Στην προέκταση αυτής της πρώτης της επιδίωξης, όμως, η ημερίδα αποσκοπεί επίσης στην ανάδειξη της γνωστικής ιδιαιτερότητας και εξακολουθητικά τεράστιας σημασίας των κοινωνικών σπουδών. Η κοινωνιολογία, η πολιτική οικονομία, η πολιτική επιστήμη, με τις διάφορες συγκροτημένες ειδικές υποπεριοχές της (την ιστορική κοινωνιολογία, την πολιτική φιλοσοφία, τη θεσμική ιστορία, τη δημόσια διοίκηση κλπ.) δεν αποτελούν γνωστικές παραφυάδες, πάρεργα ή συμπληρώματα άλλων κλάδων, αλλά –από πολλού– αυτόνομες γνωστικές πειθαρχίες με εξαιρετικά σημαντική συμβολή στη συγκρότηση και διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας.

Για του λόγου το αληθές αρκεί να αναλογιστεί κανείς πόσο έμπλεη εννοιών που κοινωνικοί και πολιτικοί επιστήμονες εισηγούνται, επεξεργάζονται και θεραπεύουν είναι η καθημερινότητά μας. Αναφέρω ενδεικτικά μερικές: δημοκρα-

τία, ανάπτυξη, εκσυγχρονισμός, λαϊκισμός, παγκοσμιοποίηση, συλλογικές δράσεις και κοινωνικά κινήματα –είναι έννοιες (σημασίες, κρυσταλλώσεις γνωρισμάτων και εμπειρικές πραγματικότητες) για τις οποίες αρμόδιοι είναι, ακριβώς, οι κοινωνικοί και πολιτικοί επιστήμονες, που αυτοί πρέπει να έχουν τον κύριο λόγο για τη χρήση τους (αντί τον εομό των δημοσιογραφίσκων που σήμερα κατισχύει στην καθημερινότητά μας).

Όπως καθένas καταλαβαίνει, πρόκειται όμως, αγαπητοί συνάδελφοι, για γνωστική πραγματικότητα η οποία μας δημιουργεί μεγάλες ευθύνες και υποχρεώσεις:

- πώς εκπαιδύεται η νέα γενιά στα κρίσιμα αυτά ζητήματα;
- ποιος είναι υπεύθυνος, πού και πώς λογοδοτεί;
- καταγράφονται με επάρκεια τα αποτελέσματα των μαθήσεων;
- ποιοι καλούνται για να δώσουν λύσεις;
- με ποιο σκεπτικό και μέσα από ποιες διαδικασίες; και τέλος,
- ποιος αξιολογεί τους αξιολογητές;

Πρόκειται βέβαια για θέματα κρίσιμα και απαιτητικά. Η σύζευξη επιστημονικού προβληματισμού και παιδαγωγικής πρακτικής πάντοτε ήταν και εξακολουθεί να είναι ζήτημα ιδιαίτερα δύσκολο, τολμώ να πω ακανθώδες· και περί αυτού δεν χωρά νομίζω καμιά αμφιβολία. Όμως η πραγματικότητα αυτή πιστοποιεί τη μεγάλη σημασία, το πρακτικό εύρος και το τεράστιο γνωστικό ενδιαφέρον της ημερίδας μας.

Παιδεία και Πολιτική: ένας άλλος διάλογος

Ως γενική έννοια, ο «διάλογος» συνιστά κανονιστική καθολικότητα: όλοι δηλώνουν πως τον επιζητούν, αν και όλοι επίσης γνωρίζουν πως εκείνος που διαμορφώνει την ημερήσια διάταξη, είναι συνήθως και αυτός που εν τέλει επικρατεί, υλικά και συμβολικά. Διάλογοι λοιπόν υπάρχουν γνήσιοι και προσχηματικοί: άλλοι φωτίζουν τα προβλήματα (κομίζοντας και τις προϋποθέσεις για την επίλυση τους) και κάποιοι άλλοι τα συσκοτίζουν. Η ημερίδα που διοργάνωσε η *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης* με θέμα *Παιδεία και Πολιτική* επ' ευκαιρία της συμπλήρωσης 30 χρόνων δημόσιας παρουσίας ανήκε ασφαλώς στην πρώτη κατηγορία. Η εκδήλωση έγινε την Παρασκευή 23 Φεβρουαρίου 2007, εν μέσω των συζητήσεων για την αναθεώρηση του άρθρου 16 και τον νέο νόμο-πλαίσιο για την Ανώτατη Εκπαίδευση. Συμμετείχαν οι διατελέσαντες πρόεδροι της Εταιρείας και πλήθος πολιτικών επιστημόνων.

Καθώς η ημερίδα επιδίωξε διεύρυνση του πλαισίου εντός του οποίου διεξάγεται η σημερινή αντιπαράθεση για την παιδεία, εύλογα τα κομβικά ζητήματα τέθηκαν εξ

υπαρχής. Μιλούμε για παιδεία, όμως δεν έχουμε αφιερώσει σχεδόν καθόλου χρόνο για να αναρωτηθούμε τι είδους είναι η παιδεία που θέλουμε. Οι επιπτώσεις του κενού δεν αφορούν μόνο τα πανεπιστήμια, αλλά αγκαλιάζουν όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Όπως εξήγησε ο **A-I. Μεταξάς**, στόχος είναι μια παιδεία που θα καλλιεργεί την κριτική σκέψη – μια αέναη περιέργεια μάθησης– και θα υπονομεύει τις ρηχές και ανεπίγνωστες βεβαιότητες. Πόσο έχει κατανοήσει η κοινωνία τι ακριβώς αφορά αυτό το αίτημα; Έχουν οι μεγαλόστομες διακηρύξεις ρίξει έστω και λίγο φως στην πρακτική του υπόσταση και τις πολλές του προϋποθέσεις; Η αρνητική απάντηση είναι δυστυχώς κοινότοπη, όπως και ο ρόλος που στην κακοδαιμονία αυτή έπαιξαν (και παίζουν) τα περισσότερα ΜΜΕ.

Το ότι η συζήτηση συρρικνώθηκε σε επιμέρους πλευρές της εύλογα προκαλεί τη δυσπιστία και την αίσθηση ότι τα κίνητρα πίσω από τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες υπήρξαν κυρίως μικροπολιτικά. Οι **Πάνος Καζάκος** και **Κωνσταντίνος Μαυριάς** υποστήριξαν ότι αυτό παρεμποδίζει τη σφαιρική αποτίμηση της πραγματικότητας. Ας δούμε πώς, με ένα απλό παράδειγμα: επισημαίνεται συχνά το μεγάλο ποσοστό ανεργίας των αποφοίτων των ελληνικών πανεπιστημίων. Φταίει όμως γι' αυτό τα πανεπιστήμια (με όλες τους τις αναμφοισβήττες υλικοτεχνικές ελλείψεις) ή ο παροιμιώδης καιροσκοπισμός της ελληνικής επιχειρηματικότητας; Δεν έχει άραγε σημασία ότι η Ελλάδα βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 ως προς το ποσοστό του ΑΕΠ που δαπανάται στην έρευνα και την καινοτομία; (Ας σημειωθεί εδώ ότι, απανταχού της γης, οι χαμηλές δαπάνες για την έρευνα και την καινοτομία συμβαδίζουν με χαμηλές δαπάνες και για την παιδεία). Οι μεγαλοσχήμονες και κομπορρημονούντες επίσης εύκολα καταγγέλλουν τους νέους που αγωνιούν. Όμως γιατί αγωνιούν οι νέοι; Μήπως γιατί η αγορά εργασίας αρχίζει να γίνεται συνώνυμο της επαγγελματικής και προσωπικής ανασφάλειας; Και μήπως οι συνθήκες αυτές (και το φθίνον ελληνικό κράτος πρόνοιας) αναπαράγουν το ατελέσφορο φετίχ της πρόσληψης στο δημόσιο;

Την ανάγκη ένθεσης του προβληματισμού σε ευρύτερα πλαίσια (και ρητά διατυπωμένες μακροπρόθεσμες στρατηγικές) τόνισε και ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής **Νικηφόρος Διαμαντούρος**. Τα προβλήματα της παιδείας δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν στενά, τεχνοκρατικά· πρέπει να είμαστε σε θέση να τα συναρθρώνουμε με άλλα κεφαλαιώδη ζητήματα όπως της υγείας, το ασφαλιστικό και της δημόσιας διοίκησης. Ποιες συνθήκες δημιουργούν, λ.χ., οι συστηματικές καταστρατηγήσεις του κράτους δικαίου που όλοι οι Έλληνες βιώνουμε; Για να πλοηγήσουμε ικανοποιητικά στις δύσκολες περιστάσεις χρειάζεται, λοιπόν, περισσότερη πολιτικοποίηση της διαδικασίας, και μάλιστα σε επίπεδο υπερεθνικό. Αν και η εσωστρέφεια είναι παντού κακός σύμβουλος, στην παιδεία είναι απολύτως καταστροφική.

Η σοβαρότητα της παιδείας είναι πολύ μεγάλη για να την αφήνουμε στους

πολιτικούς, τόνισε καυστικά ο **Δημήτρης Χαραλάμπης** επαναφέροντας το κεφαλαϊκόδες ζήτημα της σχέσης παιδείας-παραγωγικών δομών. Είναι άραγε η παιδεία που υπολείπεται της οικονομίας ή μήπως συμβαίνει το αντίστροφο; Πόση και τι είδους «τεχνολογία» απορροφούν οι ελληνικές επενδύσεις όταν και όπου γίνονται; Αποσκοπούν σε ένα επιστημονικό δυναμικό υψηλού επιπέδου ή μήπως η φτηνή εργασία έγινε –μαζί με τις εισφοροδιαφυγές– συνώνυμο της επιχειρηματικότητας; Κάποτε, κάποια τεχνολογία βέβαια θα χρειαστεί. Αλλά γιατί να μην αποκτηθεί «με το κλειδί στο χέρι» και σε πολλές άτοκες δόσεις; Γίνεται προφανές ότι σε τέτοια περίπτωση οι δαπάνες για τη δημόσια παιδεία είναι παντελώς ασύμφορες. Μήπως βρίσκεται εδώ το μυστικό της σταδιακής διολίσθησης της συζήτησης σε απλά επικοινωνιακά τεχνάσματα; Δεν είναι άλλωστε η πρώτη φορά που κάτι τέτοιο συμβαίνει. Όπως εξήγησε η **Καλλιόπη Σπανού**, συχνά-πυκνά, η παιδεία υφίσταται τις επιπτώσεις από την προβολή επάνω της αλλότριων λογικών που την αποδιοργανώνουν. Η παιδεία αποσκοπεί στην έρευνα και την κατάκτηση της γνώσης. Δεν είναι ούτε χώρος κερδοφορίας ούτε χώρος άσκησης κοινωνικής πολιτικής.

Πώς όμως πρέπει να οργανωθεί η παιδεία στο μέλλον; Ο **Κωνσταντίνος Τσουκαλάς** παραδέχτηκε ότι στο τεράστιο ερώτημα δεν έχουμε ακόμη τις απαντήσεις ειμή μόνον έμμεσα και ελλειπτικά, πράγμα το οποίο δημιουργεί αμηχανία και εκatéρωθεν δυσφορία. Ξέρουμε πάντως καλά, τόσο από την ελληνική όσο και τη διεθνή εμπειρία, ότι άλλο παιδεία και άλλο αγοραία ανταποδοτικότητα. Αυτό δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητο συμπέρασμα. Ο **Άλκης Ρήγος** τόνισε πως αψώτερη επιδίωξη της τωρινής, ιστορικής διεκδίκησης είναι η κατοχύρωση και διεύρυνση του ουμανιστικού πανεπιστημίου ως χώρου παραγωγής κριτικής σκέψης, αναστοχασμού και οραμάτων. Το πανεπιστήμιο αυτό –διεκδίκηση και στόχος– σήμερα κινδυνεύει από την αντιμεταρρυθμιστική λογική του επελαύνοντος νεοφιλευθερισμού. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται επικαλούνται –όχι πάντα πειστικά– τους καταναγκασμούς του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος. Όμως, από την άλλη, τα διάφορα περιβάλλοντα δεν πέφτουν από τον ουρανό· τα διαμορφώνουν οι ανθρώπινες συλλογικές δράσεις.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ

Από την εναρκτήρια ομιλία του Προέδρου της ΕΕΠΕ στην εκδήλωση για τα τριάντα χρόνια δημόσιας παρουσίας της Εταιρείας. Αίθουσα Οικονομίδα της Σχολής Νομικών Επιστημών, 23 Φεβρουαρίου 2007

Με ιδιαίτερη χαρά αλλά και ευθύνη, σας υποδεχόμαστε στη σημερινή δημόσια εκδήλωση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, με την οποία γιορτά-

ζουμε τα τριάντα χρόνια δημόσιας παρουσίας της. Από το 1975-76 που επανιδρύθηκε με πρώτο της πρόεδρο τον αείμνηστο καθηγητή Φαίδωνα Βεγλερή, γενικό γραμματέα τον συναδέλφο Καθηγητή στο Πάντειο Γιώργο Κοντογιώργη και την αμέριστη βοήθεια της Ελένης Meynaud, του Γεράσιμου Νοταρά και του Γιάννη Κίννα, μέχρι σήμερα, η Εταιρεία μας διέτρεξε μια μεγάλη διαδρομή, η οποία συμβάδισε αρμονικά και συνέβαλε αποφασιστικά στην όλη εξέλιξη, θεσμική κατοχύρωση και αυτονομία του επιστημονικού μας κλάδου, της *πολιτικής επιστήμης*, ως ανεξάρτητου πεδίου διδασκαλίας και έρευνας, καθώς και στην οργανική σύνδεσή του με τη διεθνή κοινότητα πολιτικής επιστήμης, μέσω της IPSA. [...]

Αξίζει να τονίσουμε, ότι όλη αυτή η δραστηριότητα έγινε και συνεχίζει να γίνεται με την εθελοντική προσφορά συναδέλφων, μια που η Εταιρεία δεν έχει κανένα άλλο έσοδο πέρα από τη συνδρομή των μελών της και κάποιες έκτακτες χορηγίες και βοήθειες.

Σε μια εποχή όπου τα πάντα οφείλουν να κύπτουν στην κυρίαρχη λογική της οικονομικής ανταποδοτικότητας και αγοραίας ωφελιμότητας, η ύπαρξη μιας επιστημονικής Εταιρείας που βασιζει τη λειτουργία της στην εθελοντική προσφορά παλαιότερων και νεότερων συναδέλφων, είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός.

Δυστυχώς ο χρόνος δεν επιτρέπει να αναπτύξω αναλυτικά όλη αυτή τη δράση, ούτε καν να επιχειρήσω να διατρέξω ενδεικτικά την πορεία συμβολής καθεμίας και καθένα συναδέλφου, μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου ή επιμελητή έκδοσης ή μέλους της Σύνταξης της Επιθεώρησης ή της Οργανωτικής Επιτροπής Συνεδρίου, σε αυτή την τριακονταετία, ή να αναφερθώ έστω και επιγραμματικά στον διαδικτυακό τόπο που λειτουργούμε. Όλες και όλοι, άλλοι περισσότερο άλλοι λιγότερο, συνέβαλαν στην ύπαρξη και λειτουργία της Εταιρείας μέχρι σήμερα και εμείς ως το σημερινό Διοικητικό Συμβούλιο το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να τους ευχαριστήσουμε δημόσια και να αναλάβουμε την ευθύνη για τη συνέχιση και τη διεύρυνση του έργου που μέχρι τώρα έχει συντελεσθεί.

Προς αυτή την κατεύθυνση, επιθυμούμε, παράλληλα με την καταστατική αποστολή μας για «προαγωγή της επιστημονικής έρευνας και μελέτης των πολιτικών φαινομένων, ιδεών και θεωριών», να αναδειχθούμε σε χώρο και άμεσος επιστημονικής παρέμβασης στα μεγάλα πολιτικά διακυβεύματα του σήμερα.

Πιστεύουμε ότι η πολιτική επιστήμη, δεν είναι δυνατόν να θεραπεύεται υπό τον μανδύα μιας –αδύνατης άλλωστε– αξιολογικής «ουδετερότητας» ότι ο επιστήμονας που θητεύει σε αυτήν –όπως και σε κάθε επιστημονικό πεδίο κυρίως των κοινωνικών επιστημών– οφείλει να στρατεύεται πολιτικά και θεωρητικά –ναι, να στρατεύεται! δεν φοβόμαστε τις έννοιες– αδιάλειπτα, με τη σκέψη του, τη γνώση του και την ηθική στάση και πράξη του στον καθημερινό αγώνα για τη βελτίωση των κοινωνικών πραγμάτων.

Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με αρκετούς συναδέλφους που επιλέγουν να ανα-

πίψοσσαν την επιστημονική τους δραστηριότητα μέσα σε γυάλινους πύργους, η σκέψη μας και η επιστημονική μας στάση οφείλουν να αναμετριούνται κριτικά και αναστοχαστικά αέναα με τα συμβαίνοντα γύρω μας. Αυτό είναι, άλλωστε, και το ιστορικό βάρος και νόημα της λέξης *διανοούμενος*.

Ιδιαίτερα μάλιστα σε μια εποχή όπως η σημερινή, όπου η κυρίαρχη, αλλά όχι πια και ηγεμονεύουσα, «μονόδρομη σκέψη» προσπαθεί να πείσει ότι μαζί με την ιστορία, τελείωσε και η πολιτική (όπως γράφαμε, με τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, στην εισαγωγή του τόμου για την επικαιρότητα του έργου του Νίκου Πουλαντζά) και κατά την οποία ο ισοπεδωτικός τηλεοπτικός λόγος και ο συνακόλουθος φρετιχισμός της εικόνας –αυτό που η διεισδυτικότητα ενός Κούντερα, κατέγραψε ως «εικονολογία» και η επιστημονική ορολογία μας ως πρακτικές ενός γνωστικά ανεπίγνωστου *homo videns* (όπως μας ανέπτυσε σε μια άλλη εκδήλωση της Εταιρείας ο καθηγητής Γιωάννη Sartori)– απειλούν να οδηγήσουν σε ολοένα και ισχνότερες, προσχηματικότερες και πιο ανταγωνιστικές νοηματικές κατασκευές, έχουμε καθήκον, ως εργαζόμενοι διανοούμενοι, να καταθέτουμε δημόσια τους προβληματισμούς μας γύρω από την πολιτική πράξη του σήμερα και του αύριο. Έχουμε καθήκον να αντιστεκόμαστε σε κάθε προσπάθεια μετατροπής του ενεργού πολίτη σε άβουλο παθητικό καταναλωτή του θεάματος της ζωής του· καθήκον το οποίο η ύπαρξη των δύο μεταπτυχιακών τμημάτων με κατευθύνσεις πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πάντειο και η διεύρυνση του ακροατηρίου και δυναμικού της Εταιρείας με νεότερες γενιές συναδέλφων, καθιστά επιτακτικό. [...]

Αποφασίσαμε επίσης και η σημερινή μας εκδήλωση για τα τριαντάχρονα της Εταιρείας, να αφιερωθεί στην επικαιρότητα των δυναμικών σχέσεων Παιδείας και Πολιτικής, η οποία με όρους ενός πρωτόγνωρου κοινωνικού κινήματος, άνοιξε στην κοινωνία τη συζήτηση όχι μόνο για το δημόσιο αγαθό της παιδείας, με αφορμή την κυβερνητική πρόταση για αναθέωρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος και τη δυνατότητα δημιουργίας Ιδιωτικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, αλλά συμπαρέσυρε όλη την πρόταση για συνταγματική αναθεώρηση, δημιουργώντας για πρώτη φορά στην διάρκεια της Γ΄ Ελληνικής –αβασίλευτης– Δημοκρατίας, μια ενεργή κοινωνία πολιτών με την γκραμοσιανή έννοια του όρου. Επικαιρότητα που εντείνουν η κατάθεση στη Βουλή του νομοσχεδίου για την Ανώτατη Παιδεία και οι αντιδράσεις που αυτό έχει προκαλέσει στην εκπαιδευτική κοινότητα.

Σε αυτή τη συζήτηση, κλήθηκαν να συμβάλλουν με τις σκέψεις, τις προτάσεις και ιδέες τους, όλοι οι διατελέσαντες και η διατελέσασα πρόεδροι της Εταιρείας. Θέμα της, όπως προανέφερα είναι: *Παιδεία και Πολιτική*.

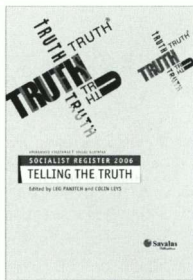

Δέσποινα Παπαδημητρίου
Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων
Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967

Σελ.: 318 + 16 σελ. με εικόνες
 Α.Τ.: 19,70€

Διεισδυτική έρευνα που παρουσιάζει και αναλύει τις συντεταγμένες τής συντηρητικής σκέψης στην Ελλάδα: Πώς οι «νομιμόφρονες» αντιβενιζελικοί κατασκεύασαν την έννοια του «λαού των νομιμοφρόνων»; Πώς οι «πραγματικοί Έλληνες» των παραμονών της Μεταξικής Δικτατορίας έγιναν η γέφυρα για την εποχή της εθνικοφροσύνης και του αντικομμουνισμού του μετεμφυλιακού κράτους;

Αθήνα: Ζ. Πηγής 18,
 τηλ.: 210 33 01 251
 Θεσσαλονίκη: Β. Ηρακλείου 47,
 τηλ.: 2310 270 226
www.savallas.gr

Panitch & Leys (eds)
Socialist Register 2006
Telling the Truth

Σελ.: 336 Α.Τ.: 19,70€
(στην αγγλική γλώσσα)

Η ιστορική περιοδική έκδοση της Αριστεράς φέτος ασχολείται με τον σύγχρονο διάλογο, τη χάραξη πολιτικών, την έρευνα, την εκπαίδευση και την επιστημονική πρακτική, ενώ παράλληλα εξετάζει το ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση, τον Τύπο και τα ΜΜΕ και διερευνά τη διαχείριση της επιστημονικής γνώσης, το Διαδίκτυο, καθώς και την επιρροή που ασκούν οι δεξαμενές σκέψης, τα κόμματα, η Διεθνής Τράπεζα κ.ά. Γράφουν οι D. Henwood, B. Ehrenreich, B. Fine, F. Fox Piven, T. Eagleton, L. Wacquant κ.ά.

επίσης:
 • **Socialist Register 2005**
 The New Imperial Challenge
 • **Socialist Register 2004**
 The Empire Reloaded

Βασίλης Βαμβακάς
Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση

Πολιτικότητα και θέαμα
 Σελ.: 336 Α.Τ.: 18,70€

Μελετά και αναλύει όλες τις προεκλογικές εκστρατείες από το 1974 έως και το 2000 και περιλαμβάνει την εξέταση των προεκλογικών συγκεντρώσεων, των τηλεοπτικών διαφημίσεων και τηλεμαχιών. Δείχνει το πώς η έντονη κομματικοποίηση των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης μεταβάλλεται σε τηλεοπτική μονοκρατορία για να καταλήξει σήμερα στην επικράτηση της αντίληψης του life style.

Ιωάννα Α. Καυταντζόγλου
Κοινωνικός αποκλεισμός:
Εκτός, εντός και υπό
θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές
καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας
Σελ.: 248 Λ.Τ.: 17,70€

Οι δομές, πρακτικές και σχέσεις, που οδηγούν στη ρήξη του κοινωνικού ιστού, την κοινωνική αποδιάρθρωση, την απο-κοινωνικοποίηση και γενικά στα φαινόμενα που ονομάζουμε κοινωνικό αποκλεισμό, δεν δοκιμάζουν μόνον την κοινωνική μας ευαισθησία αλλά και την εφαρμογή θεμελιωδών αρχών της δημοκρατίας. Το βιβλίο επιχειρεί να παρουσιάσει κριτικά τις σχετικές θεωρίες ώστε να αποσαφηνιστεί η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού» που σε αντίθεση με τα φαινόμενα που περιγράφει δεν είναι καθόλου αυτονόητη.

- **Οι Ευρωπαίοι** (τόμος Α')
Αρχαιότητα, Μεσαίονας, Αναγέννηση Ε. Αρβελλέρ – Μ. Aymard
- **Οι Ευρωπαίοι** (τόμος Β')
- **Η διένεξη των Σοχών** Ι. Kant (δίγλωσσο)
- **Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel**
Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους
- **Το φύλο της Δημοκρατίας** Μ. Παντελίδου-Μαλούτα
- **Θεωρία της θρησκευτικής αρνησκειασίας** Max Weber (δίγλωσσο)
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** J. Meynaud (τόμ. Α') 1946 - 1964
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμ. Β')
- **Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία**
- **Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936** Δημοσθένης Δώδος
- **Εκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος** Κ. Βαρβαρέσο
- **Λόγος περί πολιτικής οικονομίας** J-J. Rousseau (δίγλωσσο)
- **Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα** Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.)
- **Τι είναι Θρησκεία;** R. Crawford
- **Μορφές Βίας** Σ. Δημητρίου
- **50 χρόνια που άλλαξαν τον κόσμο** *LE MONDE diplomatique*
- **Η τυραννία της στιγμής** Τ. Η. Eriksen
- **Τρομοκρατία και δικαιώματα** Α. Μανιτάκης – Α. Τάκης (επιμ.)
- **Σκέψεις για την επικοινωνία** D. Wolton
- **Κοινότοπη χώρα – Αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα** Ν. Σεβαστάκης
- **Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων** Κ. Σπανού
- **Η νεωτερικότητα σήμερα**
Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός S. Hall – D. Held – Α. McGrew
- **Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας** S. Hall, B. Gigben
- **Εκπαίδευση & εκπαιδευτική πολιτική** Δ. Ν. Γράβαρης – Ν. Παπαδάκης (επιμ.)
- **VPRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004** Χρ. Βερναδάκης (επιμ.)
- **Οι δρόμοι της μετανάστευσης** Nancy Green
- **Η ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας** Η. Bozarslan
- **Αβέβαιη κοινωνία της Γνώσης** Κ. Σταμάτης
- **Τα μεγάλα θεσμικά της Ε.Ε.** Δ. Θ. Τσάτσος
- **Οικονομία και κοινωνία** *1ος τόμος Κοινωνιολογικές έννοιες* Max Weber
- **Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να λεχθούν** R. Vaneigem
- **Η κουλτούρα του στριπτίζ** Brian McNair
- **Κουλτούρες της νύχτας** *Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από μεσαίονα μέχρι σήμερα* Bryan D. Palmer
- **As αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία** John Holloway
- **Κοινωνία, πολιτική, στράτευση και ποίηση.** Για τον Τίτο Πατρίκιο. Παναγιώτης Νούτσος
- **Η φιλοσοφία της βαρεμάρας** Lars Svendsen
- **Η επιστροφή των λύκων** Γιώργος Πάσχος
- **Ψυχολογία, θρησκεία, πνευματικότητα** D. Fontana
- **Θεωρίες της Δημοκρατίας** M. G. Schmidt
- **Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση** Neil Nugent
- **Εκλογική συμπεριφορά** Nonna Mayer

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, P. Getimis, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Coulombis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki - E. Tsidemiadou.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

EUROZINE

STATE FEMINISM, GENDER EQUALITY POLICY AND SOCIAL PERCEPTIONS

M. Pantelidou-Maloutas

This paper combines an empirical approach –based on research data concerning perceptions of gender inequality in Greek political culture during the last two decades– with a theoretical treatment of state feminism in the specific EU environment of gender mainstreaming, and its legitimization of a specific vision of gender equality. Data show an impressive change in how gender inequality and the social position of women in Greek society are perceived, which accompanies notable generational effects: It is evident that today it is middle-aged women, and not young women like in the 1980s, that consider more widely

that gender inequality is an issue to be confronted. The impact of state feminism implementing EU inspired measures and policies, using EU jargon concerning “equality of opportunity”, monopolising more and more during this period the feminist domain in Greek political culture, while legitimising a specific view of gender inequality and the fight against it, are referred to as parts of the explanation concerning the change in the dissemination and type of gender equality/inequality perceptions.

EUROPEANIZATION AND PUBLIC POLICY CHANGE: THE CASE OF THE GREEK ENVIRONMENTAL POLICY

Stella Ladi

Environmental policy is one of the most regulated and one of the most Europeanized policy areas. This article analyses the concept of Europeanization, discusses its mechanisms, the mediating factors that lead to change and its possible outcomes. The case of the Greek environmental policy is analysed in order to function as an illustration of the theoretical hypotheses of the model of Europeanization. It is argued that the Greek environmental policy converges with the European policy in a slow pace. “Hard” and “soft” mechanisms of Europeanization are acting simultaneously but the national mediating factors present serious problems. Nevertheless, neither inertia nor divergence is observed. The necessity for change has been realized and environmental awareness is increasing.

POWER PARTIES IN CONTEMPORARY GREECE

Yannis Karayiannis

The article analyzes the last three parliamentary elections in Greece (1996, 2000, 2004) focusing on the two major contestants for power, that is, the parties of New Democracy and PASOK. It offers an explanation of the electoral outcome from the point of view of the strategies and political competition developed between them. It argues that these elections constitute a new era in the field of competition between the two major parties, with distinctive characteristics from the past. More specifically, the two major parties now operate as “catch-all” and “cartel” parties, this explaining both the electoral result and the general status and dynamics in the political and party system in Greece. In the case of PASOK, the “catch-all” and “cartel” function was expressed through the aim for “modernization”, whilst in ND through the ideological position of the «middle space». This new era of “catch-all” and “cartel” function of the two major parties is thus characterised by a plethora of new conditions that now dominate the competition between them.

VOTER TRANSITIONS TOWARDS THE UNION OF CENTRE
IN THE PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 1963 AND 1964

Th. Hatzipantelis and I. Andreadis

This paper deals with the voter transitions towards the Union of Center in the Greek parliamentary elections of 1963 and 1964. These transitions led from the crash of the centrist political forces in the parliamentary elections of 1958 to the triumph of the Union of Center in the parliamentary elections of 1964. The lack of any individual-level survey data leads to the necessity of using electoral data which are published in aggregate form. The dramatic developments in the ecological inference field in the last decade have provided methods that produce consistent estimates of individual behavior from the analysis of aggregate data. With the innovative available tools and using the available electoral data the modern researcher is able to estimate national level voter transitions. In addition, local flows of voters between any two parties within each electoral region can be estimated. This is a significant feature that even surveys, because of relatively small sample sizes, are not able to provide. The analysis indicates that the Union of Centre managed to defeat the sovereign left-right dipole that had resulted after the 1958 elections. In the 1963 elections only six out the ten Union of Center voters originated from the center of the left-right political spectrum. The 1964 estimates show that the Union of Center retained all the profits acquired in 1963 and extended its influence to the voters of rival political parties.

THE SIGNIFICANCE OF MULTILATERAL TREATIES
FOR THE PROTECTION OF INTERNATIONAL MIGRATION

Konstantinos D. Magliveras

Both during the process of migration and the residence of immigrants in the territory of the host countries, the question of the effective protection of their rights and freedoms invariably arises. This question is linked to the migration policy that each host country decides to pursue. It is argued in the present article that the multilateral texts that have been adopted by the International Labour Organisation, the Council of Europe and the United Nations contain a framework of rules offering the expected protection, while covering any gaps in national legislation.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
 Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
 e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ – Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύntαξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Ελισάβετ Τοιδεμάδου. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις

Στέλλα Λαδί

Εξευρωπαϊσμός και αλλαγές δημόσιων πολιτικών: η περίπτωση της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής

Γιάννης Καραγιάννης

«Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα

Θόδωρος Χατζηπαντελής - Γιάννης Ανδρεάδης

Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964

Κωνσταντίνος Δ. Μαγκλιβέρας

Η σημασία των πολυμερών συμβατικών κειμένων για την προστασία της διεθνούς μετανάστευσης

Νικόλαος Φωκάς - Ορέστης Φωκάς

Δημιουργία εντυπώσεων. Διαδικασίες διάδοσης στα Media

ISSN

MD0006025891